ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ

ਦਾ

ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ

(Adi Granth De Guru-Kav Da Samajik Pakh)

A THESIS
SUBMITTED TO THE PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH
FOR THE DEGREE OF
DOCTOR OF PHILOSOPHY
IN THE FACULTY OF LANGUAGES
1978

PANJAB UNIVERSITY LIBRARY

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ :
ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ,
ਆਨਰਜ਼, ਐਮ. ਏ. (ਦਿੱਲੀ), ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. (ਪੰਜਾਬ),
ਰੀਡਰ ਅਤੇ ਅਧਿਅਕਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ;
ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਆਫ ਕਾਰਸਪੌਂਡੈਂਸ ਕੋਰਸਿਜ਼,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਤਾ :
ਅਵਤਾਰ ਸਿਘ

ਤਤਕਰਾ

' ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਤੇ ਗੁਰੂ - ਸਾਹਿਤ ਦਾ [illegible] ਪੱਖ '

ਕ੍ਰਮ	ਵਿਸ਼ਾ	ਪੰਨਾ
1.	ਭੂਮਿਕਾ	3.
2.	ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ :	
	ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ	9.
3.	ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ :	
	ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ	31.
4.	ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ :	
	ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ [illegible] ਪੱਖ	56.
5.	ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ :	
	ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ......	92.
6.	ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ :	
	ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ [illegible] ਪੱਖ	173.
7.	ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ :	
	ਸਾਰ	238.
8.	ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	258-84.

'ਭੂਮਿਕਾ'

'[illegible] ਰੂਪ ਦੇ ਭੂਤ-ਕਾਲਿ ਦਾ [illegible] ਹੈ'

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ: ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ— ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ — ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ 30 ਹੋਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਭਗਤਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ — 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ - ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ' — ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੇਵਲ 'ਗੁਰੂ- ਕਾਵਿ' ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਲਈ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ/ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਵਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਦਾਦਕੇ ਤੇ ਨਾਨਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਵੀ ਓਨਾਂ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੱਖ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕੰਮ ਆਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕਲੇ ਇੱਕਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਪੱਖ ਲੈ ਕੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਹੀ ਅਧਿਕਤਰ

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।[1]

ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸ[2] ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿ

1\. ੳ) Philosophy of Guru Nanak, Dr. S.S.Kohli.

ਅ) Guru Nanak as a Poet, Dr. Taran Singh

ੲ) Mysticism of Guru Nanak, Dr. Dewan Singh.

ਸ) Guru Nanak, Dr. Trilochan Singh.

ਹ) Guru Nanak & Sikh Religion, Dr. W.C.Leod.

ਕ) Guru Nanak & His Times, A.C. Bannerjee.

ਖ) Social & Political Philosophy of Guru Nanak & Guru Gobind Singh, Dr. S.S.Kohli.

ਗ) Guru Teg Bahadur, Dr. Trilochan Singh.

ਘ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ।

ਙ) ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ), ਡਾ: [illegible] ਸਿੰਘ।

ਚ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ, ਡਾ: [illegible] ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ।

ਛ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ।

ਜ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ।

ਝ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਜਾਤੀ ਚਿੰਤਨ, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।

ਞ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ, ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ।

ਟ) ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਡਾ: ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ।

ਠ) ਅਮਰ ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਡਾ: ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ।

ਡ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਚਿੰਤਨ, ਡਾ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ।

ਢ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਡਾ: ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ।

ਣ) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਡਾ: ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।

2\. ੳ) The Sikh Religion, M.A. Macauliffe.

ਅ) History of the Sikhs, J.D. Cunningham.

ੲ) History of the Panjab, S.M.Latif.

ਸ) History of the Sikh Gurus, Dr. Hari Ram Gupta.

ਹ) Transformation of Sikhism, Dr. G.C. Narang.

ਕ) Evolution of the Khalsa, Indu Bhushan Bannerjee.

ਖ) The Sikh Gurus & the Sikh Society, Niharranjan Ray.

ਗ) A short History of the Sikhs, Teja Singh & Ganda Singh (Dr)

ਘ) Panjab under the Sultans, Dr. B.S. Nijjar.

ਙ) Panjab under the Great Mughals, Dr. B.S. Nijjar.

ਚ) History of the Panjab, Dr. G.C. Narang & Dr. H.R. Gupta.

ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਤ੍ਵਾਂ 209 ਉਪੇਖਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੂਰੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।[3] —ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 'ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ' ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਅਧਿਆਇ ਜਾਂ ਪਰਕਰਣ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਂ ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਰਵੇਖਣ' ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਾਤ੍ਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਇਸ ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਆਧਾਰ — ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ।

ਇਸ ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਛੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ— ਵਿਚ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ' ਅਧੀਨ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ: ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ। ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਇਸ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਝਾਤ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ, ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ, ਵੀਰ ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ (ਜੋ ਇਸ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ) ਬਾਰੇ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ—— 'ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ' ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ

---

3) ੳ) A Critical study of the Adi Granth, Dr. S.S.Kohli.
ਅ) The Gospel of Guru Granth Sahib, Duncan Greenlees.
ੲ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ
ਸ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
ਹ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ [illegible]।

ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਚੀਨਿਆਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ ? ਬਾਰੇ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ—'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ' ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ— ਸੁਲਤਾਨ / ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਦਰਬਾਰੀ ਵਰਗ,— ਕਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ-ਕਾਲੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਤ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਾ-ਪਰਜਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ—'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ'- ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ; ਵਿਆਹ; ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ; ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ; ਭੋਜਨ; ਵਸਤਰ ਤੇ ਘਰ; ਮਨੋਰੰਜਨ; ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਢੰਗ; ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਲੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰੂੜ੍ਹਿਤ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਵੂ-ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ—'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ'— ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੇਲ ਕਰਾਉਣ ਨੂੰ ਮਹਤਵ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਰਮਾਂ— ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ, ਜੈਨ ਧਰਮ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਨਾਥ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ— ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਅਤੇ ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ-ਕਾਲੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਮੋਹ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਸੰਖਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਐਮ.ਏ.,ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ., ਰੀਡਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਆਫ਼ ਕਾਰਸ-ਪੌਂਡੈਂਸ ਕੋਰਸਜ਼, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਦਾ ਰਿਣੀ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।

ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਐਮ.ਏ.ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ., ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰ: ਯੂ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਵੀ ਮੈਂ ਅਤੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰੀ ਉਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸੱਜਣਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ-ਪਿਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜੋ ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਹ ਨਾਸ਼ੁਕਰੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਮੈਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਨਾ ਕਰਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਹ ਕੰਮ-ਕਾਰਜ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹ-ਆਸ਼ਿ ਬਹੁਤ ਭਾਰਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਅਲਪੱਗ ਜੀਵ ਇਸ ਦੀ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਜਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਠੀਕ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣਗੇ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ

(ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ)

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

'ਆਦਿ - ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ - ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ'

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ'

ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਕਰਮ ਵਜੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਏ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾਂ (1170-1675 ਈ:) ਦਾ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਿਰਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਾਂਗੇ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਲਿਆਂਕਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਅਤਿ-ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:-

(ੳ) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ,

(ਅ) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਾਂਗੇ।

(ੳ) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ:

ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਲਗਪਗ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।[1] ਰਾਜਪੂਤ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਣ ਰਾਜਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। 1206 ਈ: ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਇਹੋ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹੀ ਰਹੀ। ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਉਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਮਸਜਦਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਜ਼ੀਆ ਨਾਮ ਦਾ ਟੈਕਸ ਲਾ ਕੇ ਵਸੂਲੀ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਨੰਬਰ ਦੋ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[2]

---

1. Sultanate of Delhi- P. 57, V.D. Mahajan.
2. Guru Nanak and His Times, P. 24, A.C. Banerjee..

ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਾਤ ਪਾਤ[3] ਦੇ ਭਰਮ ਤੇ ਛੂਤ ਛਾਤ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਤੇ ਸਨ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੂ-ਧਾਰਮਿਕ-ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ ਵਿਚ ਕੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਜ਼ਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨੇ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ[4]। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣਾਇਆ[5]। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ[6]।

ਰਾਜਸੀ ਜੁਗ ਗਰਦੀ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਉੱਨਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਲਾਸਤਾ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਭਰਪੂਰ ਰਖਣ ਲਈ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਜਨਤਾ ਤੇ ਭਾਰੀ ਟੈਕਸ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦਬੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸੀ।

ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧਰਮ ਇਕ ਚੰਗੇਰੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਦੰਭ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਪਰੋਹਿਤ ਵਰਗ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਇਸ ਤੇ ਹਾਵੀ ਸੀ।

ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਅੱਲਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬੁੱਤ-ਸ਼ਿਕਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਪਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੋਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧੋਗਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਜੁਗ ਗਰਦੀ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਤੇ ਪਰਜਾ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਆਚਰਣਕ ਅਧੋਗਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ :

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:-
(1) ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ, (2) ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, (3) ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ, (4) ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ, (5) ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ (6) ਫੁਟਕਲ ਸਾਹਿਤ।

---

3. ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚੋਂ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰਕੇ ਕਢੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ:-

* ਰਾਗ ਮਲ੍ਹਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 1292-93.

** ਰਾਗ ਭੈਰਉ, ਚੌਥੀ, ਪੰ: 1164.

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ....)

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ :-

(1) ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ:

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤ-ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਾਥ ਬਾਣੀ' ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੰਨ 850 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਦਿ ਕਵੀ ਹੈ।[7]

ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਿੱਧ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋਗੀ, ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ, ਗੋਰਖ, ਚਰਪਟ, ਚੌਰੰਗੀ, ਰਤਨ ਨਾਥ, ਭਰਥਰੀ ਤੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਆਦਿ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਜੋਗ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਆ ਗਈਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਵਰਨ ਕੀਤਾ।[8] ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਕੱਟੜਪਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਦੇਹੁਰਾ ਅਤੇ ਮਸੀਤ ਦੀ ਬਜਾਇ ਉਹ ਪਰਮਪਦ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।[9] ਗੋਰਖ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਘੋਰ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ 'ਬਾਘਨ' ਵਰਗੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।[10]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਰਪੱਟ ਨੇ ਨਿਡੱਰ ਹੋ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹੀ ਤੇ ਉਦਾਸੀ, ਜੋਗੀ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।[11] ਉਸ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਦੀ ਮਨੋਬ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਫਜ਼ੂਲ ਮਨੋਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।[12] ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕੰਡਿਆਂ ਦੀ ਵਾੜੀ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਹਠਜੋਗ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ।[13] ਭੇਖੀ ਜੋਗੀ ਦਾ ਉਸ ਨੇ

---

4. An Advanced History of the Punjab, P-28, Dr. G.S. Chhabra.
5. History of Medieval India, P. 153, Dr. Ishwari Prasad.
6. An Advanced History of the Panjab, P-16, Dr. G.S. Chhabra.
7. A History of Panjabi Literature, P-13, Dr. Mohan Singh.
8. 'ਸਾਂਚ ਕਾ ਪੂਰਾ, ਗਿਆਨ ਕਾ ਊਰਾ। ਪੇਟ ਕਾ ਤੂਟਾ, ਡਿੰਭ ਕਾ ਸੂਰਾ।
   ਬੋਲੰਤ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨਾ ਪਾਇਆ ਜੋਗ। ਕਰ ਪਾਖੰਡ ਰਿਝਾਇਆ ਲੋਗ।
   — ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰ: 54, ਡਾ: ਪੀਤੰਬਰ ਦਾਸ ਬੜਥਵਾਲ।
9. ਹਿੰਦੂ ਧਿਆਵੈ ਦੇਹੁਰਾ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਸੀਤ।
   ਜੋਗੀ ਧਿਆਵੈ ਪਰਮਪਦ, ਜਹਾਂ ਦੇਹੁਰਾ ਨਾ ਮਸੀਤ। —ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25.
10. ਦਾਮ ਕਾਢਿ ਬਾਘਣਿ ਲੈ ਆਇਆ। ਮਾਂਉ ਕਹੈ ਮੇਰਾ ਪੂਤ ਵਿਆਹਿਆ।
   ਗੀਲੀ ਲਕੜੀ ਕਉ ਘੁਨ ਖਾਇਆ। ਤਿਨਿ ਡਾਲ ਮੂਲ ਸਹਿ ਖਾਇਆ। —(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3.
11. ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ ਪੰ: 12, ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।
12. Gorakh Nath and Medieval Hindu Mysticism, P-20, Dr. Mohan Singh.
13. ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕੰਟਿਉ ਕੀ ਬਾੜੀ, ਨਿਰਖ ਨਿਰਖ ਪਗ ਧਰਨਾ।
   ਚਰਪੱਟ ਕਹੈ ਸੁਨੋ ਰੇ ਸਿੱਧੋ, ਹਠਿ ਕਰ ਤਪ ਨਹਿ ਕਰਨਾ।
   — ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 57, ਡਾ: ਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੀਤਲ

ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[14]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਭੇਖਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ, ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਲ ਰੁਖ ਮੋੜਿਆ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ।

(2) ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ:

ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ੱਕਰ ਗੰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 1173-1266 ਈ: ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਪਭਾਖਾ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਰਚਿਤ 4 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 112 ਸਲੋਕ ਅੰਕਿਤ ਹਨ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਰਈ ਸੂਫ਼ੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੰਗਲ ਦੀ ਬਜਾਇ ਰਬ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਟੋਲਣਾ, ਕਾਮਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੌਤ, ਬੁਢੇਪੇ ਤੇ ਕਿਆਮਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਣਾ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਬਿਰਹੋਂ ਸਿਧਾਂਤ, ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ, ਸਤਿ ਸੰਗਤ; ਭੇਖਾਚਾਰ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਆਦਿ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਗਤੀ-ਆਦਰਸ਼-ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[15]

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਸੰਜਮ ਹੈ। ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹੇ ਭਾਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ ਪੁੱਥਲ ਸਮੇਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਓਟ ਦਿੱਤੀ।

(3) ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ:

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਜਬਰ ਕਰਕੇ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਬਹੁਤ ਅਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਫਲ ਸਰੂਪ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਦੁਖੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਓਟ ਦਿੱਤੀ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਚੇਲੇ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਨੂੰ

---

14. ਅੰਦਰ ਕੈਦਾ, ਬਾਹਰ ਕੈਦਾ।
    ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਭੂਲਿਆ, ਕਪਟ ਅੰਧਾ। —ਉਹੀ, ਪੰ: 57.
15. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, (ਮਾਰਚ 1973), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।

ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਭਗਤੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁੱਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[16] ਅਤੇ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਭਗਤੀ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

(ਸਰਵ ਸ੍ਰੀ) ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ ਜੀ, (ਬੰਗਾਲ), ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ), ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ), ਸਧਨਾ ਜੀ (ਸਿੰਧ), ਬੇਣੀ ਜੀ (ਅਗਿਆਤ), ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਕਬੀਰ ਜੀ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਪੀਪਾ ਜੀ (ਗੁਜਰਾਤ), ਸੈਣ ਜੀ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਧੰਨਾ ਜੀ (ਰਾਜਿਸਥਾਨ) ਆਦਿ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਭਜਨ ਲਿਖੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਭ ਜਾਤਾਂ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਰਾਹੀਂ ਊਚ ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਸਖਤ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਲ ਸਰੂਪ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਧੂਕੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ: ਸਤਵਾਰਾ, ਬਾਰਹਮਾਹੇ, ਕਾਫੀਆਂ, ਸੱਦ ਤੇ ਵਾਰਾਂ, ਬਿਸ਼ਨਪਦੇ, ਦੋਹੇ, ਸਲੋਕ, ਸੋਹਿਲੇ, ਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਛੰਦ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਆਗਾਮੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(4) <u>ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ</u> :

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ' ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜੁੱਧਾਂ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਜੋ ਸਬਰ, ਈਰਖਾ, ਕਾਮ-ਪਿਆਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਘਾਤ ਅਤੇ ਅਣਖ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਾਰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ।[17]

ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ 'ਵਾਰ' ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਭਿੜਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੌਸ਼ਨ ਪੱਖ ਤੇ ਸਰਮਾਇਆ ਹਨ।[18]

---

16. Influence of Islam on Indian Culture, P.143, Dr. Tara Chand.

17. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 37, ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ।

18. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 97, ਡਾ: ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ 'ਵਾਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਅਰਥ ਹੈ: ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਕੀਤੇ ਵਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਜਾਂ ਕੁਬਖਾਨ ਹੋ ਕੇ ਜਸ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ।[19] ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭੱਟ ਜਾਂ ਮਿਰਾਸੀ ਲੋਕ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਗਰਮ ਕਰਦੇ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਨਾ ਬਸੀਨਾ ਚੱਲੀ ਚਲਦੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਾਵਟ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਾਰਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।[20] ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅਗਿਆਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਵਾਰਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ,[21] ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: (1) ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਮੌਜ ਦੀ ਵਾਰ, (2) ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਵਾਰ (3) ਸਿਕੰਦਰ-ਬਿਰਾਹਮ ਕੀ ਵਾਰ, (4) ਲਲਾ ਬਹਿਲੀਮਾ ਕੀ ਵਾਰ, (5) ਹਸਨੇ ਮਹਿਮੇ ਕੀ ਵਾਰ ਅਤੇ (6) ਮੂਸੇ ਕੀ ਵਾਰ।

ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕ ਭਾਖਾਵਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਧਰੀ ਹੋਈ ਭਾਖਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।[22]

ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਆਗਾਮੀ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਬਣੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ) ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨੂੰ ਗਾਇਣ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਦ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮੂਹੇ ਵਾਰ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ।

(5) <u>ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ</u> :

ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚ ਝਾਤੀ ਪਾ ਕੇ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅੰਤਰ ਘਟ ਦੀ ਹਰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।[23]

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਅਥਵਾ ਕੌਮੀ ਵਿਰਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਚਿਤਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਉਨਾਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਾਸੀ।[24]

---

19. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਪੰ: 86, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।
20. A History of Panjabi Literature, P-19, Dr. Mohan Singh.
21. (ੳ) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਚਰਨ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ (ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ)—ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ, ਪੰ:318-30, ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ।
    (ਅ) ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ), ਪੰ:501-02, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਨਾਭਾ।
    (ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 37-42, ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ।
    (ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 495-518, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
22. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 106, ਡਾ: ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ।
23. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਪੰ: 7, ਡਾ: ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ)।
24. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ, ਪੰ: 52, ਡਾ: ਜੋਗ ਸਿੰਘ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤੇ ਅਖਾਣ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੰਮਣ, ਮੰਗਣੀਆਂ, ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਪੀਂਘਾਂ, ਤ੍ਰਿੰਞਣਾਂ, ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[25] ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵੀ ਸਾਡਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸਾ ਹਨ। ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਚਿਰ ਕਾਲ ਸੋਚੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਖ ਅਛੋਹ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਸਬੰਧੀ ਅਖਾਣ ਜਾਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਉਪਲਬਧ ਨਾ ਹੋਣ।[26]

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।[27] ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਡਾ: ਐਸ.ਐਸ.ਵਣਜਾਰਾ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।[28]

ਇਸ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪਿਆ। ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ-ਰੀਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਹੈ।

(6) <u>ਫੁਟਕਲ ਸਾਹਿਤ:</u>

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਫੁਟਕਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਦਿ ਸਾਖੀ, ਜਨਮਸਾਖੀ, ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ, ਮਸਊਦ, ਲਾਹੌਰੀਆਂ ਦੀ, ਸ਼ਾਹ ਬੁਰਹਾਨੁੱਦੀਨ ਜਾਨਮ, ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸ਼ੇਖ ਸਾਦਿਰ ਅਤੇ ਨਸੀਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।[29] ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੰਗ ਅਵੱਸ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫੁਟਕਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ।

(ਅ) <u>ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ:-</u>

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਪਿਛੋਕੜ ਸਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਚੈ ਦਿਆਂਗੇ। ਇਸੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

---

25. ਲੋਕਯਾਨ ਅਤੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰ: 131, ਡਾ: ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ।
26. ਉਹੀ, ਪੰ: 204.
27. ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਤਾਰੀਖ਼, ਪੰ: 36-39, ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।
28. (ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 35-36, ਫੁਟਨੋਟ, ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ।
    (ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਪੰ: 553 (ਡਾ: ਐਸ.ਐਸ.ਵਣਜਾਰਾ ਅਤੇ [illegible])
29. (ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 60-68 ਅਤੇ 74-95, ਡਾ: ਜੀਤ ਸਿੰਘ [illegible]
    (ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 35-37 ਅਤੇ ਪੰ: 66, ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ।

(1) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ।

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਬਾਬਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵੈਸਾਖ ਸੁਦੀ 3 ਸੰਮਤ 1526 ਬਿ: (ਮੁਤਾਬਿਕ 15 ਅਪਰੈਲ, 1469 ਈ:) ਨੂੰ ਰਾਏ ਭੋਏ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਵਰਤਮਾਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।[30] ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਵੈਸਾਖ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕੱਤਕ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਪੂਰਨ ਸੰਮਤੀ ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ।[31]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ, ਮੁਗ਼ਲ ਸਮਰਾਟ ਬਾਬਰ ਤੇ ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਅਧੋਗਤੀ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸਿਸਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਗਤ ਜਲੰਦੇ ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਗਤ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ।[32]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੱਤ-ਅਵਲੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ 'ਸਚਿ' ਤੇ ਜਾਗੂ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਧਰਮੀ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਰਮਕਾਂਡੀ, ਦੰਭੀ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ। ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੱਬਰ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਵੈ-ਅਭਿਮਾਨੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰਖਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਭ੍ਰਾਤਰੀਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ।[33]

---

30. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਪੰ: 1, (ਸੰ) ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ।

31. 'The weight of evidence and scholarly opinion is thus strongly on the side of the light half of Vaisakh.'
---'Guru Nanak & Sikh Religion, P-97, Dr. Mc Lod.

32. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜੀਵਨ ਔਰ ਦਰਸ਼ਨ (ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ), ਪੰ: 9, ਡਾ: ਸ:ਸ: ਕੋਹਲੀ(ਲੇਖਕ ਜੈ ਰਾਮ ਮਿ

33. 'Nanak tried to build a nation of self respecting men and women devoted to God and their leaders, filled with a sense of equality and brotherhood of all ----The sacred writings of the Sikhs, (Introduction), Dr. Radha Krishnan, P-18, Unesco Publication.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਜ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕਿਰਤ ਕਰੋ, ਨਾਮ ਜਪੋ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕੋ' ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜੋਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਬਜਾਇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ। ਆਪ ਕੇਵਲ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜਾਂ '੧ਓ' ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।[34] ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।[35] ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਨਾਇਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਜਕੜਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਸਫਲ ਯਤਨ ਸੀ।[36]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਉਚਿਆਈ ਦਰਸਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸੰਤ ਬਣਾਇਆ। ਮੱਧਯੁਗ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਪਦ-ਦਲਿਤ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ।

ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 19 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ:-ਰਾਗ ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲ੍ਹਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ।[37] ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਜਪੁ, ਬਾਰਹਮਾਹ (ਤੁਖਾਰੀ), ਓਅੰਕਾਰ ਦੱਖਣੀ, ਸਿਧਗੋਸਟਿ, ਵਾਰਾਂ (ਮਾਝ, ਆਸਾ ਤੇ ਮਲ੍ਹਾਰ), ਪੱਟੀ, ਥਿੰਤੀ ਅਤੇ ਆਰਤੀ ਆਦਿਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ ਪਹਰੇ, ਛੰਤ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਰਾਇਸਾ, ਕੁਚੱਜੀ, ਸੁਚੱਜੀ, ਸੋਲਹੇ, ਸਲੋਕ, ਪਦੇ ਤੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਆਦਿਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮੁਚੇ ਤੌਰ ਤੇ

---

34. Guru Nanak ; Latif, S.M. (From Panjab, Past & Present, Vol III-1969, edited by Dr. Ganda Singh)
35. Transformation of Sikhism, P-25, G.C. Narang.
36. The Delhi Sultanate, P- 569, R.C. Majumdar.
37. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ :-
    (ੳ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 244, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
    (ਅ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰ: 43, ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ।
    (ੲ) [illegible] ਵਿਸਤਾਰ, ਜਿਲਦੀ ਦੂਜੀ (ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ), ਪੰ: 398, ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ।
    (ਸ) ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰ: 11-13, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
    (ਹ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 85-90, ਡਾ: ~~ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ~~ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ।
    (ਕ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 88-97, ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ।
    (ਖ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 129-33, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਆਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਉਸਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨਿਰਾਲੀ, ਨਿਰੋਲ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਜਤਨ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[38]

ਆਖੀਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੀਰ, ਪੂਰਨ ਯੋਗ ਭਗਤ, ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲਦਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਰਾਜਸੀ ਜਬਰ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮਿਕ ਜੋਤ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅਨਿੰਨ ਸਿੱਖ, ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਕਰਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਅੱਸੂ ਵਦੀ 10, ਸੰਮਤ 1596 ਬਿ: (ਮੁਤਾਬਿਕ 1539 ਈ:) ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।[39]

(2) <u>ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ</u> :

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ-ਜੋਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ (ਭਾਈ) ਲਹਿਣਾ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 31 ਮਾਰਚ, 1504 ਈ: ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਫੇਰੂਮਲ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮੱਤੇ ਦੀ ਸਰਾਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।[40] ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦਾ ਪਿੰਡ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੇੜੇ ਹੀ 'ਨਗੀ ਦੀ ਸਰਾਂ' ਵਿਚ ਆ ਵੱਸੇ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਸੰਘਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਆਪ ਵਿਵਾਹ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1532 ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਭੇਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਤੇ ਆਪ ਦੇਵੀ-ਪੂਜਾ ਜੋਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਛੱਡ ਕੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ। 1539 ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਗੁਰੂ ਬਣੇ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਚਲਦਾ ਰਖਣ ਲਈ ਆਪ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅਨਿੰਨ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪ ਕੇ 29 ਮਾਰਚ, 1552 ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।[41]

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿਖ ਮੱਤ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮੁਰੱਜਾ ਆਗੂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ।[42]

---

38. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 97, ਡਾ: ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ।
39. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਪੰ: 148, ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ।
40. (ੳ) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰ: 1, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
(ਅ) History of the Panjab, P-73, Dr. K. S. Narang & Dr. H. R. Gupta.
41. ਉਹੀ, ਪੰ: 79, ਡਾ: ਨਾਰੰਗ ਤੇ ਗੁਪਤਾ।
42. 'Evolution of the Khalsa', Vol. I, P-156, Indu Bhushan Bannerjee.

ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਟਾਕਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਰੂਪ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ।[43] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਗਈ।[44] ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟ ਗਿਆ। ਸਿਖ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਣ ਲਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਵਾਈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਾਰਤਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।[45]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਖਡੂਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਬਣਾਇਆ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਭ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬਝਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।[46]

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖ ਮੱਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦਾਨ ਪਾਇਆਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜੋ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।[47]

ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੰਗਤ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਕਿਸੇ

---

43. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰ: 7-8, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
44. Evolution of the Khalsa, Vol. I, P. 153-56, Indu Bhush.
45. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: [illegible]
46. Evolution of the Khalsa, Vol. I, P-159, I.B. Bannerjee.
47. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:
   (ੳ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 314, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
   (ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 196-97, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
   (ੲ) ਕਰਨ ਹਰਿ ਬਿਸਤਾਰ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, (ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ), ਪੰ: 398, ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ।

ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਹੁਕਮੀ ਬੰਦੇ ਸਨ, ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਬਿਹਬਲਤਾ ਤੇ ਤੜਪ ਆਪ ਦੇ ਨਿਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੇਵਾ, ਸਿਦਕ, ਨਿਰਭੈਤਾ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਆਦਿ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਆਪ ਦੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਹੋਵੇ।[48]

(3) '<u>ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ</u>':

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 1479-1574 ਈ: ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[49] ਆਪ ਨੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਤੇਜਭਾਨ ਜੀ ਦੇ ਘਰ, ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਪਿਛਲੇਰੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਛੂਹ ਸਦਕਾ ਆਪ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮਾਣ, ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਦੇ ਤਾਣ, ਨਿਓਟਿਆਂ ਦੀ ਓਟ ਅਤੇ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੋ ਨਿੱਬੜੇ।

ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਕੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਆਪ 22 ਸਾਲ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਆਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਪ ਨੂੰ 1541 ਈ: ਵਿਚ ਖਡੂਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਆਪ ਦੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਗੁਰ-ਸੇਵਾ ਤੇ ਸੰਗਤ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਏ।

ਗੁਰੂ-ਦੇਵ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ (ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੇ) 'ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਗਰ' ਵਸਾਇਆ, ਜੋ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਅਨੰਨ ਸੇਵਾ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 1552 ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਜੱਥੇ ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਨਿੱਗਰ ਕੰਮ ਕੀਤੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਥਾਪੀਆਂ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਬਾਉਲੀ ਬਣਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੀਰਥ ਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਵੈਸਾਖੀ, ਮਾਘੀ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲੁਆਉਣੇ ਆਰੰਭ ਦਿਤੇ। ਬਾਉਲੀ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਵਿਤਕਰੇ ਸਭ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਇਨਕਲਾਬ ਸੀ।

---

48. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰ: 11, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।

49. (ੳ) History of the Panjab, P-79, Dr. Kirpal Singh Narang & Dr. Hari Ram Gupta.
(ਅ) ਅਮਰ ਕਵੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਪੰ: 4-15, ਡਾ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਕੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਇਕ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਛਕਣਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਤੇ ਹਰੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ। ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬੰਦ ਕਰਵਾਈ। ਪਰਦੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਸ਼ਰਾਬ ਵਰਗੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੇ ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਛੋਟੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਘੁੰਙਣੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਯਤੀਮ 'ਜੇਠਾ ਜੀ' ਨਾਲ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ।

ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਰਨਾਮੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵੇਲੇ ਕੀਤੇ, ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 72 ਤੋਂ 95 ਸਾਲ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਆਪ ਕਰਮਯੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਏਨੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ 17 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਰਾਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:- ਰਾਗ ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਿਰੀ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ।[50]

ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਪੱਟੀ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਸਤਵਾਰੇ, ਅਨੰਦ, ਵਾਰਾਂ (ਗੂਜਰੀ, ਸੂਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਤੇ ਮਾਰੂ) ਅਤੇ ਛੰਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ ਕਾਫੀ, ਸਲੋਕ, ਪਦੇ ਤੇ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ 'ਅਨੰਦ' ਤਕਰੀਬਨ 90 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਲਮ ਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਗੁਰ-ਭਗਤੀ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ, ਨਾਮ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤੀ ਆਦਿ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪ 22 ਸਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ

---

50. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:

(ੳ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 325-26, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।

(ਅ) ਅਮਰ ਕਵੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਪੰ: 70-72, ਡਾ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲ।

(ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰ: 203-06, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।

(ਸ) ਦਰਸ਼ਨ ਹਰਿ ਵਿਸਤਾਰ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, (ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ), ਪੰ: 398, ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ।

ਉਧਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੌਥਾ-ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਥਾਪ ਕੇ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ 15, ਸੰਮਤ 1631 ਬਿ: (ਮੁਤਾਬਿਕ 1574 ਈ:) ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।

(4) 'ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ':

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ-ਜੋਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਵਾਰਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ 'ਜੇਠਾ' ਸੀ।

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 24 ਸਤੰਬਰ, 1534 ਈ: (ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੱਤਕ ਵਦੀ 2, ਸੰਮਤ 1591 ਬਿ:) ਸ੍ਰੀ ਹਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।[51] ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਆਪ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਆਪ ਦੀ ਨਾਨੀ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰ ਕੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਕੀਤਾ।

1553 ਈ: ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਪਏ। ਗੁਰ-ਭਗਤੀ, ਸੇਵਾ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਮਾਂਜਿਆ ਲਿਸ਼ਕਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਇਸ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਭੇਖ, ਧਰਮ, ਕਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।[52] ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜੋ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ, ਆਪ ਉਸ ਵਿਚ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਵੇਚਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਲੜਕੀ, 'ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ' ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਪ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਰਾਤ੍ਰੀਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੱਕ ਕੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ[53] ਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਿਆ।

ਗੁਰ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਾਰਣ ਆਪ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ। ਕਰੜੀ ਪਰੀਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡ ਜੁਆਈ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੰਨ 1574 ਵਿਚ 'ਭਾਈ ਜੇਠਾ' ਜੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ' ਨਾਂ ਰਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪਿਆ।[54]

ਆਪ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਕੇਵਲ 7 ਸਾਲ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

---

51. History of the Panjab, P-87, Dr. K. C. Narang & Dr. H. R. Gupta.
52. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ; ਪੰ: 387, ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
53. Advanced History of the Panjab, P-136, Dr. G.S. Chhabra.
54. ਉਹੀ, ਪੰ: 144

ਆਪ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚੱਕ ਰਾਮਦਾਸ, ਫਿਰ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰਾ, ਆਖੀਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸਰੋਵਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਖੁਦਵਾਏ। ਇਸੇ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਿਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਣ ਲਈ 52 ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਸਾਏ ਗਏ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਹ ਵਡਾ ਵਪਾਰਕ, ਉਦਯੋਗਿਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੱਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[55] ਮਾਝੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਇਥੇ ਦੀ ਜੱਟ ਕੌਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀ ਫੁੱਲੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਾਦ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਮਿਲਟਰੀ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਹੀ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਨਗਰ ਬਣਾਏ। ਸਿਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜੇ।

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨਾਲ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਔੜ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਕਬਰ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਇਕ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਲਗਾਨ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਜੱਟ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਬੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।[56]

ਆਪ ਨੇ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਾਜਵਾਬ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰਾਗ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਬਾਕੀ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।[57] ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬਾਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ (ਰਾਗ ਸਿਰੀ, ਗਉੜੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਬਿਲਾਵਲ, ਸਾਰੰਗ ਤੇ ਕਾਨੜਾ), ਛੰਤ, ਸੋਹਲੇ, ਘੋੜੀਆਂ ਤੇ ਕਾਫੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਰੇ, ਵਣਜਾਰਾ, ਕਰਹਲੇ, ਸਲੋਕ, ਪਦੇ ਅਤੇ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਨਿਜੀ ਰੰਗ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ——'ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨੇ ਲੋਇਣਾ,' 'ਨੀਰ ਵਹੇ ਵਹਿ ਚਲੇ ਜੀਉ' ਉਸ ਰੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ/ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।[58]

---

55. ਉਹੀ, ਪੰ: 146.
56. History of the Panjab, P-252-53, S.M. Latif.
57. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:-
   (ੳ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨੇ 361-62, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
   (ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 220-247, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
   (ੲ) ਵਰਨਹਰਿ ਬਿਸਥਾਰ [ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ] (ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ), ਪੰ: 398, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
58. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 360, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।

ਬੜੀ ਦੂਰ ਦਰਸਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ, 1581 ਈ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।[59]

(5) 'ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ':

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਆਪ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਆਪ ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਸਿਦਕ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸਨ। ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਆਪ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਤੇ ਯੋਗ ਸਪੁਤਰ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦੋਹਿਤੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਅਪਰੈਲ, 1563 ਈ: ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।[60] ਆਪ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਜੀ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਰਬੀ-ਪਿਆਰ, ਸੇਵਾਭਾਵ ਤੇ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੱਡੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿਤੰਬਰ 1581 ਈ: (2 ਅੱਸੂ, 1638 ਬਿ:) ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ।[61]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਆਪ ਨੇ ਚੱਕ-ਰਾਮਦਾਸ (ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸਰ ਤੇ ਸੰਤੋਖ-ਸਰ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਵਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਦਰ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਪਾਸੋਂ ਰਖਵਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਚਾਰੋ ਵਰਨਾਂ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹਨ, ਮਾਨੋ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰਾਤ੍ਰੀਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪ ਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਮੰਦਰ, ਕੋਹੜੀਆਂ ਲਈ ਆਸ਼੍ਰਮ, ਜਾਲੰਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰਾ ਵਸਾਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਬਾਉਲੀਆਂ ਤੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਸਾਰੇ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ, ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਗੱਲ ਸੀ।[62]

---

59. History of the Punjab, P-90, Dr. K. S. Narang & Dr. H. R. Gupta.
60. (ੳ) History of the Punjab, P-91, Dr. K. S. Narang & Dr. H. R. Gupta.
(ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 231, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
61. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 232, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
62. Evolution of the Khalsa, Vol. I, P- 197, Indu Bhushan Bannerjee.

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੁਆਰਾ ਇਤਾ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਰਣ ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਤਕੜੇ ਜੋਧੇ ਹੋ ਨਿਬੜੇ।[63]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ-ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਆਮਦਨ ਦਾ ਦਸਵੰਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਮਦਨ ਸਥਾਈ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।[64]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਸੁਆਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ, ਦੂਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਖ ਚੰਗੇ ਵਪਾਰੀ ਬਣਨ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਘੋੜ ਸੁਆਰ ਵੀ ਬਣ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ।[65]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ - ਕਾਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਕੰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਕਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਚਾਰ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ 30 ਹੋਰ ਸੰਤ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸੰਤ-ਭਗਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਥਿਤ ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। (ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ)। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹਾਨਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਹਿਤਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਮਹਾਨਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਰ ਕੌਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਨੁੱਖ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਜਾ-ਸਥਾਨ 'ਹਰਿ-ਮੰਦਰ' ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਵਖਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤਕ ਇਕ ਸਾਰ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਾ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਪਾਦਨ-ਕਲਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਏਨਾ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀ,

---

63. Transformation of Sikhism, P-42, Dr. G.C. Narang.
64. An Advanced History of Punjab, P-169, Dr. G.S. Chhatra.
65. Transformation of the Sikhism, P. 44, Dr. G.C. Narang.

ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਹਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਖੁਦ ਵੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਬਾਣੀ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਹੈ, ਤਕਰੀਬਨ ਉਨੀ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਇਕੱਲਿਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬਾਣੀਆਂ ਸੁਖਮਨੀ, ਬਾਰਹਮਾਹ.(ਮਾਝ), ਵਾਰਾਂ (ਗਉੜੀ, ਗੂਜਰੀ, ਜੈਤਸਿਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ ਤੇ ਬਸੰਤ), ਰੁਤੀ, ਸਵਈਏ ਤੇ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਆਦਿਕ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਪਹਰੇ, ਦਿਨ ਰੈਣ, ਬਿਰਹੜੇ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਅੰਜੁਲੀਆ, ਗਾਥਾ, ਫੁਨਹੇ, ਚਉਬੋਲੇ, ਸਲੋਕ, ਪਦੇ ਤੇ ਪਦੀਆਂ ਰਚਿਤ ਹਨ। ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ।[66]

ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸਿੱਕ, ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੇਮ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ, ਗੁਰਸਿੱਖ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਦੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ-ਨਿਰਾਸਤਾ ਦਾ ਕਿਤੇ ਨਾਮ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਜਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਗ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਸਾਖੀ ਹੈ।[67]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਰੁਚੀ ਤੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਪੰਡਤਾਂ ਤੇ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਤਅੱਸਬੀ ਸਮਰਾਟ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਕੱਥਤ ਮੱਦਦ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ 'ਯਾਸਾ' ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੋਗ ਪੂਰਨ ਅੰਤ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ।[68] ਚੰਦੂ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਜਾਤੀ ਰੰਜਸ਼ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਬਲਦੀ ਦੇਗ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ, ਤੱਤੀ ਤਵੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸੀਸ ਤੇ ਸੜਦੀ ਬਲਦੀ ਰੇਤ ਪੁਆਈ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਅਸਹਿ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ 30 ਮਈ, 1506 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।[69]

---

66. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:
   (ੳ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 384-85, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
   (ਅ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ, ਪੰ: 105-22, ਡਾ: ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ।
   (ੲ) ਹਰਨਾਕਿ ਵਿਸਤਾਰ, (ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ), ਪੰ: 398-99, ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ।
   (ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰ: 220-24, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
67. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰ: 383, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
68. The Evolution of the Khalsa, Vol.I,P-4. Indu Bhushan Bannerjee.
69. History of the Panjab,P-105,Dr. K.S. Narang & Dr.H .R. Gupta.

ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੋੜ ਆਇਆ।[70] ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰਣ ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਯੋਧੇ ਹੋ ਨਿਬੜੇ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਮਿਲੀ।[71]

(6) <u>'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਕਾਵਿ':</u>

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ[72] ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਆਪ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ, ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਹੀਦ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸੰਸਾਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਕਤੂਲ ਕਤਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਾਤਲ ਕੋਲ ਆਪ ਟੁਰ ਕੇ ਗਿਆ।

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਘਰ 1 ਅਪਰੈਲ, 1621 ਈ: (ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੈਸਾਖੀ ਵਦੀ 5, ਸੰ: 1678 ਬਿ:) ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਹਿਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।[73] ਆਪ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਭੈਣ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਪ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵੱਲ ਆਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਬੂਤ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ 'ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਵਿਖੇ ਰਣ ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ।

ਆਪ 20 ਮਾਰਚ, ਸੰਨ 1665 ਈ: (ਮੁਤਾਬਿਕ 24 ਚੇਤ, ਸੰਮਤ 1722 ਬਿ:) ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ।[75] ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਤਿਲੁਜ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪਾਸੋਂ ਮਾਖੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਨਗਰ 'ਆਨੰਦਪੁਰ' ਵਸਾਇਆ। ਇਹ ਨਗਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

---

70. History of the Panjab, P-264, Mohd. Latif.
71. An Advanced History of the Panjab, P-166, Dr. G.S. Chhabra.
72. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ —ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ,—ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।
73. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ), ਪੰ: 257 ਅਤੇ

History of the Panjab, P-127, Dr. K.C. Narang & Dr. H.R. Gupta.

74. A Brief Life of Guru Teg Bahadur, P-3, Dr. Trilochan Singh.
75. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ), ਪੰ: 268.

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ-ਭਾਰਤ-ਸਮਰਾਟ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਅਤਿਆਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਧਰ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਾੜ ਪਛਾਣ ਕੇ ਤੜਪਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਕੇ ਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ, ਦਿੱਲੀ, ਯੂ.ਪੀ., ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵੀ ਰਚੀ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ — ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਤਿਲੰਗ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ ਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ।[76] ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਦਿਆਂ (ਸ਼ਬਦਾਂ) ਜਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਤਮਕ ਬਲ ਛੁਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ, ਜਜ਼ਬਾਤੀ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ—— ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਇਹਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹੇਗਾ।[77] ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੈਰਾਗਮਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਘਰ ਬਾਰ ਛਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿਰਬਾਣ ਪਦ, ਅਭੈ-ਪਦ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਿਚ ਸੁਟਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸੋਗਮਈ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[78]

ਡਾ: ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕ-ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਦਾ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁੱਲ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਖਲਕਤ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।[79] ਆਪ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ ਵੀ

---

76. (ੳ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 436-37, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
(ਅ) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰ: 115-68, ਸੰ: ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ
(ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 268-69, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
(ਸ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਸਤਾਰ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, (ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ), ਪੰ: 398-99, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।

77. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ. ਪੰ: 101-02, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, (ਸੰ: ਡਾ: ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ)।

78. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 269, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ

79. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਜੀਵਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਪੰ: 85, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, (ਸੰ: ਗੁਰੂ

ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਸਿਖ ਜਗਤ ਦੀ ਜੋਤੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਫਰਿਆਦ ਸੁਣ ਕੇ 9 ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕ ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ-ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਭਾਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਦੀਨ ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ 11 ਨਵੰਬਰ, 1675 ਈ: (ਮੁਤਾਬਿਕ 12 ਮੱਘਰ, 1732 ਬਿ:) ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ, ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[80] ਆਪ ਦੇ ਧੜ ਤੇ ਸਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ, (ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ) ਸਥਿਤ ਹੈ। ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੋਇਆ ਸੀਸ ਇਕ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਰੜੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪਹਿਰੇ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਉਮਾਹ ਆਇਆ।[81] ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿਖ ਕੌਮ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰਬੰਦ ਹੋਵੇ।[82]

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਗਲੇਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਲਈ , ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

---

80. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 268, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।

81. Evolution of the Khalsa, Vol. II, P-63, Indu Bhushan Bannerjee.

82. History of the Panjab, P-261, S.M. Latif.

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

• ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ •

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

'ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ'

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਤਿ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ, ਮਾਡਰਨ ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

(ੳ) ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ:-

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸਾਹਿਤ' ਅਤੇ 'ਸਮਾਜ' ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ।

ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ 'ਸਹਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ— 'ਸਾਥ, ਸੰਗ, ਯੁਕਤ' ਆਦਿ।[1] ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੀ 'ਸਹਿਤ' ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ —" 'ਨਾਲ' ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਤੀਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਮੇਲ' + (ਸਮੂਹ), ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਕਾਇਦਿਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ। ਸਾਹਿਤ ਜੋਗ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ, ਸੁੰਦਰ, ਉਤਸਾਹੁਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਰਸ ਭਰਿਆ ਰਸ-ਆਤਮਕ ਚਿਤਰਣ ਹੈ।[2]" ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ।[3]

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਸਾਹਿਤਯ' ਸ਼ਬਦ 'ਕਾਵਿ' ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ ਹੈ।[4] ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ (ਸਾਹਿਤਯ) ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਵਿ (ਕਾਵਯ) ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ (ਨਾਟ ਆਦਿ) ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ, ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਉਪਰੰਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਸਾਹਿਤ' ਤੇ ਕਾਵਿ' ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਸਨ। ਸਮੇਂ

---

1. 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਪੰ: 571, ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਯ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ, ਪੰ: 2, ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।
3. 'ਸਾਹਿਤਯ-ਸਹਿਤ (ਸਾਥ) ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਮੇਲ, ਇਕੱਠ, ਉਹ ਕਾਵਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਸ ਅਲੰਕਾਰ, ਛੰਦ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕੱਠ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਾਹਿਤਯ ਹੈ।'—ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰ: 133.
4. 'ਕਾਵਯ ਦਰਪਨ' ਪੰ: 46, ਰਾਮ ਦਹਿਨ ਮਿਸ਼੍ਰ।

ਪੈਣ ਨਾਲ 'ਕਾਵਿ' ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ 'ਸਾਹਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤਿ-ਕਿਰਿਆ ਅਰਥਾਤ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਿਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।[5] ਸਾਹਿਤ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਸਤਿਆਤਮਕ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਉਹ ਭਾਵਮਈ ਝਾਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਿਤ ਨਵੀਨ ਆਨੰਦ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[6] ਇਸੇਤਰ੍ਹਾਂ ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰਸ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[7] ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਜਗਨ ਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਰਮਣੀਕ ਅਰਥ ਦਸਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ।[8]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੱਛਮੀ ਖ਼ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ/ਕਵਿਤਾ/ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਖ ਵਖ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਹੈਜ਼ਲਟ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।[9] ਮੈਕਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਇਕ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਜਿਹਾ ਬੁਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਕਲਾ ਅਜਿਹੀ ਹੈ, ਜਿਸਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[10] ਕਾਲਰਿਜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਰੋਧਿਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਿਕਟਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਸਤਿ ਨਹੀਂ।[11] ਜਾਨਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜੋ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਸਤਿ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।[12] ਸ਼ੈਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ

---

5. 'ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ' ਪੰ: 2, ਡਾ: ਗੁਲਾਬ ਰਾਏ।
6. ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰ: 6, ਡਾ: ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਯਤ।
7. 'ਵਾਕਯੰ ਰਸਾਤਮਕੰ ਕਾਵਯਮ' — ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' ਪੰ: 21.
8. ਰਮਣੀਯਾਰਥ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ: ਸ਼ਬਦ: ਕਾਵਯਮ— ਰਸ ਗੰਗਾਧਰ, ਪੰ: 9.

9. 'What is poetry, but the thought and words, in which emotion spontaneously embodies itself' -- Hazlitt.

10. 'By poetry we mean the art of employing words in such a manner as produce an illusion on the imagination, the art of doing by means of words what the painter does by means of colours--Macaulay.

11. 'Poetry is the anti-thesis of science having for it's immediate object pleasure, not truth.' --Coleridge.

12. 'Poetry is metrical composition. It is the art of uniting pleasure with truth by calling imagination to the help of reasons' -----Johnson.

ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਲਾਂਦਾ ਹੈ।[13] ਮੈਥਿਊ ਆਰਨਲਡ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।[14]

ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਮੁਦਾਇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮ-ਵਿਸਤਾਰ, ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਤਮ ਉਪਲੱਬਧੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸਜਾਤੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤ੍ਰੀ ਪੂਰਣ ਸੰਗਠਨ ਹੈ।[15] ਇਕੋ ਥਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ , ਸਮੂਹ, ਸੰਘ, ਗਰੋਹ, ਜੱਥੇ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[16]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਇਸ ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ [illegible] ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੂਲ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ

---

13. 'Poetry, in a great sense, may be defined as the expression of the imagination----- Shelley.
14. Poetry is the criticism of life. -----Mathew Arnold.
15. 'The Exford English Dictionary on Historical Principles,' P-1936 -----William Li, H.W.Fowler, J Coulson.
'Association with one's fellowmen, especially in a friendly manner, companionship or fellowship.
16. (ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਪੰ: 185, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
(ਅ) 'Society--The body of mankind, companionship.' 'Chamber's 20th Century Dictionary,' Edited by William Geddie, p- 1047.
(ੲ) Society--'An organized group of persons assiopated together for religious benevolent, cultural, scientific, Political,Patriotic or other purposes. -- The Random House Dictionary of the English Language, By Jess Stein (N.York), P-136.
(ਸ) Society- A voluntary association of individuals for common ends espl an organised group being or working together or worshipping together because of community interests or belief or common profession, a corporate or cooperative body.
----Webster's Third New International Dictionary of the English Language, Vol. III, P-2162.

ਅਕਾਰ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਮਨੁਖ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰਬਾਂਗੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਣਕੇ ਉਸ ਲਈ ਆਪਾ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗਹਿਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਆਕਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਚਿਤ ਹੀ ਹੈ।[17] ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਸਕਦਾ।[18] ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਵੇਂ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।[19]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[20]

ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ।[21] ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ

17. Man is born member of some society. His life is a net-work of intimate relations of attractions and repulsions, from which it is neither possible nor desireable that he should cut himself free.' --- Religion & Society, P-72, Dr. Radha Krishnan.
18. 'ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਿਠ ਭੂਮੀ' ਪੰਨਾ 93, ਡਾ: ਸਾਵਿਤਰੀ ਸ਼ੁਕਲ।
19. 'Man and Society both express untiy in diversity.' --- Ethical Philosophy of India, P-358, Dr. I.C. Sharma.
20. Man in society is affected by all phases of society and in his daily living-----------Integration in society occurs through the Individual.

    ----'Man in Society, Vol-I, P-7. Vernes Weedlun, Geldam Crawford.
21. The literature of any age is but the mirror of its prevalent tendencies'.

    ----W.M. Pimshon, Lectures and Sermons, Bunnyan, P- 123, Quoted from ' New Standard Dictionary of English language, P-146, Isaac K. Fund.

ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾਵਰਡ ਫਾਸਟ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।[22]

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਥਵਾ ਕਵੀ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਡਵੈਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਲਾ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੀ ਆਵਰਣ ਪਸਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਰਥ-ਧਰਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਅਵੱਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[23] ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੁਖ ਤੇ ਸੁਖ, ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਵੱਸ਼ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।[24] ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਉਕਤੀ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਤਿ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਬੰਧ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਪੂਰਨ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ

---

22. Literature has always been a most precise reflection of society which produced it.
    ---Literature and Reality, P-1, Howard Fast.

23. Poetry is to be regarded then, not as anything racial, national genetic or specific in its essence, but as something economic.
    --- The Illusion and Reality (Chapter- The birth of Poetry) P-14, Christopher Caudwell.

24. 'Literature is an expression of society'. (De Bonald). Quoted from, 'Theory of Literature', P-90, Rene Wellek and Austin Warren;

ਯੁਗ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣ ਸਕੇ।[25] ਇਸੇ ਲਈ ਹਡਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਉਸੇ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਉਤਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।[26] ਏ.ਆਰ. ਹੰਮਫਰੀ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਬੰਧੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਦਾ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਲੈਣ ਦੇਣ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।[27]

ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸਮਾਜ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ।[28] ਇਸ ਲਈ ਅਮਰ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਗਾ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਲਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਾ ਵਾਸਤਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁਖੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

---

25. 'A writer inevitably expresses his experience and total conception of life, but it would be manifestly untrue to say that he expresses the whole of life or even the whole life of a given time ---completely and exhaustively. An author should express the life of his own time fully, that he should be representative of his age and society.'

   ---'Theory of Literature, P-90, Rene Wellek and Austin Warren.'

26. 'We must regard the great writer as the creator as well as the creature of his time and while keen to appreciate what the age gave to him, we must be equally, solicitous to discover what in turn he gave to the age.--An Introduction to the Study of Liture, P-41, W.H. Hudson.

27. 'Literature has always dealt with social life.'

   --The Augustan World (Chapter Society & Literature), P-43, A.R. Humphreys.

28. Literature is a social institution, using as its medium language

---contd

ਹਡਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੋਮਾ ਖੇਤਰ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਸਾਰੇ ਦਾ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ, ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਸੋਚਿਆ, ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਰੀਕਾਰਡ ਹੈ।[29] ਇਸੇਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਐਚ.ਲੈਵੀ. ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਗ ਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਕਰਮ ਹੈ, ਇਹ ਇਕਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[30] ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ 'ਥਾਮਸ ਵਾਰਟਨ' ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਹ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਯੁਗ ਦੇ ਆਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਜਾਂ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਹੂ-ਬਹੂ ਸੰਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਖਾਸ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ।[31]

ਕਵੀ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਹ ਧਰਤੀ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰਾ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਵੀ ਉਚੀ ਉਡਾਰੀ ਲਾਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦਾ। ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਜੀਵਨ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਬੁਲਬੁਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੇਵਲ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਢਾਲਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਲਪਨਾ-ਤਮਕ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।[32]

---

a social creation.'
---Theory of Literature, P-88, Rene Wellek & Austin Warren.

29. 'The literature deals with the great drama of human life and acti we care for literature primarily on account of its deep and lasting human significance. Literature is a vital record of what m men have seen in life, what they have experienced of it, what they have thought and felt about those aspects of it where they have the most immediate and enduring interest for all of us.'
---An Introduction to the Study of Literature, P-10, W. H. Hudson.

30. 'The actual creation of literature is an activity of individuals in society. It is also the creation of society acting through these individuals.--Literature for an Age of Science, P-10, H. Levy and H elen Spalding.

(Contd. Next Page)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸਧਾਰਨ ਤੱਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਸਰੂਪ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਅਥਵਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮੇਲ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ,[33] ਪਰੰਤੂ ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਅਨੁਸਾਰ ਜਸ-ਕੀਰਤੀ, ਧਨ-ਦੌਲਤ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ (ਗਿਆਨ), ਅਮੰਗਲ ਦਾ ਖੈ, ਤੁਰੰਤ ਅਰਸ਼ੀ ਅਨੰਦ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲਚਸਪ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਵਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।[34]

ਸਤਯੰ, ਸ਼ਿਵਮ ਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਉਥੋਂ ਤਕ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੱਚ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਸਤਿ ਜਗਤ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਤਿ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜਾ ਜਿੰਨਾ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ।

ਸਤਯੰ, ਸ਼ਿਵਮ ਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜਾਹਨ ਕੀਟਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸੌਂਦਰਯ (ਸੁੰਦਰਤਾ) ਦਾ ਸਥਾਈ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਜਾਨਸਨ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਕਲਾ

---

31. Literature has the peculiar merit of faithfully recording the features of the times and of preserving the most picturesque and expressive representation of manners.'---History of English Poetry, Vol-I, P-1, Thomas Warten.

32. The writer is not only influenced by society, he influences it. Art not merely reproduces life but also shapes it, People may model their lives upon the patterns of fictional heroes and heroines. ---Theory of Literature, P-97, Rene Wellek & Austin Warren.

33. (ੳ) 'ਨਾਟਯ ਕਲਾ (ਸਮੇਤ ਕਾਵਿ ਦੇ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਧਰਮ, ਜਸ, ਉਮਰ, ਹਿਤ, ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।— ਭਰਤਮੁਨੀ।

(ਅ) 'ਉਤਮ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਣ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਚਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਕਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਣਤਾ, ਸੁਜਸ, ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।—ਭਾਮਹ (ਸਾਹਿਤਯਦਰਪਨ, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ: 17, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ)

(ੲ) ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਪਧਰ ਉਤੇ ਧਰਮ, ਵਿਅਕਤੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਅਰਥ, ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਕਾਮ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਮੋਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
—ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਨ (ਪੰ: 3), ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ।

(ਸ) ਵਾਮਨ, ਭੋਜ ਰਾਜਾ ਤੇ ਕੁੰਤਕ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਜਸ ਸੁਆਦ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੇ ਜਸ-ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰ: 45-46, ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ।

34. ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, 1/2, ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ.

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[37]

ਇਹ ਸਰਵਮਾਨ ਉਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ, ਉਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ। ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਵਿਸ਼ਰਾਮ) ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਰਮ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਉਹੀ ਕਾਵਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰੇ। ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਜੋਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ, ਸਾਡੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰਨ, ਸਾਨੂੰ ਸੂਝ, ਬੁੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮਿਅਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰਥ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।[38]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਸਲੀ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਮਹਾਤਮਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਜਿਸ ਕੌਮ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਧਨ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਜੋਸ਼ ਵਾਂਗ ਉਛਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚੇ ਮਹਿਲਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕੌਮ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਉਹਦੇ ਬੰਦੇ ਵੱਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਾਲੇ, ਉੱਚੀਆਂ ਸੁਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕੌਮਾਂ ਦੀਆਂ ਖੂੰਜੀਆਂ ਵਿਚ ਛੁਪਿਣ, ਉਹ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਤੇ ਉੱਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪਲਦਾ ਹੈ।[39]

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ 'ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ। ਡਾ: ਭਾਗੀਰਥ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਧੁਨਿਕ, ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਕੁਝ ਅਸ਼ਲੀਲ ਕਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਵਿਦਰੋਹ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਰਣ 'ਕਵਿਤਾ, ਕਵਿਤਾ ਲਈ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ ਅਤੇ ਬ੍ਰੈਡਲੇ ਵਰਗੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੱਤ

---

35. 'Beauty is Truth, Truth Beauty, That is all Ye know on earth and all ye need to know'. ---John Keats.
36. 'A thing of beauty is a joy for ever--John Keats.
37. 'Poetry is the art of uniting pleasure with truth, by calling imagination to the help of reason.'
------Lives of the poets, P-170, Dr. Johanson.
38. ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਪੰ: 215, ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ।
39. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪੁਰ ਕਟਾਖਸ਼, (ਲੇਖ), ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ। (ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ, ਪੰ0 76, ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਪਾਂਧਾ).
40. ਉਹੀ, (ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ, ਪੰ0 70, ਡਾ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਪਾਂਧਾ)

ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ) ਕਦੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ।[41] ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉਦੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਜਨਕ ਟੱਕਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ।[42]

'ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਕਥਿਨ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਜਾਂ ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੇਵਲ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਟੀ.ਐਸ.ਇਲੀਅਟ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।[43] ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਅਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਉਨੱਤੀ ਲਈ ਉਸਦਾ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਰੈਡਲੇ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।[45]

'ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ, ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਮਾਨਣ ਵਾਲੇ ਕੇਵਲ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ

---

41. ਕਾਵਿਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰ: 29-30, ਡਾ: ਭਾਗੀਰਥ ਮਿਸ਼੍ਰ।

42. 'The doctrine of art for arts' sake develops when art is to feel a hopeless contradiction between their aims and aims of the society to which they belong', -Art & Society, P-43, Georgi V. Plekanov.

43. Poetry has to give pleasure----On Poetry & Poets, P-18, T.S.Eliot.

44. 'The duty of the poet, as poet, is only indirectly to his people his direct duty is to his language, first to preserve and second to extend and improve. In expressing what other people feel he is also changing and feeling by making it more conscious, he is making people more aware of what they feel already. ਉਹੀ, P-20.

45. Poetry is considered as a creation rather than a revelation. A poem is the very image of life expressed in its eternal truth. ----Oxford Lectures on Poetry, P-156, A.C. Bradley.

ਜਗਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਯੁਗ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੱਖੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਕਦੀ ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਚੱਜਾ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਾਹਿਤ ਉਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਪੱਖੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਮੱਗਰੀ ਹੀ ਸਮਾਜ ਪਾਸੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਚਿੱਤਰ, ਬਿੰਬ, ਅਖਾਣ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਆਦਿ ਵੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਾਣ-ਖੁਰਾਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰਖਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਇਆ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੂਖਮਦਰਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨਿਤ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਿੱਧਤਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਲ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਕਾਰਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗਤੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੁਆਰਾ ਜਿਤਨੀ ਜਲਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਜਿੰਨਾ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਅਜਿਹੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਵੀ ਅਨੰਦ ਮਾਣੇਗਾ। ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਤਿ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਰਸਕਿਨ

ਅਨੁਸਾਰ 'ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸਚਾਈ ਦੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਸਜੀਵ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[46] ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਛਾਪ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦਾ, ਉਥੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[47] ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿ-ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਡਾਕਟਰ ਵਾਂਗ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਲੱਭ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਾਡੇ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਵਰਣ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਤੀਗਤ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਗੌਰਵ ਦਾ ਰਖਿਅਕ ਮੰਨਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਅਤੇ ਮਿਲਟਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਾਨ ਹੈ, ਬਾਲਮੀਕ, ਕਾਲੀਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਤੁਲਸੀ ਉਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬੜਾ ਗਰਵ ਹੈ ; ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਕ-ਜਾਤੀਅਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਮਨੋਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰੂਪ ਹੈ।[48] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਰਪਣ-ਮਾਤਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਰਗ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਨਤਾਵਾਂ

---

46. 'Without sincerity no vital work in literature is possible.
An Introduction to study of Literature, P.17, W.H. Hudson.
47. 'Personal experience is the basis of all real literature'.
An Introduction to the Study of Literature, P-15, W.H. Hudson.
48. ਕਾਵਯ ਕੇ ਰੂਪ, ਪੰ: 7, ਡਾ: ਗੁਲਾਬ ਰਾਏ।

ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਤਿਆਗੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਆਦਿ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਚਿਤਰ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਜਨਮਵਾਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਰਦੂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ (ਇਸ਼ਕ) ਦੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਤੇ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਲਈ 'ਰਾਮ ਚਰਿਤ ਮਾਨਸ' ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇਸ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਅਥਵਾ ਜਾਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੈ, ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਰਗਾ ਮਰਯਾਦਾ-ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਯੁਗ-ਪੁਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲਟਨ ਦੇ 'ਪੈਰਾਡਾਈਸ ਲਾਸਟ' (Paradise Lost) ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਬੇਅਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਜੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਹਰ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਿਜਤਵ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਜਾਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਨਤ ਜਾਂ ਅਵਨਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸਭਿਅ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਹਾਰ-ਜਿਤ ਅਤੇ ਹਰਖ ਸੋਗ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਅ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਮਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਾਨਵ ਅਸਭਿਅ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਾ ਰਖ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੋਇਆ, ਉਪਰੰਤ ਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਛੰਦ ਵਿਚ ਬਝੀਆਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਸਮਾਜ ਨੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਵਟਾਂ

ਬਦਲੀਆਂ, ਕਦੇ ਉਠਿਆ, ਕਦੇ ਸੁੱਤਾ, ਕਦੇ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫਿਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਲਗ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਚਿਤਰ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭੂਤ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦੀਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਛਾਇਆ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ-ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦੇ ਭਾਵ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਮਾਜਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਡਾ: ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਉਤੇ ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[49] ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਕਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਫੁਟ ਕਾਰਣ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।[50] ਫਲਸਰੂਪ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਜਨਤਾ ਲਈ ਨਵੀਂ ਆਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਫਲਸਰੂਪ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ: ਗੁਲਾਬ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[51] ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਏਨਾ ਗਹਿਰਾ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਜਿੱਤ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤਲਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਦਾਸਤਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕੇ, ਜਿੰਨਾ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ

---

49. ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਸਮੀਖਿਆ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰ: 28, ਡਾ: ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ।
50. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ: ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ।
51. ਕਾਵਯ ਕੇ ਰੂਪ, ਪੰ: 7, ਡਾ: ਗੁਲਾਬਰਾਏ।

ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਕੇ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕੇ। ਅਜ ਉਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸੌਂਦਰਯ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ, ਸਾਡੀ ਕਲਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼, ਸਾਡਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਮੀਕੀ, ਕਬੀਰ, ਤੁਲਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਰ-ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋਬਾਰਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਹੋਈ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ (ਇਨਕਲਾਬ) ਜਾਂ ਰਾਜ ਪਲਟਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਖਮਤਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਕੇ, ਸਾਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਵਸ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਸੰਤੋਖ ਦੀ ਅਗਨੀ ਭੜਕ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪਿੱਛੇ ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਵਾਲਟੇਅਰ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰੂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਸੀ। ਮੁਗਲਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਮੁਗਲਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿਹੜਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ ਉਸ ਪਿਛੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅੰਤਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਣਦਾਇਕ ਅਤੇ ਰਮਣੀਕ ਬੂੰਦਾਂ ਨਿਯਮਤ-ਅਨਿਯਮਤ ਅਤੇ ਗਿਆਤ-ਅਗਿਆਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਲਮਲ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਭਵਿਖਤ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਤਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਓਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰਬਕਾਲੀਨ ਯਥਾਰਥ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇਸ

ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵੀ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਵਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਜੀਵਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਿਆ ਵੇਖਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰਫ ਵਧਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) <u>ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ:</u>

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਦਿ - ਕਾਲ (ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1675 ਈ: (ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਤਕ) ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਕਾਲ ਦੇ ਉਪਲੱਬਧ ਸਾਹਿਤ (ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ) ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਿਛੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਹ-ਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿੰਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜੋਗ ਮਤ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[52] ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਗਵਾਈ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਜੋਗ ਮਤ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਸਾਮੰਤੀ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਤਕੜੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ।[53]

---

52. ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-
(ੳ) ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 938-46.
(ਅ) ਹੀਰ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ (ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਟਿਲੇ ਦੇ ਬਾਲਨਾਥ ਜੋਗੀ ਪਾਸੋਂ ਜੋਗ ਮਤ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨਾ)।

53. (ੳ) ਸਾਂਗ ਕਾ ਪੂਰਾ, ਗਿਆਨ ਕਾ ਊਰਾ। ਪੇਟ ਦਾ ਤੂਟਾ, ਗਿਆਨ ਕਾ ਸੂਰਾ।
ਭੇਦੰਤ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨ ਪਾਇਆ ਜੋਗ। ਕਰ ਪਾਖੰਡ ਬਿਗਾੜਿਆ ਲੋਗ।
(ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ, ਪੰ: 64, ਪੀਤੰਬਰ ਦਾਸ ਬੜਥਵਾਲ)।
(ਅ) ਕਾਜੀ ਮੁਲਾਂ ਕੁਰਾਣ ਲਗਾਇਆ, ਬ੍ਰਹਮ ਲਗਾਇਆ ਬੇਦੰ।
ਕਾਪੜੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੀਰਥ ਭਰਮਾਇਆ, ਨਾ ਪਾਇਆ ਨਿਰਬਾਣ ਪਦ ਦਾ ਭੇਦੰ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 53
(ੲ) ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਾਮ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ 'ਚਰਪਟ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ:
ਸਿਖ ਕੀ ਘਰਿਨੀ ਲਾਗੇ ਪਾਇ।
ਉਸ ਕਾ ਰੂਪ ਦੇਖਿ, ਉਸ ਕਾ ਕਾਮ ਵਧ ਜਾਇ।
ਸਿਖ ਤੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਸੁਖ ਲੈ ਚਲੈਲੇ।
ਜੈਸੇ ਕੁਤਾ ਹਾਡ ਕਉ ਬਿਰੋਲੈ।
(ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 58, ਡਾ: ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ)।
(ਸ) ਅੰਦਰ ਗੰਦਾ, ਬਾਹਰ ਗੰਦਾ। ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਕੁਲਿਆ ਚਰਪਟ ਅੰਧਾ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 57)

ਉਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਮਾਰਗ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਸਿਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਏਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ। ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੰਤਰਾਂ, ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[54] ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਆਖਿਆ।[55]

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੂਫ਼ੀ-ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ (1173-1266 ਈ:) ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਡਾ: ਸੀਤਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਛਡ ਗਏ, ਜਿਹੜੀ ਅਜ ਤਕ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦਸਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।[56] ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਤਾਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।[57] ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ (ਆਪਣੇ ਤਿਆਗ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ) ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਗਠਤ ਰੂਪ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੈ। ਸੱਚ-ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਖਿਮਾ, ਪਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ, ਮਿਠ ਬੋਲਣ, ਦੁਖ-ਸੁਖ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੰਤੋਖਵਾਦ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ, ਸਵੈ-ਅਭਿਮਾਨ ਲਾਲਚ ਤੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਇਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਉਂ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ; ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਮਾਨਤ ਵੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਮੁਸਲਿਮ-ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ

---

54. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ------- ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ।

55. ਦਾਮਿ ਕਾਢਿ ਬਾਘਣਿ ਲੈ ਆਇਆ। ਮਾਉ ਕਹੈ ਮੇਰਾ ਪੂਤ ਬਿਆਹਿਆ।
ਗੀਲੀ ਲਕੜੀ ਕਉ ਘੁਣ ਖਾਇਆ। ਤਿਨ ਕਾਲ ਮੂਲ ਜਾਇ ਖਾਇਆ।
(ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ, ਪੰ: 3, ਪੀਤੰਬਰ ਦਾਸ ਬੜਥਵਾਲ)।

56. ਉਹੀ, ਪੰ: 72.

57. (ੳ) ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ, ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖ।
ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ, ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ।6। (ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ, ਸ਼ਬਦਾ:, ਪੰ: 1378)
(ਅ) ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ, ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ।
ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ, ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ। 127। (ਉਹੀ, ਪੰ: 1384)
(ੲ) ਇਕ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ, ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ। 129। (ਉਹੀ, ਪੰ: 1384)
(ਸ) ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨ ਡਰਾਂ, ਜੇ ਸਹੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ।34। (ਉਹੀ, ਪੰ: 1379)

(ਚਲਦਾ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਨਾਲੋਂ ਫਰੀਦ ਰਚਿਤ-ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਮ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼ ਆਦਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।[59]

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ-ਕਾਲ ਦਾ ਅਧਿਕਤਰ ਸਾਹਿਤ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬੋਧੀਆਂ ਨੇ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਦੋਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ-ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਫਲ ਸਰੂਪ ਰਾਮ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਉਪਰੰਤ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਕ ਅਧੋਗਤੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ। ਜਨਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਰਣ ਵੰਡ ਪੱਕੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਕ ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਦਬੇਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਰਾਧੀਨ ਆਤਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ। ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ, ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਆਦਿ ਇਸ ਭਗਤੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਭਗਤੀ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਾਬਰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਤ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਆਤਮਕ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਦਬੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਰੁਧ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ।[60]

(ਹ) ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ, ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ।
ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢੇਹਿ।19। (ਉਹੀ, ਪੰ: 1378)
(ਕ) ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੈ, ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ।29। (ਉਹੀ, ਪੰ: 1379)

58. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 386, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
59. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:
(ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 571, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
(ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 282, ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ।
60.(ੳ) ਹਿੰਦੂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੁਰਕੂ ਕਾਣਾ। ਦੁਹਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸਿਆਣਾ।
ਹਿੰਦੂ ਪੂਜੈ ਦੇਹੁਰਾ, ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਮਸੀਤਿ।
ਨਾਮੇ ਸੋਈ ਸੇਵਿਆ, ਜਹ ਦੇਹੁਰਾ ਨ ਮਸੀਤਿ। (ਰਾਗ ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਵ, ਸ਼ਬਦ:, ਪੰ: 875)

(ਚਲਦਾ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਤਤਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।[61] ਫਲਸਰੂਪ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ। ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੇ ਵਾਰਾਂ ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਬਾਣੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨੂੰ ਗਾਇਣ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਵਿਰਸਾ ਹਨ।[62]

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਥੁੜੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਫ਼ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਾ: ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਮਨੋਰੰਜਨ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਜੀਵਨ ਢੰਗ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨਿੱਜਤਵ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਝਾਤੀ ਪਾ ਕੇ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅੰਤਰ ਘਟ ਦੀ ਹਰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।[63] ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤੇ ਕਹਿ ਮੁਕਰਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਜਿਸ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[64]

(ਅ) ਜਿਨ ਆਤਮ ਤਤੁ ਨ ਚੀਨਿਆ, ਸਭ ਫੋਕਟ ਧਰਮ ਅਬੀਨਿਆ।
ਕਹੁ ਬੇਣੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਿਆਵੈ। ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਟ ਨ ਪਾਵੈ।
(ਰਾਗ ਗੋਂਡ, ਨਾਮਦੇਵ, ਸ਼ਬਦਾ:, ਪੰ: 875)

(ੲ) ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ, ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ,
ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ, ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ।
(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1349-50)

(ਸ) ਜੌ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਬ੍ਰਹਮਣੀ ਜਾਇਆ। ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ।
ਤੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਮ ਕਤ ਸੂਦ। ਹਮ ਕਤ ਲੋਹੂ, ਤੁਮ ਕਤ ਦੂਧ।
(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਉਹੀ, ਪੰ: 324)

(ਹ) ਜੀਵਤ ਪਿਤਰ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਊ, ਮੂਏਂ ਸਿਰਾਧ ਕਰਾਹੀ।
(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਉਹੀ, ਪੰ: 332)

(ਕ) ਗਜ ਸਾਢੇ ਤੈ ਤੈ ਧੋਤੀਆ, ਤਿਹਰੇ ਪਾਇਨਿ ਤਗ।
ਗਲੀ ਜਿਨਾ ਜਪਮਾਲੀਆ, ਲੋਟੇ ਹਥਿ ਨਿਬਗ।
ਓਇ ਹਰਿ ਕੇ ਸੰਤ ਨ ਆਖੀਅਹਿ, ਬਾਨਾਰਸਿ ਕੇ ਠਗ।
(ਆਸਾ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਉਹੀ, ਪੰ: 475-76)

(ਖ) ਬ੍ਰਹਮਣ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖਤ੍ਰੀ, ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ।
ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ, ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ।
(ਬਿਲਾਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਉਹੀ, ਪੰ: 858)

(ਗ) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ, (ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ)।

61. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ,—ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ।

62. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ,— ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ।

ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਭਗਤੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਭਗਤੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਿਖਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ, ਰਾਜਸੀ-ਪਤਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੋਨ ਸੁਨਹਿਰਾ ਕਾਲ ਲਿਆਂਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਉੱਚ-ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਉਸਰਈਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕ ਸਨ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੇ ਘਾੜੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨੁਖੀ ਆਤਮਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ[65] ਤੇ ਲੋਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਮਲ ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅਭੇਦ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ (1675 ਈ: ਤਕ) ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਾਨ੍ਹਾ, ਛੱਜੂ, ਪੀਲੂ ਤੇ ਸੁਥਰਾ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਗ਼ਲ-ਰਾਜ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਹੁਲਾਰਾ ਲੈਣਾ ਲੋੜਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਰੀਤੀਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਦਮੋਦਰ, ਪੀਲੂ, ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਆਦਿ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ। ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ

---

63. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਪੰ: 7, ਡਾ: ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ)।

64. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ।

65. An Intro duction to Panjabi Lite rature, P-56, Dr. Mohan Singh.

ਦੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਲਗਣ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।[66]

ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਰਤਪੋਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਜਕ-ਤੱਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਦਰਪਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ।

(ਦ) <u>ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਵ:</u>

ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਕਾਵਿ' ਸ਼ਬਦ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ,
2. ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ, ਅਤੇ
3. ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਆਦਿ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

<u>1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ:</u>

ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਲਗਿਆਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ

66.(ੳ) 'ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਚਿਤ੍ਰ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਨਮ, ਮੌਤ, ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਜਾਤਾਂ, ਗੋਤਾਂ, ਕਿੱਤਿਆਂ, ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਕਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ। —ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 257, ਡਾ: ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ।

(ਅ) 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਲੱਛਣ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਉਘੜਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਦ ਤਕ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਧਰਮ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ। ਇਹ ਰੁਚੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰਨ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਹੀਰ ਜਾਂ ਪੀਲੂ ਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਸਿੱਖਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਜਾਂ ਹੋਰਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ

(ਚਲਦਾ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਅਵੱਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ? ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰੋਂ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੋਇਆ ਰਾਜ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ? ਹਾਕਮ ਜੈਸੀ ਨੇ ਸ਼ਾਸਕ ਪਿੱਛੇ ਚਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਰਾਜਾ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਲਣਗੇ। ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਰਾਜ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮਾਰੂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀਨ-ਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਨਾਲ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ? ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਜੇ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਨਿਆਂਕਾਰੀ ਹੋਣ, ਪਰਜਾ ਦੁਖੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਹੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੇ, ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ (ਤੀਜੇ) ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਲੋਧੀ, ਸੂਰੀ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੀ ਬਾਕੀ:

ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਸਨ।

—— ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 577, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਵੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਣੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ।

ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ, ਸਮਾਜਕ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਜੋਲ ਜਾਂ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੇਤੰਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਚੱਜੀ ਆਰਥਿਕ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀਨ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੇਤੰਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਦਾ ਪਾਜ ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ-ਢਾਂਚਾ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇਰੀ ਆਰਥਿਕ-ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ (ਭੋਜਨ, ਬਸਤਰ ਤੇ ਘਰ) ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਮੇਲੇ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਚੇਤੰਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸਮਾਜ-ਉਸਾਰੂ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

3. ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ:

ਧਰਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤਿ ਲੋੜੀਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਵੇ। ਨਵੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਰੀਤੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਲਈ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ 'ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੀਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਰਮਾਂ— ਜੈਨ, ਬੁਧ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਨਾਥ, ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ — ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।

••••••••••

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

'ਅਜਿ ਸ਼ੈਨ ਦੇ ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ'

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ'

ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਇਕ ਰਾਜਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਯੁਗ-ਪੁਰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਜਨ-ਕਲਿਆਨ ਲਈ ਉਸਾਰੂ ਸਮਾਜਕ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਵਿਬੱਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਅਤਿ-ਆਵੱਸ਼ਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਰਥਾਤ ਸੁਲਤਾਨ/ਸਮਰਾਟ, ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ — ਉਲਮਾ, ਉਮਰਾ, ਵਜ਼ੀਰ, ਨਾਇਬ, ਦੀਵਾਨ, ਸਿੱਕਦਾਰ, ਮੁਕੱਦਮ, ਕਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ; ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਤ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਰਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਾਡੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ) 1469 ਈ: (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1675 ਈ: (ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ) ਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਲੋਧੀ, ਸੂਰੀ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ (1469 ਈ:) ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ 1526 ਈ: ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਰਹੇ।

1526-40 ਈ: ਅਤੇ 1556-1675 ਈ: ਤਕ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਮੁਗ਼ਲ ਸਮਰਾਟਾਂ — ਬਾਬਰ, ਹਮਾਯੂੰ, ਅਕਬਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 1540-56 ਈ: ਤਕ ਸੂਰੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ, ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਆਦਿਲ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਸੂਰੀ ਸਨ।

(ੳ) ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਲੋਧੀਆਂ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਬਦਕਿਸਮਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਭਾਗ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਅਫ਼ਗਾਨ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਸੀ, ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਦਕਿਸਮਤ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।[1]

ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਢਿੱਲਾ ਸੀ। ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਰਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਆਪਣਾ ਹਾਕਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।[2] ਲੋਧੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਸਖਤ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜਾ ਕੱਟੜ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬੜੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ।[3] ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਬੇਵਕੂਫ ਤੇ ਘੁਮੰਡੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਠੋਰਤਾ ਅਤੇ ਸਖਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।[4] ਇਸ ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੰਗ ਦਿਲੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ (ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭੈੜਾ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ) ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਪਗ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਾ ਲਿਆ।[5] ਫਲਸਰੂਪ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਚਾਚਾ ਆਲਮ ਖਾਂ ਦਿਲੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ

---

1. 'Confusion & bloodshed prevailed throughout India, and no where more so than in the Punjab. Lying in the very path of the invader this unhappy land had been a stranger to peace since Mehmud of Ghazni first led his victorious armies across the Indus. Though nominally a part of Delhi Kingdom, it had long been at the mercy of the Afghan governors, who, despising the authority of the weak masters sought only to secure their own independence and to enrich themselves at the expense of the unfortunate people over whom they held their tyrannical sway.
   -----A short History of the Sikhs, P-17, C.H.Payne.
2. History of India under Babur and Humayun, Vol.I, P-411, Erskine.
3. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਤੀਜੋ ਅਧਿਆਇ, ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧੀਨ, 'ਸੁਲਤਾਨ / [illegible]
4. The Mughal Empire, (4th Ed.) P-1, A.L. Srivastva.
5. A short History of Muslim Rule in India, P-271, Dr. Ishwari Prasad.

ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੇਵਾੜਪਤੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਵੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਕਾਬਲਪਤੀ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ, ਬਾਬਰ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ[6] ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਭੇਜ ਕੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਬੜਾ ਤਰੁੱਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹਰੇ ਸੀ।

ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਕਾਰਨ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਬਾਬਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਰਾਟ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ 1520-21 ਈ: ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸੈਦਪੁਰ ਦੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਉਸ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਕਤਲਿ-ਆਮ ਤੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹਿਰਦੇ-ਵੇਧਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਸੈਦਪੁਰ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਤਕ ਕੇ ਹਮਦਰਦੀ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀਰਨੇ ਪਾਏ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੁਰਾਸਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਕੇ ਜਮਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਰਤੱਵ ਭੁਲਾਈ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਰਹੇ ਲੋਧੀ ਬੰਸ ਦੇ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੰਡ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮਾਰ ਪਈ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪੱਤੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਉਲ੍ਹਾਮਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਸਹਿ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਗਲ ਰੂਪੀ ਕੁਤਿਆਂ ਨੇ ਹੀਰਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰੋਲ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਇਆਂ ਦੀ ਸਾਰ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀ ਲੈਂਦਾ।[7]

ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ, ਉਹਦੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਤਸਵੀਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਉਲੀਕ ਸਕਿਆ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂਗ ਵਿਚ ਸੰਧੂਰ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਕੇਸ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਕੈਂਚੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁੰਨ ਸੁੱਟੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਖਾਕ ਪਾਈ। ਕਈ ਕੁਆਰੇ ਖੰਦੀਆਂ ਤੇ ਸੇਜਾਂ ਮਾਣਦੀਆਂ

---

6. The Evolution of the Khalsa, Vol.I, P-36, Indu Bhushan Bannerjee.
7. 'ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ।
   ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ, ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ।
   ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ, ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ।..............
   ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੀ, ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ।

(ਆਸਾ ਮ: 1, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 360)

ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਤੋੜ ਕੇ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਧਨ ਤੇ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਪੱਤ ਲੁਟ ਕੇ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦਵਾਣੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪਤੀ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਰੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।[8]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਕਿਸਮਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹਿਰਦੇ ਵੇਧਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨੇਕ ਹਿੰਦਵਾਣੀਆਂ, ਪਠਾਣੀਆਂ, ਭਟਿਆਣੀਆਂ ਤੇ ਠਕੁਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬੁਰਕੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਪਾੜ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਮਰ ਗਈਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪਤੀ ਘਰ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਕਿਵੇਂ ਬੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।[9]

ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਪਾਪ ਰੂਪੀ ਬਰਾਤ ਲੈ ਕੇ ਕਾਬਲੋਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹਿੰਦ-ਰੂਪੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਕੰਨਿਆ ਦਾਨ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਧਰਮ ਦੋਵੇਂ ਛੁਪ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਕੂੜ (ਝੂਠ) ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਥਵਾ ਚੌਧਰੀ ਬਣਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵਿਆਹ ਅਥਵਾ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਠਾਣੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹ ਰਹੇ ਹਨ, ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਕੇ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਵੈਣ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਲਹੂ ਛਿੜਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।[10]

---

8. 'ਜਿਨ ਸਿਰ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ, ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰ।
ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ, ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ।
ਮਹਲਾ ਅੰਦਰਿ ਹੋਦੀਆ, ਹੁਣਿ ਬਹਣਿ ਨ ਮਿਲਨਿ ਹਦੂਰਿ।..............
ਗਰੀ ਛੁਹਾਰੇ ਖਾਂਦੀਆ, ਮਾਣਨਿ ਸੇਜੜੀਆ।
ਤਿਨ ਗਲਿ ਸਿਲਕਾ ਪਾਈਆ, ਤੁਟਨਿ ਮੋਤਸਰੀਆ।
ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਦੁਇ ਵੈਰੀ ਹੋਏ, ਜਿਨੀ ਰਖੇ ਰੰਗੁ ਲਾਇ।
ਦੂਤਾ ਨੋ ਫੁਰਮਾਇਆ, ਲੈ ਚਲੇ ਪਤਿ ਗਵਾਇ।.......
ਇਕਨਾ ਏਹੋ ਲਿਖਿਆ, ਬਹਿ ਬਹਿ ਰੋਵਹਿ ਦੁਖ(ਆਸਾ ਮ:1, ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਘਰ 3, ਉਹੀ, ਪੰ:417)

9. ਇਕ ਹਿੰਦਵਾਣੀ ਅਵਰ ਤੁਰਕਾਣੀ, ਭਟਿਆਣੀ ਠਕੁਰਾਣੀ।
ਇਕਨਾ ਪੇਰਣ ਸਿਰ ਖੁਰ ਪਾਟੇ, ਇਕਨਾ ਵਾਸੁ ਮਸਾਣੀ
ਜਿਨਕੇ ਬੰਕ ਘਰੀ ਨਾ ਆਇਆ, ਤਿਨ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਣੀ।(ਆਸਾ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 417-18)

10. ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ।
ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ, ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ।
ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ, ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ।
ਕਾਜੀਆ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ, ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ।
ਮੁਸਲਮਾਨੀਆ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ, ਕਸਟ ਮਹਿ ਕਰਹਿ ਖੁਦਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ।

(ਚਲਦਾ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)....

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਤਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਵਿਸ਼ ਵਾਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ 'ਅਠੱਤਰ' ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਗ਼ਲ 'ਸਤਾਨਵੇਂ' ਵਿਚ ਜਾਣਗੇ, ਜਦੋਂ 'ਇਕ ਮਰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਉਠੇਗਾ'। (ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੂਰੀ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ) ਇਹ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ।[11]

ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ 21 ਅਪਰੈਲ, 1526 ਈ: ਨੂੰ ਪਾਨੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਖ ਘੋੜ ਸੁਆਰ ਤੇ 100 ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਬਾਬਰ ਦੀ ਤੇਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ ਸੁਆਰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਨੇ 22 ਅਪ੍ਰੈਲ 1526 ਈ: ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਗ਼ਲ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ।[12]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਲੋਧੀ ਪਠਾਣਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਲਾਸਤਾ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਤਬੇਲੇ, ਵਾਜੇ, ਤੂਤੀਆਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਗਾਤਰੇ, ਰਥ ਤੇ ਲਾਲ ਵਰਦੀਆਂ ਸਭ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਤੇ ਸੁਹਣੀਆਂ ਸਰਾਵਾਂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸਾੜ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਤਕ ਕੇ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵੀ ਲੋਧੀ ਨਾ ਬਚਾ ਸਕੇ। ਲੋਧੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਬਾਬਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਰੋੜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਟੂਣੇ ਤੇ ਤਵੀਤਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਮੀਰ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਤਕੀਏ ਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ। ਬੱਜਰ ਵਾਂਗ ਪੱਕੇ ਮੰਦਰ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਮੁਗ਼ਲ ਅੰਨ੍ਹਾ ਨਾ ਹੋਇਆ,

---

ਜਾਤਿ ਸਨਾਤੀ ਹੋਰਿ ਹਿੰਦਵਾਣੀਆ, ਹੋਰਿ ਭਿ ਲੇਖੈ ਲਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ।
ਖੂਨ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਵੀਅਹਿ ਨਾਨਕ, ਰਤੁ ਕਾ ਕੁੰਗੂ ਪਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ।
(ਤਿਲੰਗ ਮ: 1, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 722)

11. ਸਚਾ ਸੋ ਸਾਹਿਬੁ ਸਚੁ ਤਪਾਵਸੁ, ਸਚੜਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇਗੁ ਮਸੋਲਾ।
ਕਾਇਆ ਕਪੜੁ ਟੁਕੁ ਟੁਕੁ ਹੋਸੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਸਮਾਲਸੀ ਬੋਲਾ।
ਆਵਨਿ ਅਠਤਰੈ ਜਾਨਿ ਸਤਾਨਵੈ, ਹੋਰੁ ਭੀ ਉਠਸੀ ਮਰਦ ਕਾ ਚੇਲਾ
ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ, ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੇਲਾ।
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 723, ਉਹੀ)

12. Twilight of the Sultanate, P. 219-25, K.S.Lal

454419

ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਮੰਤਰ ਨਾ ਚਲਿਆ।[13]

ਹਾਕਮ (ਲੋਦੀ) ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਦੀ ਆਮਦ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਰੋਟੀ ਛੁਟ ਗਈ, ਜਦ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਝਦਾ ਸੀ।[14]

ਯੁਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਦੌਲਤ' ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਦੌਲਤ ਕਮਾਉਣ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਪ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਤੇ ਲੋਦੀ ਪਠਾਣ ਭਰਾ ਹੀ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਕਦ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਆਏ ਤਾਂ ਜਦ ਦੌਲਤ ਦੇ ਲਾਲਚ ਕਾਰਣ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਲਤ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਦੁਨੀਆਂ ਖੁਆਰ ਹੋਈ। ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਇਹ ਇਕੱਠੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੁਆਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[15]

ਬਾਬਰ ਨੇ ਲੋਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਵਿਜੈ ਹੋ ਕੇ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਨੂੰ ਕਨਵਾਹਾ ਦੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਜਹਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਕੇ ਜਿੱਤਿਆ।[16] ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮੁੜ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਜੋ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਹ ਇਸ ਯੁਧ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।[17]

ਹਮਾਯੂੰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਸੂਰੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਮਾਯੂੰ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ

---

13. ਕਹਾ ਸੁ ਖੇਲ ਤਬੇਲਾ ਘੋੜੇ, ਕਹਾ ਭੇਰੀ ਸਹਨਾਈ।
ਕਹਾ ਸੁ ਤੇਗ ਬੰਦ ਗਾਡੇਰੜਿ, ਕਹਾ ਸੁ ਲਾਲ ਕਵਾਈ।
ਕਹਾ ਸੁ ਆਰਸੀਆ ਮੁਹ ਬੰਕੇ, ਐਥੈ ਦਿਸਹਿ ਨਾਹੀ।.........
ਕਹਾ ਸੁ ਘਰ ਦਰ ਮੰਡਪ ਮਹਲਾ, ਕਹਾ ਸੁ ਬੰਕ ਸਰਾਈ।
ਕਹਾ ਸੁ ਸੇਜ ਸੁਖਾਲੀ ਕਾਮਣਿ, ਜਿਸੁ ਵੇਖਿ ਨੀਦ ਨ ਪਾਈ।
ਕਹਾ ਸੁ ਪਾਨ ਤੰਬੋਲੀ ਹਰਮਾ, ਹੋਈਆ ਛਾਈ ਮਾਈ। ....
ਕੋਟੀ ਹੂ ਪੀਰ ਵਰਜਿ ਰਹਾਏ, ਜਾ ਮੀਰੁ ਸੁਣਿਆ ਧਾਇਆ।
ਥਾਨ ਮੁਕਾਮ ਜਲੇ ਬਿਜ ਮੰਦਰ, ਮੁਛਿ ਮੁਛਿ ਕੁਇਰ ਰੁਲਾਇਆ।
ਕੋਈ ਮੁਗਲੁ ਨ ਹੋਆ ਅੰਧਾ, ਕਿਨੈ ਨ ਪਰਚਾ ਲਾਇਆ।......(ਆਸਾ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 417-18)

14. ਸਾਹਾਂ ਸੁਰਤਿ ਗਵਾਈਆ, ਰੰਗਿ ਤਮਾਸਿ ਚਾਇ।
ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰਿ ਗਈ, ਕੁਇਰੁ ਨ ਰੋਟੀ ਖਾਇ। (ਆਸਾ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 417)

15. ਇਹ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਤੂ ਗੋਸਾਈ।
ਏਕ ਘੜੀ ਮਹਿ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪੇ, ਜਰੁ ਵੰਡਿ ਦੇਵੈ ਭਾਂਈ।।1।।ਰਹਾਉ।।
ਇਸੁ ਜਰੁ ਕਾਰਣਿ ਘਣੀ ਵਿਗੁਤੀ, ਇਨਿ ਜਰ ਘਣੀ ਖੁਆਈ।
ਪਾਪਾ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ, ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ।
ਜਿਸ ਨੋ ਆਪਿ ਖੁਆਏ ਕਰਤਾ, ਖੁਸਿ ਲਏ ਚੰਗਿਆਈ। ....
(ਆਸਾ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 417-18)

......ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ......

ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਐਸ਼ਪ੍ਰਸਤ ਤੇ ਕਠੋਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਸੂਰ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋਬਾਰਾ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਜਾਗ ਪਏ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ।[18] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਰੀ ਬੰਸ ਦੇ ਸਮਾਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਸਕੀ।

ਹਮਾਯੂੰ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਰਦਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਹਮਾਯੂੰ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਹੇਮੂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਆਗਰੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਹੇਮੂੰ ਨੂੰ 'ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ (5 ਨਵੰਬਰ, 1556 ਈ:) ਵਿਚ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਮੁਗ਼ਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋਬਾਰਾ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਹੇਮੂ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਜਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਦਾ ਲਈ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।[19] ਅਕਬਰ ਨੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਸਭ ਰਾਜ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸੌਤੇਲੇ ਭਰਾ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਕੀਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪਲਟੇ ਲਈ ਉਕਸਾ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਵਾਈ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈਡਕੁਆਟਰ 13 ਸਾਲ (1585- 98) ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਅਕਬਰ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ।

---

16. The Mughal empire, P-26, A.L. Srivastva.

17. ' The Battle of Kanwaha destroyed the chance of Political revival of the Rajputs for which they had made a bid on the decay of the Turk-Afghan Sultanate.

   ------An Advanced History of India, P-429, R.C. Majumdar.

18. 'The disappearance of the strong personality of Sher Shah and the weakness of his successors led to the reappearance of jealousies and refractoriness among the Afghan nobles, which Plunged the whole kingdom into a welter of anarchy & thus paved the way for the Mughal restoration.

   ------'Panjab under the Great Mughals,' P-27, Dr.B.S.Nijjar.

19. 'The result of the 'Second Battle of Panipat' was decisive to drought to a close the Afghan-Mughal contest for supremacy in India by giving a verdict in favour of the later.

   ----- An Advanced History of India, P-446, R.C. Majumdar.

ਅਕਬਰ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲਹ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਯੁਧ ਨੀਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਨ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।[20]

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਅਰਾਜਿਕਤਾ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਣ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਬਾਦ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਬਗਾਵਤ (1606 ਈ:) ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜ ਵਿਦਰੋਹੀ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਕਥਿਤ ਮਦਦ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅਸਹਿ ਤੇ ਅਕਹਿ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।[21]

ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪਣੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ[22] ਆ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਲਾਸ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪਦਵੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਗਿਆ।[23]

ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਲਾਡਲੀ ਬੇਗਮ (ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਤੀ ਸ਼ੇਰ ਅਫਗਾਨ ਵਲੋਂ ਆਈ ਸੀ) ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ਹਿਰਯਾਰ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁੱਰਮ ਵਿਰੁਧ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕੰਧਾਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ (1622 ਈ:) ਲਈ ਖੁੱਰਮ ਨੂੰ ਭਿਜਵਾਉਣ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਰਚੀ ਪਰੰਤੂ ਖੁੱਰਮ ਤਾੜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।[24] ਨੂਰਜਹਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਨੀਤੀ ਕਾਰਣ ਸੈਨਾਪਤੀ ਮਹਾਂਬਤ ਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ।

ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੁੰਦੇਲਿਆਂ ਤੇ ਖਾਨ ਜਹਾਨ ਲੋਧੀ ਨੇ ਬਗਾਵਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸ਼ੀਆ ਰਾਜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਯੁਧ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਕੰਧਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਅਸਫਲ ਹਮਲੇ ਕਰਵਾਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਾਜ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ।[25] ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਹਰ ਵਾਰ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋਈਆਂ।[26]

ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੂਜੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਆਪਣੀ ਚੋਟੀ ਤੇ ਸਨ। ਉਸਦਾ ਰਾਜ ਪਿਤਰੀ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।[27]

---

20. A short History of Muslim Rule in India, P-321, Dr. Ishwari Prasad
21. History of the Panjab, P-254, S.M. Latif.
22. History of Jahangir, P-168, Dr. Beni Prasad.
23. A Short History of Muslim Rule in India, P-288, Dr. Ishwari Prasad.
24. Studies in Mughal Indi , P-125, J.N. Sarkar.
25. Oxford History of India, P-296, V.A. Smith.
26. History of Panjab, P-114-17, Dr. K.S. Narang & Dr. H.R. Gupta.
27. Travels I, P-343, Tavernier.

ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਚਾਰ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਸੁੰਦਰ ਭਵਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਹੋਰ ਬੇਅਰਥ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤੀ। ਕੰਧਾਰ ਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਸਫਲ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਹਾਨੀ ਹੋਈ।[28]

ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਜੀਂਦੇ ਜੀਅ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਪਿਆ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜੇਤੂ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਕੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ।

ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਕਾਰਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗੜਬੜ ਫੈਲ ਗਈ। ਗੱਦੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Muslim Theocracy) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕੱਟੜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਦੇ ਸਤਨਾਮੀਆਂ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਦਮਨ ਨੀਤੀ ਕਾਰਣ ਰਾਜਪੂਤ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਰੁੱਠ ਗਏ। ਉਹ ਕੌਮ ਜੋ ਅਕਬਰ ਵੇਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਈ।[29] ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਗੁਆਂਢੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਰਾਜ ਲਈ ਅਜੀਬ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ।[30]

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਦੱਖਣ ਨੀਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਲਈ ਮਾਰੂ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਉਹ 26 ਸਾਲ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਜੀਂਦਾ ਵਾਪਸ ਵੀ ਨਾ ਪਰਤ ਸਕਿਆ।[31]

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਆਖੀਰ ਉਹ ਬੁਰੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਚਲ ਵੱਸਿਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਹੀ ਰਹੀ। ਸੈਨਾ ਦੇ ਬਲਬੋਤੇ ਲੋਧੀ, ਸੂਰੀ ਤੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

---

28. Mughal Rule in India, P-395, Edward & Garret.
29. Aurangzeb, P-157, Lane Pool Stanley.
30. History of Aurangzeb, P-162, J.N.Sarkar.
31. ਉਹੀ, ਪੰ: 221.

(ਘ) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ/ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ:

ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਇ ਮੁਖ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਸੂਰੀ ਬੰਸ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਠੀਕ ਹੀ ਰਹੇ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਜੋਗ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਮਰਾਟਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਖਿਚੋਤਾਣ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੇਠਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਇਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਸੰਜੋਗ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਸਮਰਾਟ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਨੀ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲ ਵੱਸਿਆ।

ਬਾਬਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਸੈਦਪੁਰ (ਏਮਨਾਬਾਦ) ਦੀ ਕਤਲਿ-ਆਮ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਤੱਕਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਦੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭਾਰ ਚੁਕਵਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਚੱਕੀ ਪਿਸਵਾਈ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਭੇਟ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਭੇਟ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਪੁਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸਭ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਮਨੁਖ/ਇਸਤਰੀਆਂ ਛਡ ਦਿੱਤੇ।[32]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਜੋ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੋਏ, ਦਾ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।[33] ਡਾ: ਛਾਬੜਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਰਬਾਦੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਆਏ। ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਿਚੋਤਾਣ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ।[34]

ਬਾਬਰ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਹਮਾਯੂੰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ

---

32. An Advanced History of the Panjab, P-546, Dr. G.S. Chhatra.
ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ: 'ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ'।
33. ਓਹੀ
34. An Advanced History of Panjab, P.547, Dr. G.S. Chhabra.

ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ।[35] ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਮੁੱਠ ਨੂੰ ਹਥ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, 'ਕੀ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਇਹ ਤਲਵਾਰ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤਦੇ।[36] ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਹਮਾਯੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਪਿਆ। ਡਾ: ਛਾਬੜਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੇਕਰ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਾ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਸਿਖ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।[37]

ਅਕਬਰ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਰਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਸਾ ਕੇ ਇਕ 'ਬਾਉਲੀ' ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਹਰ ਇਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਤਪਾਤ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਤਕ ਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਕਰਸ਼ਤ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਬਹੁਤ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ (ਬਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ) ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਖੁਦ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਛਕਿਆ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਤੱਕ ਕੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ।[38] ਫਿਰ ਵੀ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪਟਾ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਉਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਾਣ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ[39] ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਨ ਲੱਗੇ।

---

35. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰ: 8, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।

36. History of the Panjab, P-77-78, Dr. K.S.Narang and Dr. H.R.Gup

37. An Advanced History of Panjab, P-547, Dr. G.S. Chhabra.

38. History of the Panjab, P-161, Dr. K.S. Narang & Dr. H.R.Gupta.

39. Transformation of Sikhism, P-37, Dr. G.C. Narang.

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰੇ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਦਾ ਇਹ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੁੰਗ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ 500 ਵਿਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 700 ਦਾਮਾਂ ਵਿਚ ਦਿਵਾਈ,[40] ਜਿਥੇ ਚੱਕ ਰਾਮਦਾਸ (ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਕ ਸਾਲ ਕਾਲ ਪੈਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਨ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਭ ਧਾਰਮਿਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਬਹੁ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਮਾਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।[41]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਠੀਕ ਹੀ ਰਹੇ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮੌਲਾਣੇ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਖੁਣਸ ਖਾਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗੁਰਗੱਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ) ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਲਾਲ (ਜਿਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ) ਮਿਲ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ 'ਮਹਜਰ' (ਸ਼ਿਕਾਇਤਨਾਮਾ) ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਖੁਦ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਕੇ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ।[42]

ਅਕਬਰ ਸਮਰਾਟ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦਿਆਂ 24 ਨਵੰਬਰ, 1598 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਮਿਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਪਾਸੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਾਲ

---

40. History of the Punjab, P-68, Dr. K.S. Narang & Dr. H.R. Gupta.
41. History of the Punjab, P-252-53, S.M. Latif.
42. ਮਹਜਰੁ ਝੂਠਾ ਕੀਤੋਨੁ ਆਪਿ। ਪਾਪੀ ਕਉ ਲਾਗਾ ਸੰਤਾਪੁ।1।

ਜਿਸਹਿ ਸਹਾਈ ਗੋਬਿਦ ਮੇਰਾ। ਤਿਸੁ ਕਉ ਜਮੁ ਨਹੀਂ ਆਵੈ ਨੇੜਾ।1।ਰਹਾਉ।
ਸਾਚੀ ਦਰਗਹ ਬੋਲੈ ਕੂੜੁ। ਸਿਰ ਹਾਥ ਪਛੋੜੈ ਅੰਧਾ ਮੂੜੁ।2।
ਰੋਗ ਬਿਆਪੇ ਕਰਦੇ ਪਾਪ। ਅਦਲੀ ਹੋਇ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਿ।3।
ਅਪਨ ਕਮਾਇਐ ਆਪੇ ਬਾਧੇ। ਦਰਬੁ ਗਇਆ ਸਭੁ ਜੀਅ ਕੈ ਸਾਥੈ।4।
ਨਾਨਕ ਸਰਣਿ ਪਰੇ ਦਰਬਾਰਿ। ਰਾਖੀ ਪੈਜ ਮੇਰੈ ਕਰਤਾਰਿ।5।

—(ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 199)

ਦਾ ਲਗਾਨ ਮੁਆਫ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।[43] ਪਰ ਖੁਲਾਸਤ-ਉਤ-ਤਵਾਰੀਖ ਦੇ ਕਰਤਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਦਸਵਾਂ ਜਾਂ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲਗਾਨ ਘਟ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।[46] ਮੁੱਕਦੀ ਗਲ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬੀਰਬਲ ਵਰਗੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਤੋਂ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਘਰ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਟੈਕਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕਰਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਬੀਰਬਲ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦੇਣ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਵੱਲੋਂ ਯੂਸਫਜ਼ਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਛਡ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਲਵੱਸ ਹੋ ਗਿਆ।[45]

ਗੁਰੂ-ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਰਲ ਮਿਲਕੇ ਸੁਲਹੀ ਖਾਂ ਫੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸੁਲਹੀ ਖਾਂ ਨੂੰ ਚਿਠੀ ਭੇਜ ਕੇ ਰੋਕ ਦੇਣ ਜਾਂ ਦੋ ਸਿਆਣੇ ਮਨੁੱਖ ਭੇਜ ਕੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਅਵੱਸ਼ ਕਰਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਵੈਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਲਹੀ ਖਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਭਖਦੇ ਆਵੇ ਵਿਚ ਸੜ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੁਆਰਾ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ।[47] ਸੁਲਹੀ ਖਾਂ ਦਿੱਲੀਓਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਟੁਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹ ਕੇ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਣਵਾ ਕੇ ਆਵਾਂਗਾ, ਪਰ ਗਰੀਬਾਂ ਉਤੇ ਫਿਰਣ ਵਾਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਆਵੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜੀ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਬੁਢਾ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਖਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਸਮਰਾਟ

---

43. History of the Punjab, P-257, S.Mohd Latif.

44. As quoted by Dr. K.S. Narang & Dr. H.R. Gupta in History of the Punjab, P.162-63.

45. ਉਹੀ, ਪੰ: 102

46. ਪ੍ਰਥਮੇ ਮਤਾ ਜਿ ਪਤ੍ਰੀ ਚਲਾਵਉ। ਦੁਤੀਏ ਮਤਾ ਦੁਇ ਮਾਨੁਖ ਪਹੁਚਾਵਉ।
ਤ੍ਰਿਤੀਏ ਮਤਾ ਕਿਛੁ ਕਰਹੁ ਉਪਾਇਆ। ਮੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਛੋਡਿ ਪ੍ਰਭ ਤੁਹੀ ਧਿਆਇਆ।
ਮਹਾ ਅਨੰਦ ਅਚਿੰਤ ਸਹਜਾਇਆ। ਦੁਸਮਨ ਦੂਤ ਮੁਏ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ।1।ਰਹਾਉ।
.... ਪ੍ਰਭਿ ਰਾਖੀ ਪੈਜ ਵਜੀ ਵਧਾਈ।
-(ਆਸਾ ਮ: 5, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 371-72)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ 'ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਤਾਂ ਪੂਜਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ।[49]

ਸਮਰਾਟ ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਉਲਟ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਚੱਲਿਆ ਪਰੰਤੂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅ ਚਲ ਗਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਣ ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਨੱਠ ਤੁਰਿਆ ਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਸਮਰਾਟ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

'ਤੋਜ਼ਕਿਵਾਲ' ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਬਿਆਹ (ਬਿਆਸ) ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ, ਪੀਰਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਬਲਕਿ ਬੇਸਮਝ ਤੇ ਮੂਰਖ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕਿਆਂ (ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ) ਦਾ ਸਿਦਕੀ ਬਣਾਕੇ ਆਪਣੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਢੋਲ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਵਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫਰੇਬੀ ਤੇ ਫਰੇਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਸ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਉਸ (ਗੁਰੂ) ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਇਤਕਾਦ (ਸਿਦਕ, ਭਰੋਸਾ) ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਗਰਮ ਸੀ। ਕਿਤਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਝੂਠ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ (ਗੁਰੂ) ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਸਰੋ ਇਥੋਂ ਦੀ ਦਰਿਆ ਪਾਰ

---

47. ਸੁਲਹੀ ਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਰਾਖੁ। ਸੁਲਹੀ ਕਾ ਹਾਥੁ ਕਹੀ ਨ ਪਹੁਚੈ, ਸੁਲਹੀ ਹੋਇ ਮੂਆ ਨਾਪਾਕੁ।1।ਰਹਾਉ।
   ਕਾਢਿ ਕੁਠਾਰੁ ਖਸਮਿ ਸਿਰੁ ਕਾਟਿਆ, ਖਿਨ ਮਹਿ ਹੋਇ ਗਇਆ ਹੈ ਖਾਕੁ।
   ਮੰਦਾ ਚਿਤਵਤ ਚਿਤਵਤ ਪਚਿਆ, ਜਿਨਿ ਰਚਿਆ ਤਿਨ ਦੀਨਾ ਧਾਕੁ।
   ਪੁਤ੍ਰ ਮੀਤ ਧਨੁ ਕਿਛੂ ਨ ਰਹਿਓ ਸੁ, ਛੋਡਿ ਗਇਆ ਸਭ ਭਾਈ ਸਾਕੁ।
   ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਪ੍ਰਭ ਬਲਿਹਾਰੀ, ਜਿਨ ਜਨ ਕਾ ਕੀਨੋ ਪੂਰਨ ਵਾਕੁ।2।
   (ਬਿਲਾਵਲ ਮ: 5, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 825)

48. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 199, ਫੁਟ ਨੋਟ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-
   'ਗਰੀਬਾ ਉਪਰਿ ਜਿ ਖਿੰਜੈ ਦਾੜੀ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਿ ਸਾ ਅਗਨਿ ਮਹਿ ਸਾੜੀ।
   ਪੂਰਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇ ਕਰਤਾਰੁ। ਅਪੁਨੇ ਦਾਸ ਕਉ ਰਾਖਨਹਾਰੁ।1।ਰਹਾਉ।
   ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਪ੍ਰਗਟਿ ਪਰਤਾਪੁ। ਨਿੰਦਕੁ ਮੁਆ ਉਪਜਿ ਵਡ ਤਾਪੁ।2।
   ਤਿਨ ਮਾਰਿਆ ਜਿ ਰਖੈ ਨ ਕੋਇ। ਆਗੈ ਪਾਛੈ ਮੰਦੀ ਸੋਇ।3।
   ਅਪੁਨੇ ਦਾਸ ਰਾਖੇ ਕੰਠਿ ਲਾਇ। ਸਰਣਿ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇ।4।(ਗਉੜੀ ਮ:5, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ :199

49. History of the Panjab, P-102, Dr. K.S. Narang and Dr. H.R. Gupta.

ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਾਹਲ ਤੇ ਹਕੀਰ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਦਾ ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਹੇ। ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੀ, ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਪੜਾਉ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕਈ ਪਹਿਲੇ ਮਿਥੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕੇਸਰ ਨਾਲ ਇਕ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਲਕੀਰ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਖਿੱਚੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ 'ਤਿਲਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

ਜਦ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਕੰਨੀਂ ਪਈ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੂੜ ਦੇ ਕੂੜ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤੇ ਪੂਰੀ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ) ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਘਾਟ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ, ਮਾਰਨ, ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣ।[50]

ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਮੁਤਅੱਸਬ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਗੀ ਪੁੱਤਰ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਕਥਿਤ ਮਦਦ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਮੋੜ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ - ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ-ਬੱਧ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੱਕ ਕੇ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਗੁਆਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸਮਰਾਟ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਪਰੰਤ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰੇ ਰਹੇ।

---

50. ਅਸਲ ਇਬਾਰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

'ਦਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਕਿ ਬਰ ਕਿਨਾਰ ਦਰਿਆਏ ਬਿਆਹ ਵਾਕਿਅ ਅਸਤ ਹਿੰਦੂਏ ਬੂਦ ਅਰਜਨ ਨਾਮ ਦਰ ਲਿਬਾਸ ਪੀਰੀ ਵਾ ਸ਼ੇਖੀ, ਚੁਨਾਂਚਿ ਬਿਸਿਆਰੇ ਅਜ਼ ਸਾਦਾ ਲੌਹਾਨੇ ਹਨੂਦ ਬਲਕਿ ਨਾਦਾਨੇ ਸਫੀਹਾਨ ਇਸਲਾਮ ਮੁਕੱਈਦਿ ਅਤਵਾਰ-ਵ-ਔਜ਼ਾਹਿ ਖੁਦ ਸਾਖਤਾ ਕੂਸਿ ਪੀਰੀ-ਵ-ਵਲਾਇਤ ਰਾ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ਾ ਗਰਦਾਨੀਦਾ ਬੂਦ। ਊਰਾ ਗੁਰੂ ਮੀਗੁਫਤੰਦ, ਵਾ ਅਜ਼ ਅਤਰਾਫ ਜਵਾਨਿਬ ਗੋਲਾਂ ਵਾ ਗੋਲ ਪਰਸਤਾਂ ਬਦੋ ਰਜੂ ਆਵੁਰਦਾ ਇਅਤਕਾਦ ਤਮਾਮ ਬਊ ਇਜ਼ਹਾਰ ਮੀਕਰਦੰਦ। ਅਜ਼ ਸਿਹ ਚਹਾਰ ਪੁਸ਼ਤਿ ਈਂ ਦੁਕਾਨ ਗਰਮ ਮੀਦਾਸ਼ਤੰਦ। ਮੁਦਤਹਾ ਬਖਾਤਰ ਮੀਰਸੀਦ, ਕਿ ਈਂ ਦੁਕਾਨਿ ਬਾਤਿਲ ਰਾ ਬਰਤਰਫ ਬਾਇਦ ਸਾਖਤ, ਯਾ ਊ ਰਾ ਦਰ ਜਰਗਾ ਏ ਅਹਲੇ ਇਸਲਾਮ ਦਰ ਬਾਇਦ ਆਵੁਰਦ, ਤਾ ਆਂ ਕਿ ਦਰੀਂ ਐਯਾਮ ਖੁਸਰੋ ਅਜ਼ ਆਂ ਰਾਹ ਅਬੂਰ ਮੀਨਮੂਦ, ਈਂ ਮਰਦ ਕਿ ਮਹਮਲ ਇਰਾਦਾ ਕਰਦ ਕਿ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤਿ ਊ ਦਰ ਯਾਬਦ। ਦਰ ਮੰਜ਼ਿਲੇ ਕਿ ਜਾਏ ਮੁਕਾਮਿ ਊ ਬੂਦ ਖੁਸਰੋ ਰਾ ਨਜ਼ੂਲ ਉਫਤਾਦ, ਆਮਦਾ ਊ ਰਾ ਦੀਦ ਵਾ ਬਾਅਜ਼ੇ ਮੁਕੱਦਮਾਤ ਕਿ ਸਾਖਤਾ ਬਊ ਰਸਾਨੀਦ, ਵਾ ਬਰ ਪੇਸ਼ਾਨੀਏ ਊ ਅੰਗੁਸ਼ਤੇ ਅਜ਼ ਜ਼ਾਫਰਾਨ ਕਿ ਦਰ-ਇਸਤਲਾਹਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਕਸ਼ਕਾ ਗੋਇੰਦ ਕਸ਼ੀਦ ਵਾ ਆਂ ਰਾ ਸ਼ਗੂਨ ਮੀਦਾਨੰਦ।

ਚੂੰ ਈਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਬਸਮਾਅਮਾਏ ਜਾਹੋ ਜਲਾਲ ਮੀਰਸਦ ਵ ਬੁਤਲਾਨੇ ਊਰਾ ਬਵਜ੍ਹਾ ਅਕਮਲ ਮੀਦਾਨਿਸਤਮ। ਅਮਰ ਕਰਦਮ ਕਿ ਊ ਰਾ ਹਾਜ਼ਰ ਸਾਖਤੰਦ ਵਾ ਮਸਾਕਿਨ ਵਾ ਮਨਾਜ਼ਿਲ ਵਾ ਫਰਜ਼ੰਦਾਨੇ ਊ ਰਾ ਬਮੁਰਤਜ਼ਾਖਾਨ ਇਨਾਇਤ ਨਮੂਦਮ ਵਾ ਅਸਬਾਬੋ ਅਮਵਾਲਿ ਊ ਰਾ ਬਕੈਦਿ ਜ਼ਬਤ ਦਰ ਆਵੁਰਦਾ ਫਰਮੂਦਮ ਕਿ ਊ ਰਾ ਬ-ਸਿਆਸਤ ਵਾ ਬ-ਯਾਸਾ ਰਸਾਨੰਦ।—ਤੁਜ਼ਕ ਜਹਾਂਗੀਰੀ, ਪੰ: 35, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਜੂਨ, ਜੁਲਾਈ, 1953, ਪੰ: 60-62 ਤੇ ਪ੍ਰ:143)

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਮੁਗਲ ਸੈਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚਾਲੇ ਤਿੰਨ ਲੜਾਈਆਂ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਹਿਰਾ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ) ਹੋਈਆਂ, ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬੜੇ ਮਾਮੂਲੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪਿਛੇ ਪਿਛਲੀ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਹੀ ਸੀ। ਹਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।[51] ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨੀਚ ਅਖਵਾਣੀ ਹੋਣ ਰਹਿ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਚੰਗੇਰੇ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।[52] ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੇ ਆਖਰੀ 11 ਸਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਤੇ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ 2200 ਸ਼ਸਤਰ ਬੰਧ ਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਦਾਰਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਧਾਏ। ਉਸ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਸਮਰਾਟ ਦੁਆਰਾ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੀ ਗਈ ਦੁਆਈ ਨਾਲ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਆ ਗਿਆ। ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੀ।[53]

ਤਖਤ ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਮੂਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਨਠ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। [illegible] ਮਾਰੂ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ। ਦਾਰਾ ਦੀ ਕਥਿਤ ਮਦਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਉਲਟ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿਖਾਈਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ।[54] ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ

---

51. Advanced History of the Panjab, P-216-220, Dr. G.S. Chhabra.
52. Evolution of the Khalsa, Vol.II, P-34, Indu Bhushan Bannerjee.
53. The Sikh Religion, Vol.IV, P.277-79, Macauliffe.
54. 'ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ, ਪੇੜੈ ਪਈ ਕੁਮ੍ਹਿਆਰ' (ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 6 ਦੇ ਨਾਲ ਸਲੋਕ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 466), ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੇ 'ਮਿਟੀ ਬੇਈਮਾਨ ਕੀ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਦੀ ਥਾਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।[55]

ਰਾਮਰਾਏ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਪਾਸ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਹੱਕ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕੀਤਾ।[56] ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਤਾਂ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲ ਆਈ ਤੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨਾਲ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।[57] ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਫਰਿਆਦ ਕਰਨ ਤੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ 1675 ਈ: ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ।

ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅੱਗ ਦਾ ਗੋਲਾ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਟੇ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।[58] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੋਈ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਭੜਕ ਉਠਿਆ।[59] ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸਾ ਤੂਫਾਨ ਉਠਿਆ ਜੋ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਇੰਜ ਰੁੜ੍ਹਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸੜਕ ਤੇ ਇਕ ਸੁਕਿਆ ਪੱਤਾ ਹੋਵੇ।[60] ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿਖ ਕੌਮ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰਬੱਧ ਹੋਵੇ।[61] ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਲਈ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ।

(ੲ) ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ:

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ/ਸਮਰਾਟਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੁਣ ਅਸੀਂ

---

55. Evolution of the Khalsa, Vol. II, P-52, Indu Bhushan Bannerjee.
56. Advanced History of the Panjab, P-232, Dr. G.S. Chhabra.
57. Religious Policy of the Mughal Emperors, P-162, S.R. Sharma.
58. ਉਹੀ, ਪੰ: 166.
59. Transformation of Sikhism, P-116, G.C. Narang.
60. History of the Panjab, P-134, Dr. K.S. Narang and Dr. H.R. Gupta.
61. History of the Panjab, P-261, S.Mohd Latif.

ਤਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਤੱਵਹੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਤੇ ਅਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਰਾਮ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸੁਲਤਾਨ/ਬਾਦਸ਼ਾਹ:-

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਸਮਰਾਟ) ਰਾਜ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਿਧਾਂਤ (Divine Right of Kingship) ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਖੁਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨ ਕੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਸਨ।

ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਕਾਰਜਪਾਲਕਾ ਵਾਂਗ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਆਂਪਾਲਕਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵੀ ਸੁਲਤਾਨ ਆਪ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦਾ।

ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ ਖਲੀਫੇ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁੱਤਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੁਬਾਰਿਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਖੁਤਬੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਖਲੀਫੇ ਦਾ ਨਾਂ ਖੁਦਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।[62]

ਬਾਬਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ' (ਸਮਰਾਟ) ਦੀ ਪਦਵੀ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਲੀਫੇ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਖਲੀਫਾ ਆਖਿਆ।[63] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ।

ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਰਾਟ ਅਮੀਰ-ਉਲ-ਮੋਮਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਜਮੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਜਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਖੀਆ ਅਤੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਜਾ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਚਲਣ ਤੇ ਉਲਮਾਂ ਵਲੋਂ ਉਸ ਤੇ ਫਤਵਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਫਤਵਾ ਕੇਵਲ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[64]

---

62. Medieval Indian Culture, P-8-9, A.L. Srivastva.
63. ਉਹੀ, ਪੰ: 9.
64. The Mughal Empire, P-490, S.M. Jaffar.

ਸੂਰੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸਨ। ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਹਵੇਂ ਜੁਆਬ ਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ।[65] ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਉਲਮਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦਿੱਤਾ।[66]

ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ-ਇ-ਇਲਾਹੀ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਛਾਇਆ) ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਾ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਉਹ ਇੱਕੋ ਅੱਖ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।[67]

ਰਾਜੇ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਬਾਰੇ 'ਆਈਨ-ਇ-ਅਕਬਰੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ, ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚਲੇ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[68]

ਰਾਜ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧੀਨ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) 'ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ' (Muslim Theocracy) ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਲਮਾਂ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਰਤੱਵ ਇਸਲਾਮ-ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ।[69]

ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਲਮਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮਰਾਟ ਤੇ ਉਹ ਫ਼ਤਵਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ

---

65. Sher Shah was the fountain of all the authority. He was the shadow of God on earth, answerable to no human authority.
---- The Mughal Empire, P-42, S.M. Jaffar.

66. The Mughal Empire, P-182, Dr. Ishwari Prasad.

67. Akbar Nama, Vol.II, P-285, Beveridge, Vol.II, P-421.

68. Ain-i-Akbari, Vol III, P-451, Blochman.

69. Aurangzeb, Vol.III, P-249, J.N.Sarkar.

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਉਲਮਾ ਬੜੇ ਤੰਗ ਦਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਕਤੀ, ਘੁਮੰਡ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਉਲਮਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁਫ਼ਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਜੋਂ ਵਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਈ ਗਈ। ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਉਤਨੀ ਹੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਖ਼ਬਰਾ ਸ਼ੀਆ ਨੂੰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਆਇਤ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ।[70] ਕਿਉਂਕਿ ਉਲਮਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਰਾਟ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਹਸੀ ਉਲਮਾ ਫ਼ੌਜੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਰਾਟ ਅਜਿਹੇ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਰਾਟ, ਉਲਮਾ, ਸੂਫ਼ੀ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।[71] ਉਲਮਾ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਲਮਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਫ਼ਤਵਾ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।[72] ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਤਾ ਤੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਇਹ ਉਲਮਾ ਵੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।[73]

ਇਨ ਕਾਫ਼ਰਾਂ (ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ) ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਸੁਲਤਾਨਾਂ/ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਵਾਬ (ਪੁੰਨ) ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ।[74]

ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਡੀ ਆਬਾਦੀ ਭਾਵ ਹਿੰਦੂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Inferiority complex) ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।[75]

---

70. The Mughal Empire, P-118, S.M.Jaffar.
71. The Religious and Intellectual History of Muslims in Akbar's Reign, P-6, Dr. S.A.A.Rizvi.
72. Guru Nanak and His Times, P-24, A.C. Bannerjee.
73. Medieval Indian Culture, P-6, A.L.Srivastva.
74. 'In Islamic Theocracy only Muslims were entitled to full citizenship and all privileges following from that status.
----Guru Nanak & His Times, P-23, A.C.Bannerjee.
75. 'Islamic law as also political necessity compelled the Sultans of Delhi to persue policies calculated to humiliate and weaken the Hindus to demoralise them and to sap their vigour & vitality through the crippling sense of inferiority'.---- P-24.

ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਬਹੁਤ ਕੱਟੜ ਸੀ। ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਣ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸਦਾ ਇਰਾਦਾ,[76] ਬੋਧਨ ਨਾਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ,[77] ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣਾ,[78] ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਸਿਰ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਾਲ ਮੁੰਨਣ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦੇਣੀ,[79] ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦੇਣੀ,[80] ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਗਿਰਵਾ ਕੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਸ ਤੋਲਣ ਲਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਦੇਣਾ[81] ਆਦਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੁਰੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਟਿਟਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਬੜਾ ਭਿਅੰਕਰ ਸੀ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਗਾਜਰ ਮੂਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਇਸ ਹਦ ਤਕ ਵਧ ਚੁਕੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਪੰਦਰਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਨ ਤੋਂ ਉਹ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।[83]

ਬਾਬਰ ਤੇ ਹਮਾਯੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ

---

76. History of Punjab, P-16, Dr. K.S. Narang & Dr. H.R. Gupta.
77. Abdulla, Tarikh-i-Daudi, Elliot & Dowson, Vol.IV, P-464-65. ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਮੇਂ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 162-63, ਐਸ.ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ।
78. ਕਬੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਦੇਖੋ:
   (ੳ) 'ਭੁਜਾ ਬਾਂਧਿ ਭਿਲਾ ਕਰਿ ਡਾਰਿਓ, ਹਸਤੀ ਕ੍ਰੋਪਿ ਮੂੰਡ ਮਹਿ ਮਾਰਿਓ ....
   (ਰਾਗੁ ਗੋਂਡ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 871)
   (ਅ) 'ਗੰਗਾ ਗੁਸਾਇਨਿ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ, ਜੰਜੀਰ ਬਾਂਧਿ ਕਰਿ ਖਰੇ ਕਬੀਰ...........
   (ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1162)
79. Abdulla, Tarikh-i-Daudi, Elliot & Dowson, Vol.IV, P-447
80. ਕਬੀਰ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰ: 71, ਡਾ: ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ।
81. Sultanate of Delhi, P-174, V.D. Mahajan.
82. ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ : ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਬਾਰੇ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਗ਼ੀਸ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਮਾਲ ਅਫ਼ਸਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪਾਸੋਂ ਮਾਲੀਆ ਉਗਰਾਹੁਣ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਨਾ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਤੋਂ ਮਾਲੀਆ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਫ਼ਸਰ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਥੁੱਕਣਾ ਚਾਹਵੇ ਤਾਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—ਪੈਗੰਬਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪੱਤੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

   ——— Guru Nanak & His Times, P-26, A. C. Bannerjee.
83. Indian Islam, P-11-12, Titus.

ਵਿਰੁਧ ਜਹਾਦ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ 'ਜਜ਼ੀਆ' ਵਸੂਲ ਕਰਦਾ ਸੀ।[84] ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਗਰਵ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ।[85]

ਹਮਾਯੂੰ ਦਾ ਝੁਕਾਉ ਸ਼ੀਆ ਮੱਤ ਵਲ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਆ ਮੱਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਸੌਂਪੇ ਹੋਏ ਸਨ।[86] ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਜਜ਼ੀਆ ਲਾਈ ਰਖਿਆ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਖਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜਜ਼ੀਆ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।[87] ਉਸ ਨੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਥੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ।[88]

ਅਕਬਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਣ ਸੰਭਾਲਣ (1556 ਈ:) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 22 ਸਾਲ (1578 ਈ: ਤਕ) ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਇਆ।[89] ਉਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਲਮਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸਾਂਭ ਲਏ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਖੀ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ।[90] ਉਹਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[91]

ਅਕਬਰ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਯੁਧ ਖਰਾਬੇ ਅਤੇ ਯੁਧ ਨੀਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਤਰਤਾ ਪੂਰਨ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।[92] ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਨੀਤੀ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ।[93]

ਅਕਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਲਗੇ ਹੋਏ 'ਯਾਤਰਾ ਕਰ' ਅਤੇ 'ਜਜ਼ੀਆ ਕਰ' ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ

---

84. Religious Policy of Mughal Emperors, P-2, Dr.S.R. Sharma.
85. ਭਾਰਤ ਮੇਂ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 162, ਉਹੀ।
86. The Mughal Empire, P-48, S.M. Jaffar.
87. The Mughal Empire, P-182, Dr. Ishwari Prasad.
88. The Mughal Empire, P-112, A.L. Srivastva.
89. The Mughal Empire, P-116, S.M. Jaffar.
90. The Mughal Empire, P-490-91, A.L. Srivastva.
91. Medieval Indian Culture, P-24, ਉਹੀ।
92. A Short History of Muslim Rule in India, P-321, Dr. Ishwari Pras
93. History of Jehangir, P-27, Dr. Beni Prasad.

ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣ ਗਏ।[94] ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।[95] ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਉਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਕਈ ਮਨਸਬਦਾਰ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਵਰਗ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੇ ਮਤ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਮਿਲਵਰਤਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।[96]

ਕੁਝ ਕੁ ਫਰਕ ਨਾਲ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੱਟੜਪਨ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਪੁਰਸੌਤਮ-ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਲਈ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪੱਕਾ ਨਿਯਮ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।[97] ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਕੁਫਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ 'ਦਾਰ-ਉਲ-ਹਰਬ' (ਕਾਫਰਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ) ਦੀ ਥਾਂ 'ਦਾਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ' (ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਰਤੀ)ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬਜਾਇ ਹਿੰਦੂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।[98]

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਜਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਢੰਗ ਅਪਣਾਏ।[99] ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪਾਸੋਂ ਦੁਗਣੀ 'ਚੁੰਗੀ' ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਵਿੱਤਰ ਤਿਉਹਾਰ ਹੋਲੀ, ਦੀਵਾਲੀ, ਦੁਸਹਿਰਾ ਆਦਿ ਮਨਾਉਣ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਘੋੜੀ, ਪਾਲਕੀ ਜਾਂ ਹਾਥੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਹਿੰਦੂ-ਮੰਦਿਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਢਾਹਿਆ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹਟਾਇਆ ਗਿਆ 'ਜਜ਼ੀਆ' ਇਸਲਾਮ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਅਪ੍ਰੈਲ 1679 ਈ: ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ[100]

---

94. The Making of Modern India, P-176, Dr. S.R. Sharma.

95. The Punjab under the Great Mughals, P-128, Dr. B.S. Nijjar.

96. Muslim Polity, P-57, Dr. P. Saran.
97. The Mughal Empire, P-491, A.L. Srivastva.
98. ਉਹੀ, ਪੰ: 339.

99. Religious Policy of the Mughal Emperors, P-162, S.R. Sharma.

100. History Of Aurangzeb, Vol. III, P-274, J.N. Sarkar.

ਮਨੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ, ਜੋ ਜਜ਼ੀਆ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਟੈਕਸ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਅਪਮਾਨ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ।[101] ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਏਨੇ ਕੱਟੜ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ [redacted] ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕਲਮਾ ਖਤਮ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਭਿੱਟ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ।[102] ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਦੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਝਗੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਨਿਆਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ।

ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ 'ਮੁਹਤਸਿਬ' ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।[103] ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਝਰੋਖਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਕੱਟੜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਸਤਨਾਮੀਆਂ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਮਰਾਠਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਮਨ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਰਾਜਪੂਤ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਰੁੱਠ ਗਏ। ਉਹ ਕੌਮ ਜੋ ਅਕਬਰ ਵੇਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਈ।[104] ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚਾਲੇ, ਯੁਧਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਗੜਬੜ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਗੁਆਂਢੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਰਾਜ ਲਈ ਅਜੀਬ ਔਕੜਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।[105]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਤਨ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ (ਨਾਗਰਿਕ) ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਦਾ ਮਾਨ, ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਟ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਾਹੇ ਜਾਂਦੇ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪੂਜਨੀਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੂ-ਰਾਜ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਆਪਣਾ ਧਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।[106]

---

101. Manuchi as quoted by A.L. Srivastva in 'The Mughal Empire, P-341 and Dr. Ishwari Prasad in The Mughal Empire, P-598.
102. The Mughal Empire, P-340, A.L. Srivastva.
103. Mughal Administration, P-29-31, J.N. Sarkar.
104. Aurangzeb, P-157, Lane Pool, Stanley.
105. History of Aurangzeb, P-162, J.N. Sarkar.
106. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 30, ਡਾ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ।

ਰਤਪੀਣੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਮਧਯੁਗੀਨ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਉਤਾਂਹ ਚੁਕ ਕੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨੋ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਸਨ ਕਿ ਕਾਵਿ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੈ।[107] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਲ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਆਤਮਕ ਮੁਕਤੀ, ਜਪ-ਪਾਠ ਆਦਿ ਤੇ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ, ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਲਭ, ਕਬੀਰ, ਚੈਤੰਨਯ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਜਬਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਓਨੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿੰਨੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ।[108]

ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਸੈਦਪੁਰ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।[109] ਬਾਬਰ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਦੁਰਗਤੀ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਜਮਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ।[110] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੁਗ਼ਲ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੋਧੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਵੀ ਸੁਟਦੇ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।[111]

1469-1675 ਈ: ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਭਾਵੇਂ ਸੁਲਤਾਨ ਸਨ ਜਾਂ ਸਮਰਾਟ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸਨ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਸਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

---

107. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਪੰ: 82, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।
108. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 81.
109. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਨ, ਪੋਥੀ ਤੀਜੀ, ਪੰ: 77 ਦਾ ਨੋਟ, ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਡੀ.ਲਿਟ।
110. 'ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ।'
(ਆਸਾ ਮ: 1, ਸ਼ਬਦ [illegible], ਪੰ: 360)
111. ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ, ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ।
ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੀ, ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 360)

ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਭੁਲਾ ਕੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਰਿਹਾ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਪਰਜਾ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਪਰਜਾ ਦੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਸਾਈ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਕਲਿਜੁਗ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੂੜ ਰੂਪੀ ਮੱਸਿਆ ਵਿਚ ਸਚ ਰੂਪੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।[112]

ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਤੁ-ਪੀਣੇ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[113] ਉਹ ਲਬ (ਲਾਲਚ) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਣਿਆਂ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਪਾਪ, ਕੂੜ ਤੇ ਕਾਮ ਆਦਿ ਕੁ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਸਨ।[114]

ਇਸ ਰਾਜਸੀ ਯੁਗ ਗਰਦੀ ਵਿਚ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਪੰਡਤ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪਾਰਖੂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਨੂੰ ਚਉਧਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘੇੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[115]

ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਖਤ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਾਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਲੱਖਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਘੋੜ ਸਵਾਰ, ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜਾ, ਹਾਥੀ ਤੇ ਤੋਪਖਾਨਾ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁਖ ਅੰਗ ਸਨ। ਮੁਗਲਾਂ ਵੇਲੇ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਮੁਗਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ, ਤਨਖਾਹ, ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਰਖੇ ਗਏ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਘੋੜਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ

---

112. ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ, ਧਰਮ ਪੰਖ ਕਰ ਉਡਰਿਆ।
ਕੂੜ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ।
(ਸਲੋਕ ਮ: 1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 16 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 145)

113. 'ਜੇ ਦੇਹੈ ਦੁਖੁ ਲਾਈਐ, ਪਾਪ ਗਰਹ ਦੁਇ ਰਾਹੁ।
ਰਤ ਪੀਣੇ ਰਾਜੇ ਸਿਰੈ ਉਪਰਿ ਰਖੀਅਹਿ, ਏਵੈ ਜਾਪੈ ਭਾਉ।'
(ਸਲੋਕ ਮ: 1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 7 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 142)

114. 'ਲਬੁ ਪਾਪ ਦੋਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ, ਕੂੜ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰ।
ਕਾਮਨੇਬ ਸਦਿ ਪੁਛੀਐ, ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰੇ ਬਿਚਾਰ।'
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 11 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 468-69)

115. ਨਾਉ ਫਕੀਰੈ ਪਾਤਿਸਾਹੁ, ਮੂਰਖ ਪੰਡਿਤੁ ਨਾਉ।
ਅੰਧੇ ਕਾ ਨਾਉ ਪਾਰਖੂ, ਏਵੈ ਕਰੇ ਗੁਆਉ।
ਇਲਤਿ ਕਾ ਨਾਉ ਚਉਧਰੀ, ਕੂੜੀ ਪੂਰੇ ਥਾਉ।
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਣੀਐ, ਕਲਿ ਕਾ ਏਹੁ ਨਿਆਉ।
(ਸਲੋਕ ਮ: 2, ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮ: 1 ਦੀ ਪਉੜੀ 22 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1288).

ਹੀਆਂ 60 ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ 10 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।[116] ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰੁਟੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁਧ ਸਮੇਂ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਗਮਾਂ, ਨਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਾਂਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭੋਗ ਤੇ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।[117]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਹੱਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸੁਲਤਾਨ/ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਰਗੇ ਨੇ ਤਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਵੀ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕੈਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। [illegible] ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਦਿ ਰਬ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੀ ਸਨ।[118] ਆਗਿਆ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇ ਉਸ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[119]

<u>ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ</u> :- ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਮਨਸਬਦਾਰ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨ, ਮਲਕ, ਅਮੀਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹਸਾਲਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[120] ਇਹ ਲੋਕ ਰਾਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਮਹੱਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਇਸਤਰੀ, ਸ਼ਰਾਬ, ਨਾਚ ਗਾਣਾ, ਸ਼ਤਰੰਜ, ਚੌਗਾਨ, ਆਦਿ ਸ਼ੁਗਲਾਂ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।[121] ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਐਸ਼-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਬੁਰਾ ਪਿਆ।[122] ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਗਵਰਨਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਪਾਸ ਅਸੀਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਘਟ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਬੋਝ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।[123]

---

116. The Provincial Government of the Mughals, P-206, Dr. P. Saran.
117. ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਯੁਗ, (ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ), ਪੰ:459, ਏ.ਐਲ.ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ।
118. ਸੁਲਤਾਨੁ ਹੋਵਾ ਮੇਲਿ ਲਸਕਰ, ਤਖਤਿ ਰਾਖਾ ਪਾਉ॥
ਹੁਕਮੁ ਹਾਸਲੁ ਕਰੀ ਬੈਠਾ, ਨਾਨਕਾ ਸਭ ਵਾਉ॥
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 1, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 14)
119. ਜਿਸ ਹੀ ਕੀ ਸਿਰਕਾਰ ਹੈ, ਤਿਸ ਹੀ ਕਾ ਸਭੁ ਕੋਇ॥
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 3, ਘਰ 1, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27)
120. History of India, Vol.III, Elliot & Dowson.
121. Panjab under the Sultans, P-138, Dr. B. S. Nijjar.
122. India at the death of Akbar, P-262, Moreland.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁੱਛ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਲਾਸ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਹੀਣ ਮਾਨਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਕੁਟਤਾਈਆਂ ਦਰਸਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨਥਾਈ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਣ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[124] ਕਤਰਦਾਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਧਨੀ ਸੇਠ (ਕਰਮਚਾਰੀ), ਵਡੇ ਭੂਮੀਪਤੀ (ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤੇ ਮਨਸਬਦਾਰ) ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਹਉਮੈ ਅਧੀਨ ਧਨ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਲਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਧਨ, ਜੋਬਨ, ਰਾਜ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸੁਖਮਈ ਜੀਵਨ ਆਦਿ ਮਾਇਆ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ ਤੇ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਭ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਜਿਹਾ ਹੈ।[125]

---

123. ਉਹੀ, ਪੰ: 262।

124. ਚੋਆ ਚੰਦਨ ਅੰਕਿ ਚੜਾਵਉ। ਪਾਟ ਪਟੰਬਰ ਪਹਿਰਿ ਹਢਾਵਉ।
ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਨਾਮ ਕਹਾ ਸੁਖ ਪਾਵਉ।1।
ਕਿਆ ਪਹਿਰਉ ਕਿਆ ਓਢਿ ਦਿਖਾਵਉ। ਬਿਨ ਜਗਦੀਸ ਕਹਾ ਸੁਖ ਪਾਵਉ।1।ਰਹਾਉ।
ਕਾਨੀ ਕੁੰਡਲ ਗਲਿ ਮੋਤੀਅਨ ਕੀ ਮਾਲਾ। ਲਾਲ ਨਿਹਾਲੀ ਫੂਲ ਗੁਲਾਲਾ।
ਬਿਨ ਜਗਦੀਸ ਕਹਾ ਸੁਖ ਭਾਲਾ।2।ਨੈਨ ਸਲੋਨੀ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ।
ਖੋੜ ਸੀਗਾਰ ਕਰੈ ਅਤਿ ਪਿਆਰੀ। ਬਿਨੁ ਜਗਦੀਸ ਭਜੇ ਨਿਤ ਖੁਆਰੀ।3।
ਦਰ ਘਰ ਮਹਲਾ ਸੇਜ ਸੁਖਾਲੀ। ਅਹਿਨਿਸਿ ਫੂਲ ਬਿਛਾਵੈ ਮਾਲੀ।
ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਨਾਮ ਸੁ ਦੇਹ ਦੁਖਾਲੀ।4।ਹੈਵਰ ਗੈਵਰ ਨੇਜੇ ਵਾਜੇ।
ਲਸਕਰ ਨੇਬ ਖਵਾਸੀ ਪਾਜੇ। ਬਿਨੁ ਜਗਦੀਸ ਝੂਠੇ ਦਿਵਾਜੇ।5।
ਸਿਧੁ ਕਹਾਵਉ ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਬੁਲਾਵਉ। ਤਾਜ ਕੁਲਹ ਸਿਰਿ ਛਤ੍ਰੁ ਬਨਾਵਉ।
ਬਿਨ ਜਗਦੀਸ ਕਹਾ ਸਚੁ ਪਾਵਉ।6। ਖਾਨ ਮਲੂਕ ਕਹਾਵਉ ਰਾਜਾ।
ਅਬੇ ਤਬੇ ਕੂੜੇ ਹੈ ਪਾਜਾ। ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦ ਨ ਸਵਰਸਿ ਕਾਜਾ।7।
ਹਉਮੈ ਮਮਤਾ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਵਿਸਾਰੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਜਾਨਿਆ ਰਿਦੈ ਮੁਰਾਰੀ।
ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕ ਸਰਣਿ ਤੁਮਾਰੀ।8।(ਗਉੜੀ ਅਸਟਪਦੀ ਮ:1, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਪੰ: 225)

125. (ੳ) ਮਨ ਬਿਲਾਸ ਬਹੁ ਰੰਗ ਘਣਾ, ਦ੍ਰਿਸਟ ਭੂਲਿ ਖੁਸੀਆ।
ਛਤ੍ਰ ਧਾਰ ਬਾਦਸਾਹੀਆ, ਵਿਚ ਸਹਸੇ ਪਰੀਆ।
.... ਧਨਪਾਤੀ, ਵਡ ਭੂਮੀਆ, ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕਰਿ ਪਰਿਆ।
ਹੁਕਮ ਚਲਾਏ ਨਿਸੰਗ ਹੋਇ, ਵਰਤੈ ਅਫਰਿਆ।
ਸਭੁ ਕੋ ਵਸਗਤਿ ਕਰਿ ਲਇਓਨੁ, ਬਿਨ ਨਾਵੈ ਖਾਕੁ ਰਲਿਆ।
ਕੋਟਿ ਤੇਤੀਸ ਸੇਵਕਾ, ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਦਰਿ ਖਰਿਆ।
ਗਿਰੰਬਾਰੀ ਵਡ ਸਾਹਬੀ, ਸਭੁ ਨਾਨਕ ਸੁਪਨੁ ਥੀਆ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:42-43)
(ਅ) ਸੁਤ ਦਾਰਾ ਬਨਿਤਾ ਅਨੇਕ, ਬਹੁਤ ਰੰਗ ਅਰੁ ਵੇਸ।
ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਨ ਵਸਈ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਿ ਕਿਤੈ ਨ ਲੇਖਿ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:47)
(ੲ) ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਿਰਲੇ ਹੀ ਕੀ ਬੁਝੀ ਹੈ।1।ਰਹਾਉ।
ਕੋਟਿ ਜੋਰੇ, ਲਾਖ ਕ੍ਰੋਰੇ, ਮਨ ਨ ਹੋਰੇ, ਪਰੈ ਪਰੈ ਹੀ ਕਉ ਲੁਝੀ ਹੈ।
ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ, ਅਨਿਕ ਪਰਕਾਰੀ, ਪਰ ਗ੍ਰਿਹ ਬਿਕਾਰੀ, ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਸੁਝੀ ਹੈ।
(ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 213)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ.....)

ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਾਸ਼ਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ,[126] ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਿਪਾਹਸਲਾਰ ਜਾਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜਾਂ ਨਾਇਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ (ਮਹਿਤਾ) ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹੁਦਾ ਸੀ।[127] ਪ੍ਰਾਂਤ (ਸੂਬਾ) ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਸਰਕਾਰਾਂ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।[128] ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਕਾਈ ਪਰਗਨਾ ([illegible]) ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ 'ਸਿਕਦਾਰ' ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[129] ਰਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਕਿਸਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਲਗਾਨ ਉਗਰਾਹੁਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[130]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ-ਵਰਗ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ-ਰਾਜਾ, ਦੀਵਾਨ (ਮਹਿਤਾ), ਸਿਕਦਾਰ (ਪਰਗਨੇ ਦਾ ਮੁਖ ਅਧਿਕਾਰੀ) ਅਤੇ ਨਾਇਬ (ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ) ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਲਬ (ਲਾਲਚ), ਪਾਪ, ਝੂਠ ਅਤੇ ਕਾਮ ਆਦਿ ਕੁਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।[131] ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਹੀ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਬਣ ਗਏ ਤਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ, ਵੱਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਛੋਟੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।[132]

ਪਰਗਨੇ ਦੇ ਮੁਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਿਕਦਾਰ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਰਨ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਬਾਜ਼ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਅਧਿਕਾਰ (ਸਿਕਦਾਰ) ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਗੀ ਫੰਧੀ ਵਿਚ ਫਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।[133]

(ਸ) 'ਪਾਵਤੁ ਰਲੀਆ, ਜੋਬਨਿ ਬਲੀਆ। ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਮਾਟੀ ਸੰਗਿ ਰਲੀਆ।
ਕਾਨ ਕੁੰਡਲੀਆ, ਬਸਤ੍ਰ ਓਢਲੀਆ। ਸੇਜ ਸੁਖਲੀਆ, ਮਨਿ ਗਰਬਲੀਆ।1।ਰਹਾਉ।
ਤਲੈ ਕੁੰਚਰੀਆ, ਸਿਰਿ ਕਨਿਕ ਛਤਰੀਆ। ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਬਿਨਾ, ਲੇ ਧਰਨਿ ਗਡਲੀਆ।
ਰੂਪ ਸੁੰਦਰੀਆ, ਅਨਿਕ ਇਸਤਰੀਆ। ਹਰਿ ਰਸ ਬਿਨੁ, ਸਭਿ ਸੁਆਦ ਫਿਕਰੀਆ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 385)

126. Mughal Administration, P-56, J.N. Sarkar.
127. Panjab under the Great Mughals, P-106, Dr. B.S. Nijjar.
128. Mughal Administration, P-57, J.N. Sarkar.
129. The Mughal Empire, P-192, A.L. Srivastva.
130. The Provincial Government of the Mughals, P-243, Dr. P. Saran.
131. 'ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੋਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ, ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ।
ਕਾਮੁ ਨੇਬੁ ਸਦਿ ਪੁਛੀਐ, ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰੇ ਬਿਚਾਰੁ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 11 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸਟੀਕ, ਪੰ: 468-69)
132. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਇਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ: 704, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।
133. 'ਹਰਣਾਂ ਬਾਜਾਂ ਤੈ ਸਿਕਦਾਰਾਂ, ਏਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾਉ।
ਫਾਂਧੀ ਲਗੀ ਜਾਤਿ ਫਹਾਇਨਿ, ਅਗੈ ਨਾਹੀ ਥਾਉ।'
(ਮਲਾਰ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:1, ਪਉੜੀ 22 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 1288)

ਮੁਕੱਦਮ (ਪੰਚਾਇਤ ਦਾ ਸਰਪੰਚ) ਬੜਾ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਧ ਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਘਾਤਕ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੁਕਦਮ (ਚੌਧਰੀ ਸਰਪੰਚ ਜਾਂ ਨੰਬਰਦਾਰ) ਕੁੱਤਿਆਂ ਸਮਾਨ ਲਾਲਚੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਘਾਉ ਪਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੇ ਮੁਕੱਦਮ ਰੂਪੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰਤ (ਲਹੂ) ਤਕ ਚੱਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[134]

ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦੁਆਰਾ ਪਰਤੱਖ ਜਾਣ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਉਮਰਾਵ, ਸਿਕਦਾਰ ਅਤੇ ਚਉਧਰੀ ਆਦਿਕ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਤੇ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।[135]

<u>ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ</u>:- ਹਰ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਤਾ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟੈਕਸ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸੁਲਤਾਨ/ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਗਾਨ ਸੀ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਜ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਲਤਨਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਟੈਕਸਾਂ ਨੂੰ ਲਾਉਣ ਤੇ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਖਰਾ ਵਿਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਬਕਾਇਆ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਉਗਰਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਕਦੇ ਵੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[136]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਟੈਕਸਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ[137] ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ[138] ਦੁਆਰਾ ਅਕਬਰ ਸਮਰਾਟ ਪਾਸੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਲਗਾਨ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾਉਣਾ ਇਸ ਲੋਕ ਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਹਿਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਜਮਨਾ ਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰ' ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਬਲਕਿ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾਵਾਂ

---

134. 'ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ। ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ।
ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨਿ ਘਾਉ। ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ।' —(ਉਹੀ)
135. 'ਜਿਤਨੇ ਸਾਹ ਪਾਤਿਸਾਹ ਉਮਰਾਵ ਸਿਕਦਾਰ ਚਉਧਰੀ,
ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਝੂਠੁ ਭਾਉ ਦੂਜਾ ਜਾਣੁ।' (ਗੋਂਡ ਮ: 4, ਉਹੀ, ਪੰ: 861)
136. Studies in Medieval Indian History, P-193, K.S. Lal.
137. History of the Punjab, P-252-53, S.M. Latif.
138. ਉਹੀ, ਪੰ: 257.

ਲੈ ਕੇ ਮਿਲੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚੋ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਗੀ ਕੌਡੀ ਵੀ ਵਸੂਲ ਨਹੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[139]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਹਾਕਮ ਬੀਰਬਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਫ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[140] ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਕਥਿਤ ਮਦਦ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਬਦਲੇ ਦੋ ਲੱਖ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ, ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਦਲੇ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਨੇ ਪਏ ਤੇ ਆਖੀਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੀ ਦੇਣੀ ਪਈ, ਪਰ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਈਨ ਨਹੀ ਮੰਨੀ।[141]

ਇਸ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ, (ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪਿਛੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵੀ ਸਨ) ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਆਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਅਥਵਾ ਦੰਡ ਭਰਨ ਤੋਂ ਸਾਫ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ।[142]

139.(ੳ) '....... ਤੀਰਥ ਉਦਮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੀਆ, ਸਭ ਲੋਕ ਉਧਰਣ ਅਰਥਾ।.....

ਪ੍ਰਥਮ ਆਏ ਕੁਲਖੇਤਿ, ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਬੁ ਹੋਆ।.......
ਦੁਤੀਆ ਜਮੁਨ ਗਏ, ਗੁਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪਨ ਕੀਆ।
ਜਾਗਾਤੀ ਮਿਲੇ ਦੇ ਭੇਟ, ਗੁਰ ਪਿਛੈ ਲੰਘਾਇ ਦੀਆ।
ਸਭ ਛੁਟੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਿਛੈ............
ਗੁਰ ਬਚਨਿ ਮਾਰਗਿ ਜੋ ਪੰਥਿ ਚਾਲੇ, ਤਿਨ ਜਮੁ ਜਾਗਾਤੀ ਨੇੜਿ ਨ ਆਇਆ।
ਸਭ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਗਤੁ ਬੋਲੈ, ਗੁਰ ਕੈ ਨਾਇ ਲਇਐ ਸਭਿ ਛੁਟਕਿ ਗਇਆ।.....
ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਆਏ ਸੁਰਸਰੀ, ਤਹ ਕਉਤਕੁ ਚਲਤੁ ਭਇਆ।
ਸਭ ਮੋਹੀ ਦੇਖਿ ਦਰਸਨੁ ਗੁਰ ਸੰਤ, ਕਿਨੈ ਆਢੁ ਨ ਦਾਮੁ ਲਇਆ।
ਆਢੁ ਦਾਮੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇਆ ਨ ਬੋਲਕ, ਜਾਗਾਤੀਆ ਮੋਹਣ ਮੁੰਦਣਿ ਪਈ।
ਭਾਈ ਹਮ ਕਰਹ ਕਿਆ, ਕਿਸੁ ਪਾਸਿ ਮਾਂਗਹ, ਸਭ ਭਾਗਿ ਸਤਿਗੁਰ ਪਿਛੈ ਪਈ।
ਜਾਗਾਤੀਆ ਉਪਾਵ ਸਿਆਣਪ ਕਰਿ ਵੀਚਾਰੁ ਡਿਠਾ, ਭੰਨਿ ਬੋਲਕਾ ਸਭਿ ਉਠਿ ਗਇਆ।.....

—(ਤੁਖਾਰੀ ਮ:4, ਛੰਤ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 1116-17)

(ਅ) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:-

I. An Advanced History of the Panjab, P-137, Dr. G.S. Chhabra.
II. History of the Panjab, P-86 Dr. K.S. Narang & Dr. H.R. Gupta.

140. History of the Panjab, P-102, Dr. K.S. Narang & Dr. H.R. Gupta.

141. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:

(ੳ) Dabistan, Vol. I, P-72-73, Mohisin Fani.
(ਅ) The Sikh Religion, Vol. III, P-92-101, M.A. Macauliffe
(ੲ) An Advanced History of the Panjab, P-173-74, Dr. G.S. Chhabra.

142. (ਸ੍ਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:

(ੳ) The Sikh Religion, Vol. IV, P-21-22, M.A. Macauliffe.
(ਅ) The History of the Panjab, P-112, K.S. Narang & Dr. H.R. Gupta
(ੲ) An Advanced History of the Panjab, P-206, Dr. G.S. Chhabra.

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਕਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੈਕਸਾਂ ਅਥਵਾ ਰਾਜ-ਦੰਡਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਭੈਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ।

ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ:-

ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਿਆਂਕਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਸਮਰਾਟ ਆਪ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਤੇ ਔਰੰਗ-ਜ਼ੇਬ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਆਮ ਦਰਬਾਰ ਲਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਚਹਿਰੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਦੀਵਾਨਿ-ਖ਼ਾਸ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਨਿਆਂ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ, ਆਦਿਲ, ਮੁਫ਼ਤੀ, ਉਲਮਾ, ਫ਼ਤਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਾਹਿਰ, ਦਰੋਗਾ-ਇ-ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਕੋਤਵਾਲ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦਾ। ਅਪੀਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੇ। ਉਲਮਾ ਪਾਸੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਮਰਾਟ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।[143]

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰੇ ਸਮਰਾਟ ਝਰੋਖਾ ਦਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਗਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਦੀਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਜ਼ੰਜੀਰ ਲਟਕਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਰਾਟ ਪਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।[144]

ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੂਬੇਦਾਰ, ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿੱਕਦਾਰ ਤੇ 'ਆਮਲ' ਨਿਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਲਈ ਕਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰਗਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਤਰੁੱਟੀ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਕਚਹਿਰੀ ਤਕ ਦਰਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ, ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸੀਮਾ-ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸਦਰ ਪਾਸ ਹੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।[145]

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫ਼ਰਾਂ (ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ) ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਹੀ ਅਨਿਆਂਕਾਰੀ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਨਿਆਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

---

143. Mughal Administration, P-106-07, J.N. Sarkar.
144. ਉਹੀ, ਪੰ: 107.
145. ਉਹੀ, ਪੰ: 107.

ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗਲਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਾਜ਼ੀ ਸੰਸਥਾ ਮੁਗ਼ਲ ਸਮੇਂ ਬਦਨਾਮ ਸੀ। ਇਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁੱਲ ਵਹਾਬ ਏਨਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਸੀ ਕਿ 16 ਸਾਲ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 33 ਲਖ ਰੁਪੈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਜੋੜੇ ਸਨ।[146] ਕਈ ਵਾਰ ਸਦਰ ਨਾਮ ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ (ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਲਈ ਜਾਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ) ਵੀ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੇਲੇ ਸਦਰ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੋ ਵਖਰੇ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਦਰ ਵੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਸਨ।[147]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਧਰਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਸਬੀ (ਮਾਲਾ) ਵੀ ਫੇਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਉਦੋਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੱਢੀ ਲੈ ਕੇ ਹੱਕਦਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਸਲਾ ਕਢ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।[148] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਝੂਠ ਬੋਲਕੇ ਹਰਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।[149]

<u>ਲੋਕ ਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾ</u>: ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਣੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।[150] ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜੋ ਰਾਜਾ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[151] ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਚਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਸੇ ਲਈ 'ਜਪੁ' ਦੀ 16ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪੰਚਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ।[152] ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦੁਆਰਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀ ਰਾਜ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੰਚਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਚਾਇਤੀ ਤੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[153]

---

146. Mughal Administration, P-115, J.N.Sarkar.

147. 'The Sadar's position offered him boundless possibility of enriching himself by means of bribes & peculation and the Sadar of Akbar's reign were not-orious for their veneality and cruel spirit.--The Mughal Empire, P-493-94, A.L.Srivastva.

148. 'ਕਾਜ਼ੀ ਹੋਇ ਕੈ ਬਹੈ ਨਿਆਇ। ਫੇਰੇ ਤਸਬੀ ਕਰੇ ਖੁਦਾਇ।
ਵਢੀ ਲੈ ਕੈ ਹਕੁ ਗਵਾਏ। ਜੇ ਕੋ ਪੁਛੈ ਤਾ ਪੜਿ ਸੁਣਾਏ।
ਤੁਰਕ ਮੰਤ੍ਰੁ ਕਨਿ ਰਿਦੈ ਸਮਾਹਿ। ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਹਿ ਚਾੜੀ ਖਾਹਿ।
(ਸਲੋਕ ਮ: 1, ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: 3, ਪਉੜੀ 11 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ:951).

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ ਸੀ, ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ।[154] ਗੁਰੂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਗੁਰਦੇਵ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ) ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[155] ਰਾਮਰਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਹਲੀਮੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਸੁਖੀ ਵਸਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।[156]

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਕਲਪਨਾ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਲੋਕ ਤੰਤਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਲੋਕ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸਮਸਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਹਿਤ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਬਲਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਲੋਕ ਤੰਤਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੰਥ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਇਕ ਲੰਬੀ ਗਾਥਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਸਦਕਾ ਹੀ ਆਤਮਿਕ-ਸੱਤਾ ਜਾਗੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ 'ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ

149. "ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ..............." (ਧਨਾਸਰੀ ਮ: 1, ਤੁਹੀ, ਪੰ: 662)
150. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਪੰ: 83, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।
151. 'ਤਖਤ ਰਾਜਾ ਸੋ ਬਹੈ, ਜਿ ਤਖਤੈ ਲਾਇਕ ਹੋਈ।
    ਜਿਨੀ ਸਚੁ ਪਛਾਣਿਆ, ਸਚੁ ਰਾਜੇ ਸੇਈ।
    (ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਮ: 3, ਪਉੜੀ 6, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 1088)
152. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ: 701, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।
    'ਜਪੁ' ਦੀ 16ਵੀਂ ਪਉੜੀ:
    ਪੰਚ ਪਰਵਾਣ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨੁ, ਪੰਚੇ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨੁ।
    ਪੰਚੇ ਸੋਹਹਿ ਦਰਿ ਰਾਜਾਨੁ।' (ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 3)
153. ਰਾਜਾ ਤਖਤ ਟਿਕੈ ਗੁਣੀ, ਭੈ ਪੰਚਾਇਣ ਰਤੁ। (ਮਾਰੂ ਮ: 1, ਤੁਹੀ, ਪੰ: 992)
154. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ: 706, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।
155. ਰਾਖਨਹਾਰ ਅਪਾਰ ਪ੍ਰਭ, ਤਾਕੀ ਨਿਰਮਲ ਸੇਵ।
    ਰਾਮ ਰਾਜ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ, ਕੀਨੇ ਗੁਰਦੇਵ। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ: 5, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 817)
156. ਹੁਣ ਹੁਕਮ ਹੋਆ ਮਿਹਰਵਾਣ ਦਾ। ਪੈ ਕੋਇ ਨ ਕਿਸੈ ਰਞਾਣ ਦਾ।
    ਸਭ ਸੁਖਾਲੀ ਵੁਠੀਆ, ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੀਮੀ ਰਾਜ ਜੀਉ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:5, ਤੁਹੀ, ਪੰ:74)

ਆਨ'[157] ਦੀ ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ ਤੇ ਜਾਣੂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਰਣ ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਜੂਝ ਕੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਬੜੇ ਸਬਰ ਤੇ ਸਾਹਸ ਨਾਲ ਅਤਿਆਚਾਰ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖੀਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ (ਬੇਸ਼ਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਹਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ ਲੋਕਤੰਤਰੀ-ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ)।

---

157. ਸਲੋਕ ਮ: 9, (16, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ), ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਪੰ: 1427.

ਅਧਿਆਇ ਨੌਵਾਂ

'ਅਗਿ - ਕੁੰਡ ਦੇ ਕੁਰੂਆਰਿ ਦਾ ਸਾਮਨਾ ਅਤੇ ਸਫਿਲਤਾਵਾਂ ਪੰਧ'

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ'

ਸਾਡੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਅਤਿ ਦੋਖਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਸਮਾਜ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸਾਏ। ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ, ਪਰਿਵਾਰ (ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ), ਵਿਆਹ, ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ; ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬੁਰਾਈਆਂ; ਭੋਜਨ, ਬਸਤਰ ਤੇ ਘਰ; ਮਨੋਰੰਜਨ; ਮੇਲੇ ਤਿਉਹਾਰ ਤੇ ਮੇਲੇ; ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

<u>ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ</u> :

ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੋ ਮੁਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਸੀ — ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਪਰਜਾ ਅਥਵਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਨਾਲ। ਦੋਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਖੋ ਵਖਰੀ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ।

<u>ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ</u> :

ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ-ਲਹਿਰ ਦੇ ਫੈਲਣ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਭਾਗਾ ਸੀ।[1] ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਨੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਏ ਗਏ।[2] ਯੁਧ ਦੇ

---

1. The Punjab was partioularlyx unfortunate inthis respect. If the Muslim Government was firmly established anywhere, it was in the Punjab & the wave of proselytism had spread there with an overwhelming force.

   ------Evolution oftheKhalsa ,Vol I, P-43,Dr.Indu Bhushan Bannerjee.

2. Historyof Aurangzeb Vol.III, P.254, J.N.Sarkar.

ਦੌਰਾਨ(ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਹੋਵੇ) ਨੁਕਸਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵਿਜੇਤਾ ਸੈਨਾ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮਾਰਚ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਖੇਤੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤ ਉਜਾੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[3] ਅਮਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਕ-ਵਰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਲਕੜਹਾਰੇ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਢੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।[4]

ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਭਰਿਆ ਸਲੂਕ ਮੁਕਾਬਿਲ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਖੁਦ ਹੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ।[5]

ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ :- ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੁਬਿਧਾ-ਜਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਸੀ — 1. ਬ੍ਰਾਹਮਣ, 2. ਖਤਰੀ, 3. ਵੈਸ਼ ਅਤੇ 4. ਸ਼ੂਦਰ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਰਣ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਵਰਣ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਕੰਮ ਸੌਂਪੇ ਗਏ। ਹਰ ਇਕ ਵਰਣ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜਕ ਉਨਤੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਕਰੱਤਵ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣੀ, ਯੱਗ ਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਦਾਨ ਲੈਣਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।[6] ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਮੁਖ ਕਰਤੱਵ ਸੀ—ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ, ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ, ਧੀਰਜ ਰਖਣਾ, ਚਤੁਰਤਾ ਵਿਖਾਉਣਾ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹਿਣਾ, ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਰਖਣਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਰਜਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਤੱਵ ਸੀ।[7] ਵੈਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਖੇਤੀ, ਪਸ਼ੂ ਰਖਿਆ ਤੇ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਲਾਏ ਗਏ।[8] ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਸਭ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।[9]

---

3. History of Punjab, P.26, Dr. K.S.Narang & Dr. Gupta.
4. In times of peace also, the lot of these Hindus was no better. They acted as hewers of wood and drawers of water to their masters.
5. Advanced Historyof the Punjab, P.12,Dr.G.S.Chhabra.
6. ੳ) ਮੰਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ 1/88
   ਅ) ਗੀਤਾ 18/42
   ੲ) ਯਾਗਯਵਲਕਯ ਸਿਮ੍ਰਤੀ (20 ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਪੰ: 25.
7. ੳ) ਮੰਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ 1/89.
   ਅ) ਗੀਤਾ 18/43
   ੲ) ਯਾਗਯਵਲਕਯ ਸਿਮ੍ਰਤੀ (20 ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਪੰ: 25.
8. ੳ) ਮੰਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ 1/90
   ਅ) ਗੀਤਾ 18/44
   ੲ) ਯਾਗਯਵਲਕਯ ਸਿਮ੍ਰਤੀ (20 ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਪੰ: 25.

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ....)

ਗੁਣ ਅਤੇ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਕੋਈ ਵੀ ਪੇਸ਼ਾ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਜਨਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਲਗੀ।[10] ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੱਟੜਪਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁਤਰ ਭਾਵੇਂ ਮੂਰਖ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਖਤਰੀ ਦਾ ਕਾਇਰ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਖਤਰੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੈਸ਼ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਧੰਦਾ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਵੇ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਮਾਜ ਅਣਗਿਣਤ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੁਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਥਲੇ ਰੋਲ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਛੂਆ ਛਾਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।[11] ਮੱਧਕਾਲ ਤੱਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਤਿੰਨੇ ਵਰਣ (ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਥਲੇ ਦਬੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਨਵੀਣ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।[12]

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਭ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਗਿਆਨੀ ਤੇ ਵਹਿਮੀ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਪਾਸੋਂ ਧਨ ਬਟੋਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਛੂਆ ਛਾਤ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਲਈ ਮੰਦਰ-ਪਰਵੇਸ਼ ਵਿਵਰਜਤ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।[13]

ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੇ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਆਹੂਤੀਆਂ ਦੇਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ ਵੇਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਨਿਕ ਸ਼ਾਸਕ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ ਦੀ ਜੀਭ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ[1]

---

9. ੳ) ਮੰਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ 1/91
   ਅ) ਗੀਤਾ 18/44
   ੲ) ਯਾਗਯਵਲਕਯ ਸਿਮ੍ਰਤੀ (20 ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਪੰ: 25.
10. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਇਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ:555, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।
11. ਭਾਰਤੀਯ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਏਂ, ਪੰ: 40, ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਗੁਪਤਾ।
12. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਇਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ:555, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਤੇਜ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਹੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ।[15]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਣ-ਵਿਚਾਰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਵਰਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਸੀ।[16] ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੇਸ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।[17] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[18]

ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਣ ਦੇ ਅਸਲ ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲਿਵਲੀਨ, ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ, ਸੀਲ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਮਨੁਖ ਹੀ ਸਭ ਬੰਧਨ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਹੈ।[19] ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਪਥਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹਰਿ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮਲੀਨ ਸੀ, ਵੇਦ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪ ਡੁੱਬਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਗਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਧਾ, ਕੋਈ ਪੰਡਤ ਤੇ ਕੋਈ ਮਿਸਰ ਅਖਵਾਂਦਾ ਸੀ।[20] ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੰਡਤ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਜ

---

13. History of Punjab, P-27, Dr.K.S.Narang & Dr.H.R.Gupta.
14. Albruni's India, Vol.II, P-137, Sachau.
15. Glimpses of Medieval Indian Culture, P-108, Yusuf Hussain.
16. 'ਸਿਸਟਿ ਸਭ ਇਕ ਵਰਨ ਹੋਈ, ਧਰਮ ਕੀ ਗਤਿ ਰਹੀ।'
(ਧਨਾਸਰੀ ਮ: 1, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 663)
17. ਕੂਜਾ ਬਾਂਗ ਨਿਵਾਜ ਮੁਸਲਾ, ਨੀਲ ਰੂਪ ਬਨਵਾਰੀ।
ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆ ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ, ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ। (ਬਸੰਤ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 1191)
18. ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹ ਪੂਛੀਐ, ਸਚ ਘਰੁ ਲੇਹੁ ਬਤਾਇ।
ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ, ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ। (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 1330)
19. ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਜੋ ਬਿੰਦੈ ਬ੍ਰਹਮੁ। ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਕਮਾਵੈ ਕਰਮੁ।
ਸੀਲ ਸੰਤੋਖ ਕਾ ਰਖੈ ਧਰਮੁ। ਬੰਧਨ ਤੋੜੈ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤੁ।
ਸੋਈ ਬ੍ਰਹਮਣੁ ਪੂਜਣ ਜੁਗਤੁ। (ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 1141)
20.ੳ) ਨਾਵਹਿ ਧੋਵਹਿ ਪੂਜਹਿ ਸੈਲਾ। ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਰਾਤੇ ਮੈਲੋ ਮੈਲਾ।
.........ਵਾਦੀ ਵਾਦੁ ਨਾ ਬਾਦੁ ਬੀਚਾਰੈ। ਆਪਿ ਡੁਬੈ ਕਿਉ ਪਿਤਰਾ ਤਾਰੈ।
........ਨਾ ਸਿਦੈ ਨਾਮੁ ਨ ਸਬਦੁ ਅਚਾਰ।
ਇਤੁ ਪਾਧੈ ਪੰਡਿਤ ਮਿਸਰ ਕਹਾਵਹਿ। ਦੁਬਿਧਾ ਰਾਤੇ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਵਹਿ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 904) (ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ.

ਬੋਲੀਆਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਖੰਡੀ ਪੰਡਤ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਤਾਂ ਉਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚਾਰ ਜੁਗ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਨੇ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਭੁਲ ਕੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਦੀ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਤੇ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦੀ।[21] ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਪੰਡਤ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜਮ ਦੀ ਫਾਹੀ ਸਹਿਣ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।[22] ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਦਾਨ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਗਲ ਪਿਛੇ ਹੀ ਸੇਵਕਾਂ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧਨ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿਚ ਹਲਕੇ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਅਧੋਤ ਨਿੰਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਭਾਰ ਚੁਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਦੁਨਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭੇਖੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪ ਉਸ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਅਵਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੂਰਖ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਛਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਠੀਕ ਰਾਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[23] ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੂਹੋਂ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, × ਸਾਲਗ ਰਾਮ ਸਾਹਵੇ ਰਖ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ

ਅ) ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤ ਬਾਦੁ ਵਖਾਣੈ। ਭੀਤਰਿ ਹੋਦੀ ਵਸਤੁ ਨ ਜਾਣੈ।
(ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 152)

21. ੳ) ਪੰਡਿਤ ਮੈਲੁ ਨ ਚੁਕਈ, ਜੇ ਵੇਦ ਪੜੈ ਜੁਗ ਚਾਰਿ।
ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਮਾਇਆ ਮੂਲੁ ਹੈ, ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿ।
ਪੰਡਿਤ ਭੂਲੇ ਦੂਜੈ ਲਾਗੇ, ਮਾਇਆ ਕੈ ਵਾਪਾਰਿ।
ਅੰਤਰਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਭੁਖ ਹੈ, ਮੂਰਖ ਭੁਖਿਆ ਮੁਏ ਗਵਾਰ।
(ਮ:3, ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ਮ:4, ਪਉੜੀ 13 ਨਾਲ ਸਲੋਕ), ਉਹੀ, ਪੰ:647)

ਅ) ਪੰਡਿਤ ਵਾਚਹਿ ਪੋਥੀਆਂ, ਨ ਬੂਝਹਿ ਵੀਚਾਰੁ।
ਅਨ ਕਉ ਮਤੀ ਦੇ ਚਲਹਿ, ਮਾਇਆ ਕਾ ਵਾਪਾਰੁ।
ਕਥਨੀ ਝੂਠੀ ਜਗੁ ਭਵੈ, ਰਹਣੀ ਸਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰੁ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 56)

22. ਮਾਇਆ ਕਾ ਮੁਹਤਾਜ ਪੰਡਿਤੁ ਕਹਾਵੈ। ਬਿਖਿਆ ਰਾਤਾ ਬਹੁਤੁ ਦੁਖ ਪਾਵੈ।
ਜਮ ਕਾ ਗਲਿ ਜੇਵੜਾ ਨਿਤ ਕਾਲੁ ਸੰਤਾਵੈ। (ਗਉੜੀ ਮ: 3, ਉਹੀ, ਪੰ: 231)

23. 'ਦਾਨ ਦੇਇ ਕਰਿ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ। ਲੈਤ ਦੇਤ ਉਨ ਮੂਕਰਿ ਪਰਨਾ।
ਜਿਤੁ ਦਰਿ ਤੁਮ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਣਾ। ਤਿਤੁ ਦਰਿ ਤੂੰ ਹੀ ਹੈ ਪਛੁਤਾਣਾ।
ਐਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਡੂਬੇ ਭਾਈ। ਨਿਰਾਪਰਾਧ ਚਿਤਵਹਿ ਬੁਰਿਆਈ।1।ਰਹਾਉ।
ਅੰਤਰਿ ਲੋਭੁ ਫਿਰਹਿ ਹਲਕਾਏ। ਨਿੰਦਾ ਕਰਹਿ ਸਿਰਿ ਭਾਰੁ ਉਠਾਏ।
ਮਾਇਆ ਮੂਠਾ ਚੇਤੈ ਨਾਹੀ। ਭਰਮੇ ਭੂਲਾ ਬਹੁਤ ਰਾਹੀ।
ਬਾਹਰਿ ਭੇਖ ਕਰਹਿ ਘਨੇਰੇ। ਅੰਤਰਿ ਬਿਖਿਆ ਉਤਰੀ ਘੇਰੇ।
ਅਵਰ ਉਪਦੇਸੈ ਆਪਿ ਨ ਬੂਝੈ। ਐਸਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹੀ ਨ ਸੀਝੈ।
ਮੂਰਖ ਬਾਮਣ ਪ੍ਰਭੂ ਸਮਾਲਿ। ਦੇਖਤ ਸੁਨਤ ਤੇਰੈ ਹੈ ਨਾਲਿ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜੇ ਹੋਵੀ ਭਾਗੁ। ਮਾਨੁ ਛੋਡਿ ਗੁਰ ਚਰਣੀ ਲਾਗੁ।' (ਆਸਾ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:372)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ....)

ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੌਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਲਕ ਲਗਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖਟ ਕਰਮ (ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਾਉਣਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਲੈਣਾ) ਤੇ ਧੋਤੀ (ਇਕ ਜੋਗ-ਕ੍ਰਿਆ, ਜੋ ਜੋਗੀ ਅੰਤੜੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿੱਲੇ ਕਪੜੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਿਗਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕਢਦੇ ਹਨ) ਆਦਿ ਕਰਮ ਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਧਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਾਦ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਸੂਝ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ।[24] ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੜਦੇ ਹੋਏ ਘਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਜੋਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[25]

ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕਰਮਕਾਂਡ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਸਮੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਣੀ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਜਨੇਊ, ਧਿਆਨ-ਰੂਪੀ ਕੁਸ਼ਾ, ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਧੋਤੀ ਤੇ ਟਿੱਕਾ ਬਣਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਥੇ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ। ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸਾੜਨਾ ਉਹਦੀ ਧੂਪ ਹੋਵੇ, ਤੱਤ-ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਦਸ਼ਾ ਸਮਝੇ (ਭਾਵ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦਸਮ ਦੁਆਰਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਨਾਲ ਕਾਮਾਦਿਕ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ; ਹਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਜਾਣਨਾ ਮੱਥੇ ਦਾ ਤਿਲਕ ਸਮਝੇ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਮਝੇ। ਕਰਮਕਾਂਡ ਨਾਲ ਹਰੀ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਕੇਵਲ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ

(ਅ) 'ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤ ਜੋਤਕੀ, ਵਾਦ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰੁ।
ਮਤਿ ਬੁਧਿ ਭਵੀ ਨ ਬੁਝਈ, ਅੰਤਰਿ ਲੋਭ ਵਿਕਾਰੁ।'
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 3, ਉਹੀ, ਪੰ: 27)

24. ਮੁਖ ਤੇ ਪੜਤਾ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ। ਹਿਰਦੈ ਰਾਮੁ ਨਹੀ ਪੂਰਨ ਰਹਤ।
ਉਪਦੇਸੁ ਕਰੇ ਕਰਿ ਲੋਕ ਦ੍ਰਿੜਾਵੈ। ਅਪਨਾ ਕਹਿਆ ਆਪਿ ਨ ਕਮਾਵੈ।
ਪੰਡਿਤ ਬੇਦੁ ਬੀਚਾਰਿ ਪੰਡਿਤ। ਮਨ ਕਾ ਕ੍ਰੋਧੁ ਨਿਵਾਰਿ ਪੰਡਿਤ।੧।ਰਹਾਉ।
ਆਗੈ ਰਾਖਿਓ ਸਾਲਗਿਰਾਮੁ। ਮਨ ਕੀਨੋ ਦਹ ਦਿਸ ਬਿਸ੍ਰਾਮੁ।
ਤਿਲਕ ਚਰਾਵੈ ਪਾਈ ਪਾਇ। ਲੋਕ ਪਚਾਰਾ ਅੰਧੁ ਕਮਾਇ।
ਖਟ ਕਰਮਾ ਅਰੁ ਆਸਣੁ ਧੋਤੀ। ਭਾਗਠਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਪੜੈ ਨਿਤ ਪੋਥੀ।
ਮਾਲਾ ਫੇਰੈ ਮੰਗੈ ਬਿਭੂਤ। ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੋਇ ਨ ਤਰਿਓ ਮੀਤ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 887-88)

25. ਪੜਿ ਪੰਡਿਤ ਅਵਰਾ ਸਮਝਾਏ। ਘਰ ਜਲਤੇ ਕੀ ਖਬਰਿ ਨ ਪਾਏ।
ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੇ, ਨਾਮੁ ਨ ਪਾਈਐ, ਪੜਿ ਥਾਕੇ ਸਾਂਤਿ ਨ ਆਈ ਹੇ।
(ਮਾਰੂ ਮ: 3, ਸੋਲਹੇ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1046)

ਕੇਵਲ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[26]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਪੰਡਿਤ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪੰਡਿਤ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਮਿੱਠਾ ਰਸ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਦੀ ਕਥਾ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਡਿਤ ਮੁੜ ਜੂਨੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਹਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।[27] ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਮਾਣ ਝੂਠਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਰੰਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[28] ਪਰੰਤੂ ਹਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ ਪੰਡਿਤ ਦਾ ਜਨਮ ਬਿਰਥਾ/ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਪੱਟੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਂਧਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ।[29] ਉਸ

---

26. 'ਕਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮਾ ਮਨੁ ਹੈ ਧੋਤੀ। ਗਿਆਨੁ ਜਨੇਊ ਧਿਆਨੁ ਕੁਸਪਾਤੀ।
ਹਰਿ ਨਾਮਾ ਜਸੁ ਜਾਚਉ ਨਾਉ। ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮਿ ਸਮਾਉ।
ਪਾਂਡੇ ਐਸਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ। ਨਾਮੇ ਸੁਚਿ ਨਾਮੋ ਪੜਉ, ਨਾਮੇ ਚਜੁ ਆਚਾਰੁ।1।ਰਹਾਉ।
ਬਾਹਰਿ ਜਨੇਊ ਜਿਚਰੁ ਜੋਤਿ ਹੈ ਨਾਲਿ। ਧੋਤੀ ਟਿਕਾ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ।
ਐਥੈ ਓਥੈ ਨਿਬਹੈ ਨਾਲਿ। ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਹੋਰਿ ਕਰਮ ਨ ਭਾਲਿ।
ਚੀਨੈ ਤਤੁ ਗਗਨ ਦਸ ਦੁਆਰ। ਹਰਿ ਮੁਖਿ ਪਾਠ ਪੜੈ ਬੀਚਾਰੁ।
ਭੋਜਨ ਭਾਉ ਭਰਮ ਭਉ ਭਾਗੈ। ਪਾਹਰੂਅ ਰਾਛਬਿ ਚੋਰ ਨ ਲਾਗੈ।
ਤਿਲਕੁ ਲਿਲਾਟਿ ਜਾਣੈ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੁ। ਬੂਝੈ ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਤਰਿ ਬਿਬੇਕੁ।
ਅਚਾਰੀ ਨਹੀ ਜੀਤਿਆ ਜਾਇ। ਪਾਠ ਪੜੈ ਨਹੀ ਕੀਮਤਿ ਪਾਇ।
ਅਸਟਦਸੀ ਚਹੁ ਭੇਦ ਨ ਪਾਇਆ। ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਿਖਾਇਆ।
(ਆਸਾ ਮ: 1, ਗੁਹੀ, ਪੰ:355)

27. ਸੋ ਪੰਡਿਤ ਜੋ ਮਨ ਪਰਬੋਧੈ। ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਆਤਮ ਮਹਿ ਸੋਧੈ।
ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਸਾਰੁ ਰਸੁ ਪੀਵੈ। ਉਸੁ ਪੰਡਿਤ ਕੈ ਉਪਦੇਸਿ ਜਗੁ ਜੀਵੈ।
ਹਰਿ ਕੀ ਕਥਾ ਹਿਰਦੈ ਬਸਾਵੈ। ਸੋ ਪੰਡਿਤੁ ਫਿਰਿ ਜੋਨਿ ਨ ਆਵੈ।
ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਬੂਝੈ ਮੂਲ। ਸੂਖਮ ਮਹਿ ਜਾਨੈ ਅਸਥੂਲੁ।
ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਦੇ ਉਪਦੇਸੁ। ਨਾਨਕ ਉਸੁ ਪੰਡਿਤੁ ਕਉ ਸਦਾ ਅਦੇਸੁ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5, ਅਸਟਪਦੀ 9, ਗੁਹੀ, ਪੰ:274)

28. ੳ) ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਬਿੰਦੇ, ਹਰਿ ਸੇਤੀ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਅਸਟਪਦੀਆ ਮ: 3, ਗੁਹੀ, ਪੰ:68)
ਅ) ਤਤ ਪਛਾਣੈ, ਸੋ ਪੰਡਿਤ ਹੋਈ। (ਮਾਝ ਮ:3, ਅਸਟਪਦੀ, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 128)

29. ਬਬੈ ਬੂਝਹਿ ਨਾਹੀ ਮੂੜੇ, ਭਰਮਿ ਭੁਲੇ ਤੇਰਾ ਜਨਮੁ ਗਇਆ।
ਅਣਹੋਦਾ ਨਾਉ ਧਰਾਇਓ ਪਾਧਾ, ਅਵਰਾ ਕਾ ਭਾਰੁ ਤੁਧੁ ਲਇਆ।3।
(ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ: 3, ਪੱਟੀ, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 434).

ਪਾਂਧੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏਗਾ ਜੇ ਉਹ ਠੰਢੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ, ਗਿਆਨ (ਵਿਦਿਆ) ਵਿਚਾਰੇ ਤੇ ਅਡੋਲਿਤ ਰਹੇ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜੇ ਦੁਸ਼ਟ ਮਨਮੁਖ ਵਿਦਿਆ ਵੇਚਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਖਟਦੇ ਤੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨੂੰ ਮੰਨਣੇ ਵਾਲਾ ਪਾਂਧਾ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੀ ਮੱਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[30]

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਖਤਰੀ-ਵਰਣ ਦਾ ਮੁਖ ਗੁਣ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੂਰਮਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ।[31] ਰਣ ਭੂਮੀ ਤਕ ਕੇ ਸੂਰਬੀਰ ਦਾ ਦਿਲ ਚਾਓ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।[32] ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਸੰਰਖਿਆ ਖਾਤਰ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਏ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਮਰਨਾ ਸਫਲ ਹੈ।[33] ਜੇ ਰਣ ਵਿਚੋਂ ਪਿੱਠ ਵਿਖਾ ਕੇ ਭਜ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਹੈ।[34]

ਸਾਡੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਖਤਰੀ-ਵਰਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ (ਕਰਤੱਵ) ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ (ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਪਰਾਈ ਭਾਖਾ) ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ।[35] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਇਰਤਾ ਸਦਕਾ ਦੇਸ਼ ਪਰਾਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੂਰਮੇ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਣ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਿਆਮ ਸੂਰਮਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚੋਂ ਹੰਕਾਰ ਰੂਪੀ ਦੁਸ਼ਟ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[36] ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ

---

30. ਪਾਧਾ ਪੜਿਆ ਆਖੀਐ, ਬਿਦਿਆ ਬਿਚਰੈ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ।
ਬਿਦਿਆ ਸੋਧੈ ਤਤੁ ਲਹੈ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਲਿਵ ਲਾਇ।
ਮਨਮੁਖ ਬਿਦਿਆ ਬਿਕ੍ਰਦਾ, ਬਿਖੁ ਖਟੇ ਬਿਖੁ ਖਾਇ।
ਮੂਰਖੁ ਸਬਦੁ ਨ ਚੀਨਈ, ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਹ ਪਾਇ।
ਪਾਧਾ ਗੁਰਮੁਖ ਆਖੀਐ, ਚਾਟੜਿਆ ਮਤਿ ਦੇਇ।
ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਹੁ ਨਾਮੁ ਸੰਗਰਹੁ, ਲਾਹਾ ਜਗ ਮਹਿ ਲੇਇ।53।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 937-38)

31. ੳ) 'ਖਤ੍ਰੀ ਸੋ ਜੁ ਕਰਮਾ ਕਾ ਸੂਰੁ। ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਾ ਕਰੈ ਸਰੀਰੁ।
ਖੇਤੁ ਪਛਾਣੈ ਬੀਜੈ ਦਾਨੁ। ਸੋ ਖਤ੍ਰੀ ਦਰਗਹ ਪਰਵਾਣੁ।।7।
(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮ: 1, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 1411)
ਅ) 'ਖਤ੍ਰੀ ਸੋ ਜਾਣੈ ਸੂਰ ਸਬਦੰ............'। (ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮ: 1, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 1353)
ੲ) 'ਖਤਰੀ ਕਰਮ ਕਰੇ ਸੂਰਤਣੁ ਪਾਵੈ।' (ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ: 4, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 164)

32. ਰਣ ਦੇਖਿ ਸੂਰੇ ਚਿਤ ਉਲਾਸ।' (ਬਸੰਤ ਮ: 5, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 1180)

33. 'ਮਰਣੁ ਮੁਣਸਾ ਸੂਰਿਆ ਹਕੁ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਇ ਮਰਨਿ ਪਰਵਾਣੋ।'
(ਵਡਹੰਸ ਮ: 1, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 579-80)

34. 'ਜੇ ਸੂਰਾ ਤਿਸ ਹੀ ਹੋਇ ਮਰਣਾ। ਜੋ ਭਾਗੈ ਤਿਸੁ ਜੋਨੀ ਫਿਰਣਾ।'
(ਮਾਰੂ ਅਸਟਪਦੀਆ ਮ: 5, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 1019)

35. ਖਤਰੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ, ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ। (ਧਨਾਸਰੀ ਮ: 1, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 663)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ........)

ਪੂਰਨ ਸੂਰਮਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[37] ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੂਰਮਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਹਰੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਆਪਣਾ ਆਪ (ਆਤਮਾ) ਉਸ ਦੇ ਵੱਸ[38] ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਉਸੇ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਜਨ ਅਜਿੱਤ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਹੈ, ਗਰੀਬੀ ਸੁਭਾਉ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਸੰਜੋਅ ਹੈ, ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸ਼ਸਤਰ ਹਨ, ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਓਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਢਾਲ ਹੈ। ਸੰਤ ਜਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਰਸਤਾ ਢੂੰਡਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ— ਇਹ ਮਾਨੋ ਉਹ ਘੋੜੇ, ਰੱਥ ਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਲਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਮਾਦਿਕ ਵੈਰੀ - ਦਲ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤ ਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਰਹੇ ਹਨ।[39]

ਵਰਣ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਤੇ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਸੀ।[40] ਵੈਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਜੋ ਵੀ ਕਿਰਤ ਕਰਮ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨਵੀਣ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਧੰਦਾ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕੇਵਲ ਸੱਚ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਛਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।[41] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਰਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਕੇ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[42] ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ [illegible] ਅਖਵਾ ਕੇ ਜਾਂ ਭੇਖਾ ਕਰਕੇ ਪੇਟ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਤੇ ਗਵਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ।[43]

---

36. ਨਾਨਕ ਸੋ ਸੂਰਾ ਵਰੀਆਮੁ, ਜਿਨੀ ਵਿਚਹੁ ਦੁਸਟੁ ਅਹੰਕਰਣੁ ਮਾਰਿਆ।'
(ਮ:3, ਵਾਰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 4, ਪਉੜੀ 11 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:86)

37. ਜਿਨਿ ਮਿਲਿ ਮਾਰੇ ਪੰਚ ਸੂਰਬੀਰ, ਐਸੋ ਕਉਨੁ ਬਲੀ ਰੇ।
ਜਿਨਿ ਪੰਚ ਮਾਰਿ ਬਿਦਾਰਿ ਗੁਦਾਰੇ, ਸੋ ਪੂਰਾ ਇਹ ਕਲੀ ਰੇ।'
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 404)

38. ਜਾਕਉ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਲਾਗੋ ਇਸੁ ਜੁਗ ਮਹਿ, ਸੋ ਕਹੀਅਤ ਹੈ ਸੂਰਾ।
ਆਤਮ ਜਿਣੈ ਸਗਲ ਵਸਿ, ਤਾ ਕੈ, ਜਾ ਕਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੂਰਾ।'
(ਧਨਾਸਿਰੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 680)

39. 'ਸੈਨਾ ਸਾਧ ਸਮੂਹ ਸੂਰ ਅਜਿਤੰ, ਸੰਨਾਹੰ ਤਨਿ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾਹ।
ਆਵਧਹ ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ ਰਮਣੰ, ਓਟ ਗੁਰਸਬਦ ਕਰ ਚਰਮਣਹ।
ਆਰੂੜਤੇ ਅਸ੍ਵ ਰਥ ਨਾਗਹ, ਬੁਝੰਤੇ ਪ੍ਰਭ ਮਾਰਗਹ।
ਬਿਚਰਤੇ ਨਿਰਭਯੰ ਸਤ੍ਰੁ ਸੈਨਾ, ਧਾਯੰਤੇ ਗੋਪਾਲ ਕੀਰਤਨਹ।
ਜਿਤ ਤੇ ਬਿਸ੍ਵ ਸੰਸਾਰਹ ਨਾਨਕ ਵਸੰ ਕਰੋਤਿ ਪੰਚ ਤਸਕਰਹ।29।
(ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ:1356)

40. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ।'

41. 'ਕਰ ਮਨ ਮੇਰੇ ਸਤਿ ਬਿਉਹਾਰ ......।' (xxxx ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ 147, ਉਹੀ: ਪੰ: 281)

42. ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ, ਕਮਾਵਦਿਆ ਸੁਖ ਭੁੰਚੁ।
ਧਿਆਇਦਿਆ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲੁ, ਨਾਨਕ ਉਤਰੀ ਚਿੰਤ।
(ਗੂਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:5, ਪਉੜੀ 17 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:522). ([illegible])

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਥੇ [redacted] ਵਰਣ ਅਥਵਾ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[44] ਬੇਸ਼ਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਨੀਚ ਜਾਤ ਮੰਨ ਕੇ ਵੇਦ-ਪਠਨ-ਪਾਠਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰੀ ਦਸ਼ਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਇਸ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਵਿਰੁਧ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਿਆਨ ਉਸੇ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਨਾਮ ਜਪੇਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਚਹੁੰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ।[45] ਹਰੀ ਨੂੰ ਧਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਾਂ ਨੀਚ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਤ-ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਧੋਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।[46] ਸ਼ੂਦਰ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਚੰਡਾਲ ਹਰੀ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰਕੇ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[47] ਕਥਿਤ ਨੀਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਰੀ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਕੇ ਉਤਮ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਬਿਦਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਨਾਮਦੇਵ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।[48] ਨੀਚ ਕਹਿ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ।[49] ਨਾਮ ਦੇਵ ਛੀਂਬਾ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜੁਲਾਹਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ,

---

43. ਵਲਵੰਚ ਕਰਿ ਉਦਰੁ ਭਰਹਿ, ਮੂਰਖ ਗਾਵਾਰਾ। (ਆਸਾ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 461)

44. ੳ) 'ਸੂਦ, ਸਬਦਿ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਹ'........(ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 1353)
 ਅ) 'ਸੂਦ ਵੈਸ ਪਰ ਕ੍ਰਿਤ ਕਮਾਇ।' (ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ: 4, ਉਹੀ, ਪੰ: 164)

45. 'ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰੁ ਸਰਬ ਕੋ ਗਿਆਨੁ। ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਮਹਿ ਜਪੈ ਕੋਊ ਨਾਮੁ।
ਜੋ ਜੋ ਜਪੈ ਤਿਸ ਕੀ ਗਤਿ ਹੋਇ। ਸਾਧਸੰਗਿ ਪਾਵੈ ਜਨੁ ਕੋਇ।'
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5, ਸ੍ਰੀ ਅਸਟਪਦੀ 9, ਉਹੀ, ਪੰ: 274).

46. 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖਤ੍ਰੀ ਸੂਦ ਵੈਸ, ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਚਾਰਿ ਆਸ੍ਰਮ ਹਹਿ, ਜੋ ਹਰਿ ਧਿਆਵੈ,
ਸੋ ਪਰਧਾਨੁ। ....
ਉਹ ਸਭ ਤੇ ਊਚਾ ਸਭ ਤੇ ਸੂਚਾ, ਜਾਕੈ ਹਿਰਦੈ ਵਸਿਆ ਭਗਵਾਨੁ।
ਜਨ ਨਾਨਕੁ ਤਿਸ ਕੇ ਚਰਨ ਪਖਾਲੈ, ਜੋ ਹਰਿ ਜਨੁ ਨੀਚੁ ਜਾਤਿ ਸੇਵਕਾਣੁ।
(ਗੋਂਡ ਮ: 4, ਉਹੀ, ਪੰ: 861)

47. 'ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਸੂਦੁ ਵੈਸੁ, ਉਧਰੈ ਸਿਮਰਿ ਚੰਡਾਲ।
ਜਿਨਿ ਜਾਨਿਓ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਨਾ, ਨਾਨਕ ਤਿਸਹਿ ਰਵਾਲ।
(ਥਿਤੀ ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 300)

48. ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਹਰਿ ਜਪਤਿਆ, ਉਤਮ ਪਦਵੀ ਪਾਇ।
ਪੂਛਹੁ ਬਿਦਰ ਦਾਸੀ ਸੁਤੈ, ਕਿਸਨੁ ਉਤਰਿਆ ਘਰਿ ਜਿਸੁ ਜਾਇ।
..........ਰਵਿਦਾਸੁ ਚਮਾਰੁ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ, ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਨਿਮਖ ਇਕ ਗਾਇ।
ਪਤਿਤ ਜਾਤਿ ਉਤਮੁ ਭਇਆ, ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਪਏ ਪਗਿ ਆਇ।
ਨਾਮਦੇਅ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੀ ਹਰਿ ਸੇਤੀ, ਲੋਕੁ ਛੀਪਾ ਕਹੈ ਬੁਲਾਇ।
ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਿਠਿ ਦੇ ਛੋਡੇ, ਹਰਿ ਨਾਮਦੇਉ ਲੀਆ ਮੁਖਿ ਲਾਇ।
(ਸੂਹੀ ਮ: 4, ਉਹੀ, ਪੰ: 733)

49. ਜਿਸੁ ਨੀਚ ਕਉ ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਨੈ। ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਉਹੁ ਚਹੁ ਕੁੰਟ ਮਾਨੈ।......
ਜਾ ਕੈ ਨਿਕਟਿ ਨ ਆਵੈ ਕੋਈ। ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਆ ਕੇ ਚਰਨ ਮਲਿ ਧੋਈ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 386)

ਹਉਮੈ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ।[50] ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗਵਾਰ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰੀ ਦਾ ਦਾਸ ਭਾਵੇਂ ਨੀਚ ਕੁਲ ਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਛਿਨ ਵਿਚ ਉਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[51]

ਮੱਧ ਕਾਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਆਪਣੇ ਕੱਟੜਪਨ ਵਿਚ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ। ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਅਛੂਤ ਕਹਿ ਕੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਦੂਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਵਰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਭਰਨ ਦਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਕੀ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਿੱਟ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਉਹ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ, ਕਪੜੇ ਬਦਲਦੇ, ਗੰਗਾ ਜਲ ਪੀਂਦੇ ਤੇ ਜਪ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਹਿਮ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਤਮਕ-ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ। ਧਰਮ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਮਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।[52] ਇਸ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਛੂਤ ਛਾਤ ਫੈਲੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੇ ਸਵਰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਦੁਖ ਉਠਾਏ।[54] ਇਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਵੈਮਾਣੀ ਕੌਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਭ੍ਰਾਤਰੀਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਨ।[54]

---

50. ਨਾਮਾ ਛੀਬਾ ਕਬੀਰੁ ਜੋਲਾਹਾ, ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਗਤਿ ਪਾਈ।
ਬ੍ਰਹਮ ਕੇ ਬੇਤੇ, ਸਬਦੁ ਪਛਾਣਹਿ, ਹਉਮੈ ਜਾਤਿ ਗਵਾਈ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ: 67)

51. ਵਡੇ ਵਡੇ ਜੋ ਦੁਨੀਆਦਾਰ। ਕਾਹੂ ਕਾਜਿ ਨਾਹੀ ਗਾਵਾਰ।
ਹਰਿ ਕਾ ਦਾਸੁ ਨੀਚ ਕੁਲੁ ਸੁਣਹਿ। ਤਿਸ ਕੈ ਸੰਗਿ ਖਿਨ ਮਹਿ ਉਧਰਹਿ।' (ਗਉੜੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 238)

52. 'The Hindu leaders neglected to teach the spiritual realities to the people at large who were sunk in superstition and materiali Religion became confused with caste distinctions and taboos abou eating and drinking.
--The Sacred writings of the Sikhs(Intro),P.18,Dr.Radha Krishnan.

53. This caste system led to untouchability made Brahman proud and Sudras to suffer humiliation at the hands of higher castes. The saint poets of Adi Granth who preached equality of men,stron opposed this division of society.
---- A critical study of Adi Granth. P.265,Dr. S.S.Kohli.

54. 'At a time when men were conscious of failure, Nanak appeared to renovate the spirit of religion and humanity ....Nanak tried to build a nation of self respecting men and

(contd.......)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਵਿਰੁਧ ਜਹਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਗਿਆਤਾ, ਜੋਗ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਕਢਣ ਵਾਲਾ, ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨੀ, ਚੌਂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਲਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਦਿਆਨੀ ਭਾਵ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥੀ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਚੰਡਾਲ ਉੱਤਮ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹਰੀ ਦਾ ਵਾਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।[55] ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਚਾ ਤੇ ਹਰੀ-ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਟਾ ਦਾ ਕੀੜਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।[56] ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਨੁਸਾਰ ਭੋਜਨ ਪਕਾਉਣ ਲਈ ਚਉਕੇ ਨੂੰ ਗਊ ਦੇ ਗੋਬਰ ਨਾਲ ਲੇਪਨ ਦੇ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲਕੀਰ ਕਢ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੋਈ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਵਾਲਾ ਉਸ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮਾਸ (ਕੁੱਠਾ) ਉਹ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਅਭਾਖਿਆ) ਦਾ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਨੀਚ ਜਾਤੀਏ ਨੂੰ ਚੌਕੇ ਉਪਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਛੋਹਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਨ ਭਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਉਹ ਕੂੜਿਆਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਭੇਖ ਰੂਪੀ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਬਜਾਇ ਦਿਲ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁੱਚਮ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਚੌਕੇ ਦੁਆਲੇ ਲਕੀਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਭੇਖ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਟੀ ਮਤ ਡੂਮਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਬੇਤਰਸੀ ਕਸਾਇਣ, ਪਰਾਈ ਨਿੰਦਾ ਚੂਹੜੀ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਰੂਪੀ ਚੰਡਾਲਣੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਠੱਗ ਲਿਆ ਹੈ; ਚੌਕੇ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਕੀ ਕਰਨਗੀਆਂ ਜੇ ਇਹ ਚਾਰ ਜਣੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੇਖੀ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਸਚ ਤੇ ਸੰਜਮ ਰੂਪੀ ਲਕੀਰਾਂ ਤੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਚੰਗੇ ਉਹ ਗਿਣੇ ਜਾਣਗੇ, ਜੋ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਭਰੀ ਸਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।[58]

---

women devoted to God andtheir leaders filled with a sense of equality and brotherhood for all.--
--The Sacred writings of the Sikhs,(Intro),P-18,Dr.Radha Krishna

55. ਙੰਙਾ ਖਟ ਸਾਸਤ੍ਰ ਹੋਇ ਙਿਆਤਾ। ਪੂਰਕ ਕੁੰਭਕ ਰੇਚਕ ਕਰਮਾਤਾ।
ਙਿਆਨ ਧਿਆਨ ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨੀ। ਸੋਮ ਪਾਕ ਅਪਰਸ ਉਦਿਆਨੀ।
ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੰਗਿ ਮਨ ਨਹੀ ਹੇਤਾ, ਜੋ ਕਛੁ ਕੀਨੋ ਸੋਊ ਅਨੇਤਾ।
ਉਆ ਤੇ ਊਤਮ ਗਨਉ ਚੰਡਾਲਾ, ਨਾਨਕ ਜਿਹ ਮਨਿ ਬਸਹਿ ਗੁਪਾਲਾ।'
(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮ:5, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ:253)

56. 'ਭਗਤਿ ਰਤੇ ਸੇ ਊਤਮਾ, ਜਤਿ ਪਤਿ ਸਬਦੇ ਹੋਇ।
ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਸਭ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਹੈ, ਬਿਸਟਾ ਕਾ ਕੀੜਾ ਹੋਇ।' (ਆਸਾ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ:426)

57. 'ਅਭਾਖਿਆ ਕਾ ਕੁਠਾ ਬਕਰਾ ਖਾਣਾ। ਚਉਕੇ ਉਪਰਿ ਕਿਸੈ ਨ ਜਾਣਾ।
ਦੇ ਕੈ ਚਉਕਾ ਕਢੀ ਕਾਰ। ਉਪਰਿ ਆਇ ਬੈਠੇ ਕੂੜਿਆਰ।
ਮਤ ਭਿਟੈ ਵੇ ਮਤੁ ਭਿਟੈ। ਇਹੁ ਅੰਨੁ ਅਸਾਡਾ ਫਿਟੈ।

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ......)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਭ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਕ ਵਰਣ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰਖਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਭ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।[59] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪਿਤਾ (ਵਾਹਿਗੁਰੂ) ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ।[60] ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤ ਰਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਉਚਨੀਚ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।[61]

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਦੂਜੀ ਜਾਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ।[62] ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ 'ਫਕੜ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।[63] ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[64] ਕੇਵਲ ਸਚ ਨਾਲ ਹੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲੇਗਾ।[65] ਰਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਾਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ।[66] ਇਸ ਲਈ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵੇਖ ਕੇ ਕਦੇ ਵੀ ਭਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।[67] ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਣ ਤੇ

ਤਨਿ ਛਿਟੈ ਫੇਰ ਕਰੇਨਿ। ਮਨਿ ਜੂਠੈ ਚੂਲੀ ਭਰੇਨਿ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਧਿਆਈਐ। ਸੁਚਿ ਹੋਵੈ ਤਾ ਸਚੁ ਪਾਈਐ।'
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 16 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:472)

58. 'ਕੁਬੁਧਿ ਡੂਮਣੀ, ਕੁਦਇਆ ਕਸਾਇਣਿ, ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਘਟ ਚੂਹੜੀ, ਮੁਠੀ ਕ੍ਰੋਧਿ ਚੰਡਾਲਿ।
ਕਾਰੀ ਕਢੀ ਕਿਆ ਥੀਐ, ਜਾਂ ਚਾਰੇ ਬੈਠੀਆ ਨਾਲਿ।
ਸਚੁ ਸੰਜਮੁ ਕਰਣੀ ਕਾਰਾਂ, ਨਾਵਣੁ ਨਾਉ ਜਪੇਹੀ।
ਨਾਨਕ ਅਗੈ ਊਤਮ ਸੇਈ, ਜਿ ਪਾਪਾਂ ਪੰਦਿ ਨ ਦੇਹੀ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:4, ਪਉੜੀ 20 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:91)

59. ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ, ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ।(ਸੂਹੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 747)

60. ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ.....। (ਸੋਰਠਿ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 611)

61. ੳ)ਤੂੰ ਸਾਝਾ ਸਾਹਿਬੁ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ।......
ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ, ਤੂ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ।
(ਮਾਝ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 97)
ਅ) ਜਾਤਿ ਮਹਿ ਜੋਤਿ, ਜੋਤਿ ਮਹਿ ਜਾਤਾ.........।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 12 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:469)

62. ਵਰਨਾ ਵਰਨ ਨ ਭਾਵਨੀ, ਜੇ ਕਿਸੈ ਵਡਾ ਕਰੇਇ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:53)

63. ਫਕੜ ਜਾਤੀ, ਫਕੜੁ ਨਾਉ। ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ।
(ਸਲੋਕ ਮ:1, ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:4, ਪਉੜੀ ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:83)

64. ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹ ਪੂਛੀਐ, ਸਚ ਘਰੁ ਲੇਹੁ ਬਤਾਇ।
ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ, ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ। (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 1330)

65. ਦੇਹੀ ਜਾਤਿ ਨ ਆਗੈ ਜਾਇ।
ਜਿਥੈ ਲੇਖਾ ਮੰਗੀਐ, ਤਿਥੈ ਛੁਟੈ ਸਚੁ ਕਮਾਇ। (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 1330)

66. ਅਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਜੋਰੁ ਹੈ, ਅਗੈ ਜੀਉ ਨਵੇ।
ਜਿਨ ਕੀ ਲੇਖੈ ਪਤਿ ਪਵੈ, ਚੰਗੇ ਸੇਈ ਕੇਇ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 11 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 469)

ਜਾਤ ਪਾਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਸਾਧ ਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[68]

ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਰਲੇ ਹਨ ਜੋ ਜਾਤ ਪਾਤ ਅਤੇ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਉਠ ਸਕੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਭੈੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਜੋਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।[69] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਚਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਆਖਿਆ[70] ਅਤੇ ਹਰੀ ਦੇ ਸਭ ਮਨੁਖਾਂ ਵਿਚ ਰਮੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।[71]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਿੱਥਾਂ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਅਣਥਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਸੰਗਤ (ਮੰਦਰ), ਪੰਗਤ (ਲੰਗਰ), ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਖੂਹ ਸਭ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਕਰਕੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਛੂਤਛਾਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਮਲੀ ਕਦਮ ਚੁਕਾਏ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨੌਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਾਇਆ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਭ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਖੰਡੇ ਬਾਟੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

<u>ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ</u>:- ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਰਣ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਸ਼੍ਰਮ-ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਇਕ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੋਚੀ ਅਤੇ ਨਿਯੋਜਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੂਠੀ ਦੇਣ ਹੈ।[72] ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਯੂ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਆਯੂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ (ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ —1. ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਆਸ਼੍ਰਮ, 2. ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮ, 3. ਬਾਨ ਪ੍ਰਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮ ਅਤੇ 4. ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼੍ਰਮ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ—ਮੰਨੇ ਗਏ,

---

67. ਜਾਤਨ ਜਾਤਿ ਦੇਖਿ ਮਤ ਭਰਮਹੁ.......।' (ਕਾਨੜਾ ਮ:4, ਉਹੀ, ਪੰ: 1309)
68. ਬਰਨ ਜਾਤ ਕੋਊ ਪੂਛੈ ਨਾਹੀ, ਬਾਛਹਿ ਚਰਨ ਰਵਾਲੋ।.....
ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਨਾਨਕ ਬੁਧਿ ਪਾਈ, ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਆਧਾਰੋ।
ਨਾਮਦੇਉ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨੁ ਕਬੀਰ ਦਾਸਰੋ, ਮੁਕਤਿ ਭਇਓ ਚੰਮਿਆਰੋ। (ਗੂਜਰੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 498)
69. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਪੰ: 80, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।
70. ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ, ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ।
ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ, ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 15)
71. ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਾਹੀ ਬਿਗਾਨਾ, ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।
ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੋ, ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ।
(ਕਾਨੜਾ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1299)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।[73] ਪੀ.ਐਨ. ਪ੍ਰਭੂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਸ਼੍ਰਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਲਖਸ਼ — ਮੋਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ —- ਲਈ ਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਪੜਾਅ ਹਨ।[74]

ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।[75] ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸਵੈਕਾਬੂ ਭਾਵ ਧਰਮ-ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੀ ਸਿਧੀ ਇਸ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਲਈ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭੋਜਨ—ਮਾਸ, ਸ਼ਰਾਬ, ਸ਼ਹਿਦ ਆਦਿ ਵਿਵਰਜਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਯਮ-ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[76]

ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਿਹਸਥ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਸਭ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਭਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ।[77] ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ, ਅਤਿੱਥੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਯੱਗ,[78] ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਸਰਾਧ

---

72. The Scheme of Ashram as thought out anddevised by the Hindus is a unique contribution in the whole history of social thought of the world.---Hindu Social Organisation, P-75, P.N.Prabhu.
73. 'The theory of Pursharathas is given concrete expression in the Hindu scheme of Ashramas.'
 ------Marriage and Family: in India, P-27, K.M.Kapadia.
74. 'The Ashramas, then, are to be regarded as resting places during one's journey on the way of final liberation which is final aim of life.'---Hindu Social Organisation, P-83, P.N.Prabhu.
75. ੳ) ਮੰਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, 2/165.
 ਅ) ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਤੀਜਾ ਅੰਸ਼, ਅਧਿਆਇ ਨੌਵਾਂ, ਸਲੋਕ1-2, ਪੰ: 606.
76. ੳ) ਮੰਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, 2/175-77.
 ਅ) Marraage and family in India, P.29-30, K.M.Kapadia.
77. ੳ) ਮੰਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, 2/55-56.
 ਅ) ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 132.
78. ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਯੱਗ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ—ਯਾਗਯਵਲਕਯ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, (20 ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ) ਪੰ:21
 ੳ) ਬ੍ਰਹਮ ਯੱਗ— ਸਵੈ-ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਉਪਾਸਨਾ।
 ਅ) ਦੇਵ ਯੱਗ— ਅਗਨੀ ਹੋਮ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਮ ਵਿਚ ਆਹੂਤੀਆਂ ਪਾਉਣੀਆਂ।
 ੲ) ਪਿੱਤਰੀ ਯੱਗ—ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ, ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਵੱਸ਼ ਮੰਨੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੇਵਲ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 ਸ) ਭੂਤ ਯੱਗ—ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰੇਤ-ਆਤਮਾਵਾਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ, ਕੀੜਿਆਂ-ਮਕੌੜਿਆਂ, ਅੰਗਹੀਣਾਂ ਅਤੇ ਅਛੂਤਾਂ ਲਈ ਭੋਜਨ ਦੇਣਾ।
 ਹ) ਨ੍ਰਿ ਯੱਗ— ਅਤਿਥੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ, ਵਸਤਰ ਦੇ ਦਖਸ਼ਣਾ ਆਦਿ।

ਕਰਨੇ, ਸੰਤਾਨ-ਉਤਪਤੀ, ਅਗਨੀ ਆਦਿ ਰਖਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਮੰਨੇ ਗਏ।[79] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਅਰਥ ਤੇ ਕਾਮ ਦੋ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਬੇਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਤੋਂ ਸੰਨਿਆਸ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ।[80]

ਬਾਨ ਪ੍ਰਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ 50 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਹੋਣ ਤੇ ਮਨੁਖ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।[81] ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਲ ਜਾਂ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਘਾਹ ਫੂਸ ਦੀ ਬਣੀ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਭੁੰਞੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੌਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਤਾਨ-ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਾਲੇ ਯੱਗ ਜਾਰੀ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਕਾਮਬ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਮੋਖ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨਾ ਬਾਨ ਪ੍ਰਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ।

75 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਮਨੁਖ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਭਿਖਿਆ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।[82] ਉਹਦੇ ਸਵੈ-ਕਾਬੂ ਲਈ ਨੀਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਕਰਕੇ ਟੁਰਨ, ਮਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰਖਣ, ਪਵਿੱਤਰ ਬੋਲਣ ਤੇ ਪਾਣੀ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਪੁਣ ਕੇ ਪੀਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੀ।[83] ਉਹ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਮੇਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਮੋਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਵੀ ਸੰਨਿਆਸ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਕਾਮ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਜੇ

---

79. ੳ) ਮੰਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, 3/70
ਅ) ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 132.
80. ਕਰਮਯੋਗ, ਪੰ: 30, ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ।
81. ੳ) ਮੰਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, 6/3
ਅ) ਯਾਗਵਲਕਯ ਸਿਮ੍ਰਤੀ (20 ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਭਾਗ 3), ਪੰ: 45.
82. ਮੰਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ 6/43
83. ਉਹੀ, 6/46.

ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਆਸ਼ਰਮ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਿਤਾ ਰਹੇ। ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਸੰਜਮ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਹਰਮਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰਾਣੀਆਂ, ਦਾਸੀਆਂ, ਰਖੇਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਲੋਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜਾਂ ਜੋਗੀ ਦਾ ਭੇਖ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਹਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਭਿਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੀ ਆਸ਼ਰਮ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ, ਬਚਪਨ, ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਬੁਢੇਪੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰਿ ਦੇ ਭਜਨ ਬਿਨਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਨ ਬੇਅਰਥ ਹੈ।[84]

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਸ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਭਰਾ, ਭਾਬੀ ਤੇ ਭੈਣ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਰਖਦਾ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਾਮ-ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜਾਤ ਕੁਜਾਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਸਤਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਘਰ ਦਾ ਆਹਰ ਪਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਠਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਸਫੈਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਹ ਵੀ ਔਖੇ ਲੈਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[85]

---

84. 'ਬਾਲ ਜੁਆਨੀ ਅਰੁ ਬਿਰਧ ਫੁਨਿ, ਤੀਨਿ ਅਵਸਥਾ ਜਾਨਿ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜਨ ਬਿਨੁ, ਬਿਰਥਾ ਸਭ ਹੀ ਮਾਨੁ।35।
(ਸਲੋਕ ਮ: ੯, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 1428)

85. 'ਪਹਿਲੈ ਪਿਆਰਿ ਲਗਾ ਥਣ ਦੁਧਿ। ਦੂਜੈ ਮਾਇ ਬਾਪ ਕੀ ਸੁਧਿ।
ਤੀਜੈ ਭਯਾ ਭਾਭੀ ਬੇਬ। ਚਉਥੈ ਪਿਆਰਿ ਉਪੰਨੀ ਖੇਡ।
ਪੰਜਵੈ ਖਾਣ ਪੀਅਣ ਕੀ ਧਾਤੁ। ਛਿਵੈ ਕਾਮੁ ਨ ਪੁਛੈ ਜਾਤਿ।
ਸਤਵੈ ਸੰਜਿ ਕੀਆ ਘਰ ਵਾਸੁ। ਅਠਵੈ ਕ੍ਰੋਧੁ ਹੋਆ ਤਨ ਨਾਸੁ।
ਨਾਵੈ ਧਉਲੇ ਉਭੇ ਸਾਹ। ਦਸਵੈ ਦਧਾ ਹੋਆ ਸੁਆਹੁ।
(ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 1 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 137-38)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਸ - ਦਸ ਸਾਲ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖ ਦਸ ਸਾਲ ਤਕ ਬਚਪਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਵੀਹ ਸਾਲ ਦਾ ਜੁਆਨ, ਤੀਹ ਸਾਲ ਦਾ ਸੁੰਦਰ, (ਪੂਰਾ ਜੁਆਨ), ਚਲੀ ਸਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਠ ਸਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਬੁਢੇਪਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਅਕਲ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਕਮ ਕਾਰ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਨੱਬੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹ ਮੰਜੇ ਜੋਗਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[86]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਣਜਾਰੇ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦੇ ਕੇ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਰਾਤ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਚਪਣ ਤੇ ਜੁਆਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ-ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਪਤਨੀ ਤੇ ਧਨ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ ਅਥਵਾ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[87] ਜਪ ਤਪ ਤੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਵਲੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਗੰਗਾ ਜਲ ਵਾਂਗ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ।[88]

50 ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਨੁਖ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥੀ ਬਣ ਕੇ ਘਰ ਛਡ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਵੀ ਨਾ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਛਡ ਕੇ ਬਨਵਾਸੀ ਹੋਏ ਦਾ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਮਨ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦਾ।[89] ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਝੂਠ, ਪਰਾਈ ਨਿੰਦਾ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਲੋਭ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[90] ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹਰੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਰੰਗੇ

---

86. 'ਦਸ ਬਾਲਤਣਿ, ਬੀਸ ਰਵਣਿ, ਤੀਸਾ ਕਾ ਸੁੰਦਰੁ ਕਹਾਵੈ।
ਚਾਲੀਸੀ ਪੁਰੁ ਹੋਇ, ਪਚਾਸੀ ਪਗੁ ਖਿਸੈ, ਸਠੀ ਕੇ ਬੋਢੇਪਾ ਆਵੈ।
ਸਤਰਿ ਕਾ ਮਤਿ ਹੀਣੁ, ਅਸੀਹਾਂ ਕਾ ਵਿਉਹਾਰੁ ਨ ਪਾਵੈ।
ਨਵੈ ਕਾ ਸਿਹਜਾਸਣੀ, ਮੂਲਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅਪਬਲੁ। (ਉਹੀ)

87. ੳ) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਪਹਰੇ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 74-76.
ਅ) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 4, ਉਹੀ, ਪੰ: 76-77.
ੲ) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ:77-78.

88. ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਜੋ ਨਿਗ੍ਰਹੁ ਕਰੈ। ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਭੀਖਿਆ ਕਰੈ।
ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਾ ਕਰੇ ਸਰੀਰੁ। ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਗੰਗਾ ਕਾ ਨੀਰੁ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮ:3, ਪਉੜੀ 12 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:952)

89. ਤਜੇ ਗਿਰਸਤੁ ਭਇਆ ਬਨ ਵਾਸੀ, ਇਕੁ ਖਿਨੁ ਮਨੂਆ ਟਿਕੈ ਨ ਟਿਕਾਈਆ।
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ, ਉਹੀ, ਪੰ:835).

ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।[91]

ਸੰਨਿਆਸ (75 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰੱਕਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਣ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।[92] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਭੇਖ ਹੀ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਥਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[93]

ਬੇਸ਼ਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਆਸ਼੍ਰਮ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਚਰਜ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[94] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲਾਭ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਬਣੇ।[95]

ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੇ ਸੰਜਮ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਸੰਜਮੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ— ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਾਣ, ਪਹਿਨਣ, ਸੁਆਰੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਉਣ ਨਾਲ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ।[96] ਬਹੁਤਾ ਜਾਂ ਫਾਲਤੂ ਬੋਲਣ ਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ

---

90. 'ਪਰਹਰਿ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਝੂਠੁ ਨਿੰਦਾ, ਤਜਿ ਮਾਇਆ, ਅਹੰਕਾਰ ਚੁਕਾਵੈ।
ਤਜਿ ਕਾਮੁ, ਕਾਮਿਨੀ ਮੋਹੁ ਤਜੈ, ਤਾ ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵੈ।
(ਮ:4, ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:1, ਪਉੜੀ 8 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:141)

91. 'ਅਨਦਿਨੁ ਕੀਰਤਨੁ ਕੇਵਲ ਬਖ੍ਯ੍ਯਾਨੁ।
ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਮਹਿ ਸੋਈ ਨਿਰਬਾਨੁ। (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 281)

92. 'ਧੀਆ ਪੂਤ ਛੋਡਿ ਸੰਨਿਆਸੀ, ਆਸਾ ਆਸ ਮਨੁ ਬਹੁਤੁ ਕਰਈਆ।
ਆਸਾ ਆਸ ਕਰੈ ਨਹੀ ਬੂਝੈ, ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਨਿਰਾਸ ਸੁਖੁ ਲਹੀਆ।'
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ: 4, ਉਹੀ, ਪੰ:835)

93. ਇਕਿ ਭਗਵਾ ਵੇਸੁ ਕਰਿ ਫਿਰਹਿ, ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸਾ।
ਅੰਦਰਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਹੁਤੁ ਛਾਦਨ ਭੋਜਨ ਕੀ ਆਸਾ।
ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇ, ਨ ਗਿਰਹੀ ਨ ਉਦਾਸਾ। (ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:1, ਪਉੜੀ 5, ਉਹੀ, ਪੰ:140)

94. ਬ੍ਰਹਮ ਚਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਚਜ ਕੀਨਾ, ਹਿਰਦੈ ਭਇਆ ਗੁਮਾਨਾ। (ਮਾਰੂ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1003)

95. ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ.......। (ਆਸਾ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 356)

96. ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ।
ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ, ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰੁ।.......
ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਪੈਨਣੁ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ।
ਜਿਤੁ ਪੈਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ, ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ। ....
ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਚੜਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ।
ਜਿਤੁ ਚੜਿਐ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ, ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ।.......
ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਸਉਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ।
ਜਿਤੁ ਸੁਤੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ, ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 16-17)

ਲਾਇਆ ਹੈ।[97]

ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ — ਆਸ਼੍ਰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਜਨੇਊ (ਉਪਨਯਨ) ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[98]

ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮ ਬਾਰੇ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਦੇ ਭਗਤ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[99] ਇਸੇ ਲਈ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਦਾਸ (ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼੍ਰਮ) ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।[100]

ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਰਨੀ ਕਰ ਗਏ। ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਖਮਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ, ਭੇਖਧਾਰੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਨ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਧੂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਲੇਕਿਨ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਖਮਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੁੱਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਛਾ ਉਪਾਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ।[101]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤ ਜਨ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਉਪਰਾਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਘਰ ਬਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਖੁਭਦੇ।[102] ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਮਲ ਦੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਨਦੀ ਵਿਚ ਮੁਰਗਾਬੀ ਸਮਾਨ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।[103] ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ

---

97. ਬਹੁਤਾ ਬੋਲਣੁ ਝਖਣੁ ਹੋਇ........। (ਧਨਾਸਿਰੀ ਮ: 3, ਉਹੀ, ਪੰ: 661)
98. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 15 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 471.
99. ੳ) ਜਾਗਤ ਰਹੇ ਤਿਨੀ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਆ, ਸਬਦੇ ਹਉਮੈ ਮਾਰੀ।
ਗਿਰਹੀ ਮਹਿ ਸਦਾ ਹਰਿ ਜਨ ਉਦਾਸੀ, ਗਿਆਨ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰੀ।
(ਸੋਰਠਿ ਮ: 3, ਉਹੀ, ਪੰ: 599)
ਅ) ਸਚਾ ਸਬਦੁ ਸਚੁ ਮਨਿ, ਘਰ ਹੀ ਮਾਹਿ ਉਦਾਸਾ।
(ਮ: 1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 140)
100. ਮਨ ਰੇ, ਗ੍ਰਿਹ ਹੀ ਮਾਹਿ ਉਦਾਸੁ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: 3, ਉਹੀ, ਪੰ: 26)
101. 'ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਕਾ ਵ੍ਰਿਹਤ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 519, ਆਚਾਰੀਆ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ।
102. ਭਗਤ ਜਨਾ ਕਉ ਸਦਾ ਆਪਿ ਹਰਿ ਲਾਈ।
ਵਿਚਿ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਉਦਾਸ ਰਹਾਈ। (ਗੂਜਰੀ ਮ: 4, ਸਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 494)
103. ੳ) ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ, ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਣੇ॥5॥
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਉਹੀ, ਪੰ: 938)
ਅ) ਜਿਉ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਅਲਿਪਤੋ ਵਰਤੈ, ਤਿਉ ਵਿਚੇ ਗਿਰਹ ਉਦਾਸੁ।
(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 3, ਪਉੜੀ 7 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 949

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ......)

ਵਾਲਾ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸਚ-ਸਬਦ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[104] ਅਜਿਹੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਬਿਭੂਤੀ ਮਲ ਕੇ, ਜਟਾ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਸਿਰ ਮੂੰਹ ਮੁਨਾ ਕੇ, ਮੋਨ ਧਾਰ ਕੇ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਅਧੀਨ ਘਰ ਘਰ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਮਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਹ ਪਰ ਨਾਰੀਆਂ ਤੇ ਚਿਤ ਡੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।[105] ਇਸ ਭੇਖ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਧੀਆ ਹੈ।[106]

ਸੰਨਿਆਸੀ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਘਰ ਛਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਲੇ ਤੇ ਠੱਕਰ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਭਸਮ ਦਾ ਲੇਪਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਜਟਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਭੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਨੰਗਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ ਕੋਈ ਧੂਣੀਆਂ ਤਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਸਾੜਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਖਸਮ ਦਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।[107]

ੲ) ਵਿਚੇ ਗ੍ਰਿਹ ਸਦਾ ਰਹੈ ਉਦਾਸੀ, ਜਿਉ ਕਮਲੁ ਰਹੈ ਵਿਚਿ ਪਾਣੀ ਹੇ।
(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 4, ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1070)

ਸ) ਬਾਹਰਿ ਸੂਤਿ ਸਗਲ ਸਿਉ ਮਉਲਾ। ਅਲਿਪਤੁ ਰਹਉ ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਉਲਾ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 334)

104. ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਸੋ ਦਾਸੁ ਉਦਾਸੀ, ਜਿਨਿ ਗੁਰਮਤਿ ਆਪੁ ਪਛਾਣਿਆ।
ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਅਵਰੁ ਨਹੀ ਦੂਜਾ, ਸਾਚੁ ਸਬਦਿ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ। (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ: 1, ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1332).

105. 'ਮਨਮੁਖ ਲਹਰਿ ਘਰੁ ਤਜਿ ਵਿਗੂਚੈ, ਅਵਰਾ ਕੇ ਘਰ ਹੇਰੈ।
ਗ੍ਰਿਹ ਧਰਮ ਗਵਾਵੈ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨ ਭੇਟੈ, ਦੁਰਮਤਿ ਘੂਮਨ ਘੇਰੈ।
ਦਿਸੰਤਰੁ ਭਵੈ ਪਾਠ ਪੜਿ ਥਾਕਾ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਹੋਇ ਵਧੇਰੈ।
ਕਾਚੀ ਪਿੰਡੀ ਸਬਦੁ ਨ ਚੀਨੈ, ਉਦਰੁ ਭਰੈ ਜੈਸੇ ਢੋਰੈ।1।
ਬਾਬਾ ਐਸੀ ਰਵਤ ਰਵੈ ਸੰਨਿਆਸੀ।
ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਏਕ ਲਿਵ ਲਾਗੀ, ਤੇਰੈ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾਸੀ।1।ਰਹਾਉ।
.........ਘਰਿ ਘਰਿ ਮਾਗੈ ਜਗੁ ਪਰਬੋਧੈ, ਮਨਿ ਅੰਧੈ ਪਤਿ ਹਾਰੀ।2।
...........ਛਾਣੀ ਖਾਕ ਬਿਭੂਤ ਚੜਾਈ।4।
..........ਮੂੰਡੁ ਮੁੰਡਾਇ ਜਟਾ ਸਿਖ ਬਾਧੀ, ਮੋਨਿ ਰਹੈ ਅਭਿਮਾਨਾ। ([illegible]
ਮਨੂਆ ਡੋਲੈ ਦਹ ਦਿਸ ਧਾਵੈ................।5।
.........ਹਾਥਿ ਕਮੰਡਲੁ ਕਾਪੜੀਆ ਮਨਿ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਉਪਜੀ ਭਾਰੀ।
ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਜਿ ਕਰਿ ਕਾਮਿ ਵਿਆਪਿਆ, ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ ਪਰ ਨਾਰੀ।6।
(ਮਾਰੂ ਮ: 1, ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1012-13)

106. ਇਸ ਭੇਖੈ ਥਾਵਹੁ ਗਿਰਹੋ ਭਲਾ, ਜਿਥਹੁ ਕੋ ਵਰਸਾਇ।
(ਸਲੋਕ ਮ: 3, ਵਡਹੰਸ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: 4, ਪਉੜੀ 4 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 587)

107. ਇਕ ਵਣਖੰਡਿ ਬੈਸਹਿ ਜਾਇ, ਸਦੁ ਨ ਦੇਵਹੀ।
ਇਕ ਪਾਲਾ ਕਕਰੁ ਭੰਨਿ ਸੀਤਲੁ ਜਲੁ ਹੇਂਵਹੀ।
ਇਕ ਭਸਮ ਚੜਾਵਹਿ ਅੰਗਿ, ਮੈਲੁ ਨ ਧੋਵਹੀ।
ਇਕ ਜਟਾ ਬਿਕਟ ਬਿਕਰਾਲ, ਕੁਲੁ ਘਰੁ ਖੋਵਹੀ।

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ.....)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭੇਖੀ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵੀ ਦਰਸਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਘਰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗ ਕਰੇ[108] ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਹੰਕਾਰ ਤਿਆਗੇ, ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਜੋ ਮਿਲੇ ਸੋਈ ਖਾਵੇ, ਖਿਮਾ ਰੂਪੀ ਧੰਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰੇ ਅਤੇ ਹਰੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ-ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ।[109]

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ (ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਖ) ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਚਾਰ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ (ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ, ਗ੍ਰਿਹਸਥ, ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ) ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ-ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਵਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਖ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦਾਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ।[110] ਸਿਰਜਨ ਹਾਰ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਆਸ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਦੀ ਉਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।[111] ਹਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਇਹ ਚਾਰੇ ਮਨੁਖ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਲਗੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ।[112] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਚਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[113] ਹਰੀ ਰੂਪੀ ਅਪਾਰ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਰਾਧਨ ਨਾਲ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ * ਤੇ ਮੋਖ ਮਿਲਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।[114] ਜਗਤ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਜਾਪਦਿਆਂ ਤੇ ਮਨ ਇੱਕਤ

ਪਿਛਲੇ ਸਫੇ ਦੀ ਬਾਕੀ:
ਇਕ ਨਗਨ ਫਿਰਹਿ ਦਿਨ ਰਾਤ, ਨੀਦ ਨ ਸੋਵਹੀ।
ਇਕ ਅਗਨਿ ਜਲਾਵਹਿ ਅੰਗ, ਆਪੁ ਵਿਗੋਵਹੀ।
ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਤਨ ਛਾਰ, ਕਿਆ ਕਹਿ ਰੋਵਹੀ।
ਸੋਹਨਿ ਖਸਮੁ ਦੁਆਰ, ਜਿ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਹੀ।'
(ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮ: 1, * ਪਉੜੀ 15, ਉਹੀ, ਪੰ: 1288-85)

108. ਆਸ ਨਿਰਾਸੀ ਤਉ ਸੰਨਿਆਸੀ। (ਆਸਾ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 356)

109. ਸੋ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੈ, ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਏ।
ਛਾਦਨ ਭੋਜਨ ਕੀ ਆਸ ਨ ਕਰਈ, ਅਚਿੰਤੁ ਮਿਲੈ ਸੋ ਪਾਏ।
ਬਕੈ ਨ ਬੋਲੈ ਖਿਮਾ * ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹੈ, ਤਾਮਸੁ ਨਾਮਿ ਜਲਾਏ।
ਧਨੁ ਗਿਰਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੋਗੀ, ਜਿ ਹਰਿ ਚਰਣੀ ਚਿਤੁ ਲਾਏ। (ਮਾਰੂ ਮ :1, ਉਹੀ, ਪੰ:1012-13)

110. ਧਰਮ ਅਰਥ ਅਰੁ ਕਾਮ ਮੋਖ, ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥ ਨਾਥ।
ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਿਆ, ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਮਾਥ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 5, ਛੰਤ, ਉਹੀ, ਪੰ: 927)

111. ਅਰਥ ਧਰਮ ਕਾਮ ਮੋਖ ਕਾ ਦਾਤਾ।
ਪੂਰੀ ਭਈ ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਬਿਧਾਤਾ। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:806)

112. ਮੇਰੇ ਮਨ ਜਪਿ ਹਰਿ ਗੁਨ ਅਕਥ ਸੁਨਥਈ।
ਧਰਮੁ ਅਰਥੁ ਸਭੁ ਕਾਮੁ ਮੋਖੁ ਹੈ, ਜਨ ਪੀਛੈ ਲਗਿ ਫਿਰਥਈ। (ਕਲਿਆਨ ਮ:4, ਉਹੀ, ਪੰ:1320)

113. ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਚਾਰੇ ਪਾਏ, ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜਹੁ।
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ:4, ਉਹੀ, ਪੰ: 800)

114. ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਆਰਾਧਨਾ, ਹਰਿ ਨਿਧਿ ਆਪਾਰ।
ਧਰਮ ਅਰਥ ਅਰੁ ਕਾਮ ਮੋਖ, ਦੇਤੇ ਨਹੀ ਬਾਰ।
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 816)

ਫਲ ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁਰਸਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਧੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[115]

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਪੁਰਸਾਰਥ — ਮੋਖ— ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੋਖ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[116]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਿੰਤਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਮਰ ਭਰ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਮਲ ਦੀ ਭਾਂਤੀ ਨਿਰਲੇਪ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ, ਵਾਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਵੇ, ਜੀਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ, — ਜੀਵਨ ਦੀ ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕਾਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਡੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਧਾਰਾ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਮਰ ਭਰ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ।[117]

ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ:—

ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਤ ਸੀ:- ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, 2. ਮਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, 3. ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਅਵਾਮ-ਖਲਕ, 4. ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਗੁਲਾਮ ਆਦਿਕ।

ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਜਾਂ ਵਡੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਵਾਲੇ ਮਨਸਬਦਾਰ, ਅਮੀਰ, ਵਜ਼ੀਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨ, ਮਲਕ, ਅਮੀਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹ ਸਲਾਰ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਐਸ਼ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ।[118] ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਧਨ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਖੇ ਨੌਕਰ ਤੇ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਰਖੇਲਾਂ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।[119]

ਮਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਦਵਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੁਖ ਛੋਟੇ ਅਫਸਰ, ਸੌਦਾਗਰ ਤੇ ਵਪਾਰੀ

---

115. ਨਿਤ ਨਿਤ ਜਾਗਰਣੁ ਕਰਹੁ ਸਦਾ ਸਦਾ ਆਨੰਦੁ, ਜਪਿ ਜਗਦੀਸੋਰਾ।
ਮਨ ਇਛੇ ਫਲ ਪਾਵਹੁ ਸਭੈ ਫਲ ਪਾਵਹੁ,
ਧਰਮ ਅਰਥ ਕਾਮ ਮੋਖੁ, ਜਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਸਿਉ ਮਿਲੇ ਹਰਿ ਭਗਤ ਤੋਰਾ।
(ਸਾਰੰਗ ਮ: 4, ਉਹੀ, ਪੰ: 1201)

116. ੳ) ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਐਸੀ ਵਡਿਆਈ। ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਵਿਚੇ ਗਤਿ ਪਾਈ।
(ਧਨਾਸਰੀ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:661)
ਅ) ਹਸੰਦਿਆਂ, ਖੇਲੰਦਿਆਂ, ਪੈਨੰਦਿਆਂ, ਖਾਵੰਦਿਆਂ, ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ।
(ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ ਮ:5, ਪਉੜੀ 16 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:522)

117. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ:560-61, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।

118. Panjab un erthe Sultans, P.136, Dr. B.S.Nijjar.

119. Indian Travel of Tavernier, P-247, S.N.Sen.

ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਿੰਨਾ ਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚੰਗਾ ਸੀ।[120] ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚੰਗਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੌਲਾ ਦੇ ਨਿਵਾਜੇ ਹੋਏ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।[121]

ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕ—ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ, ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਆਦਿ ਸਨ। ਵੇਤਨ ਥੋੜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਸੀ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਤਨ ਢੱਕਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਪੜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।[122] ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਗੁਪਤ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਢਕ ਕੇ ਰਖਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕੋਈ ਕਪੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।[123]

ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਦਾਸ (ਗੁਲਾਮ) ਤੇ ਖੁਸਰੇ ਸਨ। ਦਾਸਤਾ ਮੁਗ਼ਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਮਾਨਤਾ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਸਥਾ ਸੀ।[124] ਹਰ ਇਕ ਮੁਗ਼ਲ ਅਫ਼ਸਰ ਪਾਸ ਵਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵੇਤਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਚੰਗਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[125] ਕਈ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਖਾਤਰ ਵੇਚ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਦਾਸਤਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।[126]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਾਤਰ ਵਰਣਨ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਉਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਲਾਸ ਭਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[127]

ਮਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਬਾਰੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਇ[128] ਅਤੇ ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ[129] ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦੁਹਰਾਉਣ

---

120. Punjab undertھe Great Mughals, P- 135, Dr. B.S.Nijjar.
121. Advanced History ofthe Punjab, P-17, Dr. G.S.Chhabra.
122. Ain.i.Akbari, Vol.I, P-88-89, Blockman.
123. Travels in India, P-296-97, J.B.Tavernier.
124. The Mughal Empire, P-394, Dr. S.M.Jaffar.
125. Advanced History of the Panjab, P-17, Dr. G.S.Chhabra.
126. India at the death of Akbar, P-266, Moreland.

127. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ—ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ 'ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ'।
128. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਉਹੀ, ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ।
129. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਹੋ ਅਧਿਆਇ—ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ।

ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਥੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਾਤ੍ਰ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਵਡਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਦੇ ਰਹੇ।[130]

'ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਦਾਸ-ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਹਰੀ ਦੇ ਦਾਸ (ਗੁਲਾਮ) ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤ ਰਾਜ-ਸਿੰਘਾਸਣ ਤੇ ਬੈਠਕੇ ਵੀ ਹਰੀ ਦਾ ਦਾਸ ਹੈ।[131] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਾਸ ਲਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'ਲਾਲਾ' ਤੇ 'ਗੋਲਾ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰੀ ਮਾਲਕ ਦਾ ਸਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮੁਲ ਖਰੀਦਿਆ ਗੁਲਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।[132] ਸੇਵਕ ਜਾਂ ਦਾਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਚਾਕਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਾ ਭਾਵ ਗੁਆ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚਾਕਰ ਹੀ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[133] ਅਜਿਹੀ ਚਾਕਰੀ ਕਰਨੀ ਮਹਾਂ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਨੌਕਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸੂਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।[134] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਾਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਚੱਲਤ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੜੇ ਸਖਤ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਮਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਰੁਧ ਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

'ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਲੋਚਨਾ-ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਮਤਭੇਦ ਸਨ। ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖਿਚੋਤਾਣ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਮਤਭੇਦ ਸਨ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਥਾਈ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ

---

130. 'ਨੀਚਾਂ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ, ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ।
ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ, ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ।
ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ, ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ।'
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 1, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 15)

131. ਜੇ ਤਖਤ ਬਹਾਲੇ ਤਾ ਹਰਿ ਗੁਲਾਮ। (ਗਉੜੀ ਮ: 4, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 166)

132. ਮੁਲ ਖਰੀਦੀ ਲਾਲਾ ਗੋਲਾ, ਮੇਰਾ ਨਾਉ ਸਭਾਗਾ।
ਗੁਰ ਕੀ ਬਚਨੀ ਹਾਟਿ ਬਿਕਾਨਾ, ਜਿਤੁ ਲਾਇਆ ਤਿਤੁ ਲਾਗਾ।.....
(ਮਾਰੂ ਮ: 1, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 991)

133. 'ਚਾਕਰੁ ਲਗੈ ਚਾਕਰੀ, ਨਾਲੇ ਗਾਰਬੁ ਵਾਦੁ।
ਗਲਾ ਕਰੇ ਘਣੇਰੀਆ, ਖਸਮ ਨ ਪਾਏ ਸਾਦੁ।
ਆਪੁ ਗਵਾਇ ਸੇਵਾ ਕਰੇ, ਤਾ ਕਿਛੁ ਪਾਏ ਮਾਨੁ।

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

(ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 22 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 474)

ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ,[135] ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਲੜਾਈ (ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ) ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਹੇਮੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਲੜੀ ਗਈ।[136] ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਤੇ ਬੜੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ।[137] ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ।[138] ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਮਤ ਭੇਦਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਤੇ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਰਣ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਜਾਤੀ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ।

<u>ਪਰਿਵਾਰ</u>: ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਰਕਤ ਤੇ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ-ਧੀ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਆਦਿ ਦਾ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਂਝੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[139]

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਪਤੀ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਥਾਈ ਮੇਲ ਜੋਲ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ,[140] ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖ ਲਛਣ ਹੈ।[141] ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ, ਸੰਸਕਾਰ, ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਰਾਸਤ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਕਾਮ-ਰੁਚੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[142]

---

134. ਜਾਤੀ ਵਿਹੂਣੀ ਖਰੀ ਦੁਖਾਲੀ, ਆਪੁ ਵੇਖਿ ਧਰਮੁ ਗਵਾਏ। (ਗਉੜੀ ਮ:3, ਛੰਤ, ਪੋਥੀ, ਪੰ:246)
135. Glimpses of Medieval Indian Culture, P-102, Yusuf Husain
136. Life and Conditions of the People of Hindustan, P-93, K.M. Ashraf.
137. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅਤਿਆਚਾਰਿ ਤੇਜਾ — ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ।
138. History of Aurangzeb, III, P. 249, J.N. Sarkar.
139. The Family is a group of persons united by the ties of marriage blood and adoption constituting a single household, interacting & inter communicating with each other in their respective role of husband-wife, father and mother, son & daughter, Brother & sister creating and maintaining a common culture.
 ---The family from Institution to companionship, P-8, Burgess & Lock
140. Family is more or less durable association of husband & wife with or without children.
 ---A Hand book of Sociology, P-459, William F. Ogburn & Meyer F. Nimkoff.

(Contd.....)

ਭਾਰਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੁਖ ਸੰਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਦਰ ਤੇ ਰਾਜ (Church & State) ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾ ਰੁਤਬਾ ਹੈ।[143] ਖੇਤੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਜੀਅ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[144]

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਦੋਨੋਂ ਸਮਾਜ ਲੜਕੀ ਨਾਲੋਂ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਲੜਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹੱਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[145]

ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਖੋਹਿਆ ਮਾਨ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ।[146]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪਰਿਵਾਰ-ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ, ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ।[147] ਨੈਤਿਕਤਾ ਖੋਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਪੁਰਖ ਮੰਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਠ ਸਕੇ।[148] ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਕਾਮ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸਨ, ਉਹ ਮਾਂ, ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਭਰਾ ਦੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਡੁਬ ਹੋਏ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਘਰ ਵਾਲਾ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਦੇਸਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਨ ਚੁਰਾ ਕੇ ਅਤੇ ਜਨ ਜਨ ਕਰਕੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਖੀਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ

---

141. The Family is a group defined by a sex relationship sufficiently precise and enduring to provide for the procreation & upbringing of Children.--'Society, P-208, R.M. McIver & C.H. page.

142. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ: 561, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।

143. Life & Conditions of the people of Hindustan, P-164, K.M. Ashraf.

144. ਉਹੀ, ਪੰ: 164.

145. ਉਹੀ, ਪੰ: 165.

146. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ'।

147. ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖੈ ਖਟਿਐ ਭਾਉ, ਭਾਵੈ ਆਵਉ, ਭਾਵੈ ਜਾਉ।'
(ਸਲੋਕ ਮ:1, ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮ:3, ਪਉੜੀ 11 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਪੰ: 951)

148. ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖੈ ਅਤਿ ਨੇਹੁ, ਬਹਿ ਮੰਦ ਪਕਾਇਆ।
(ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: 4, ਪਉੜੀ 33, ਉਹੀ, ਪੰ: 1250)

149. ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਕਾਮਿ ਵਿਆਪੇ ਜੀਉ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਕੀ ਬਿਧਿ ਨਹੀ ਜਾਣੀ।
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਭਾਈ ਖਰੇ ਪਿਆਰੇ ਜੀਉ, ਡੂਬਿ ਮੁਏ ਬਿਨੁ ਪਾਣੀ।
(ਗਉੜੀ ਮ: 3, ਉਹੀ, ਪੰ: 245-46)

ਇਹ ਮੋਹ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਛੁਡਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।[150]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਵੀ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਖ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸੰਗੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਭੇ ਦੇ ਸਭੇ ਉਹਦਾ ਸਾਥ ਛਡ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਸਨ[151] ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਂਦੇ ਜੀਅ ਜਦੋਂ ਤਕ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਭਰਾ, ਪੁੱਤ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦਾ ਸੁਆਰਥ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਤਾਂ ਠੀਕ, ਪਰੰਤੂ ਮਨੁਖ ਦੇ ਮਰ ਉਪਰੰਤ ਸਭ ਦਾ ਸੁਆਰਥ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਤ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦੇ ਕੇ ਘੜੀ ਘੜੀ ਵੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਸਨ।[152] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਝੂਠੇ ਨੇਹੁ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਅਤੇ ਭੈ-ਭੰਜਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[153]

---

150. ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖੈ ਬਹੁ ਪ੍ਰੀਤਿ, ਮਿਲਿ ਮੋਹੁ ਵਧਾਇਆ।
ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਨਿਤ ਵੇਖੈ ਵਿਗਸੈ, ਮੋਹਿ ਮਾਇਆ।
ਦੇਸ ਪਰਦੇਸਿ ਧਨੁ ਚੋਰਾਇ, ਆਣਿ ਮੁਹਿ ਪਾਇਆ।
ਅੰਤਿ ਹੋਵੈ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧੁ, ਕੋ ਸਕੈ ਨ ਛਡਾਇਆ।
ਨਾਨਕ ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਧ੍ਰਿਗੁ ਮੋਹੁ, ਜਿਤੁ ਲਗਿ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ।'
(ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: 3, ਪਉੜੀ 32, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 1249-50)
151. ੳ) ਇਹ ਜਗੁ ਮੀਤੁ ਨ ਦੇਖਿਓ ਕੋਈ।
ਸਗਲ ਜਗਤੁ ਅਪਨੈ ਸੁਖਿ ਲਾਗਿਓ, ਦੁਖ ਮੈ ਸੰਗਿ ਨ ਹੋਈ।।1।।ਰਹਾਉ।।
ਦਾਰਾ ਮੀਤ ਪੂਤ ਸਨਬੰਧੀ, ਸਗਰੇ ਧਨ ਸਿਉ ਲਾਗੇ।
ਜਬ ਹੀ ਨਿਰਧਨ ਦੇਖਿਓ ਨਰ ਕਉ, ਸੰਗੁ ਛਾਡਿ ਸਭ ਭਾਗੇ।
(ਸੋਰਠਿ ਮ: 9, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 633)
ਅ) ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਾਨਿ ਲੇਹੁ ਮਨ ਮਾਹੀ।
ਅਪਨੇ ਸੁਖ ਸਿਉ ਹੀ ਜਗੁ ਫਾਂਧਿਓ, ਕੋ ਕਾਹੂ ਕੋ ਨਾਹੀ।।1।।ਰਹਾਉ।।
ਸੁਖ ਮੈ ਆਨਿ ਬਹੁਤੁ ਮਿਲਿ ਬੈਠਤ, ਰਹਤ ਚਹੂ ਦਿਸਿ ਘੇਰੈ।
ਬਿਪਤਿ ਪਰੀ ਸਭ ਹੀ ਸੰਗੁ ਛਾਡਿਤ, ਕੋਊ ਨ ਆਵਤ ਨੇਰੈ। (ਸੋਰਠਿ ਮ:9, ਗੁਰੂ, ਪੰ:634)
152. ੳ) ਸਭ ਕਿਛੁ ਜੀਵਤ ਕੋ ਬਿਵਹਾਰ।
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬੰਧਪ, ਅਰੁ ਫੁਨਿ ਗ੍ਰਿਹ ਕੀ ਨਾਰਿ।।1।।ਰਹਾਉ।।
ਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਨ ਹੋਤ ਜਬ ਨਿਆਰੇ, ਟੇਰਤ ਪ੍ਰੇਤਿ ਪੁਕਾਰਿ।
ਆਧ ਘਰੀ ਕੋਊ ਨਹਿ ਰਾਖੈ, ਘਰ ਤੇ ਦੇਤ ਨਿਕਾਰਿ।
(ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ ਮ:9, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 536)
ਅ) ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਗ੍ਰਿਹ ਬਨਿਤਾ, ਮਾਇਆ ਸਨਬੰਧੇਹੀ।
ਅੰਤ ਕੀ ਬਾਰ ਕੋ ਖਰਾ ਨ ਹੋਸੀ, ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਅਸਨੇਹੀ।
(ਸੋਰਠਿ ਮ:5, ਗੁਰੂ, ਪੰ:609)
ੲ) ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਬਹੁਤੁ ਹਿਤੁ ਜਾ ਸਿਉ, ਸਦਾ ਰਹਤ ਸੰਗ ਲਾਗੀ।
ਜਬ ਹੀ ਹੰਸ ਤਜੀ ਇਹ ਕਾਂਇਆ, ਪ੍ਰੇਤ ਪ੍ਰੇਤ ਕਰਿ ਭਾਗੀ। (ਸੋਰਠਿ ਮ:9, ਗੁਰੂ, ਪੰ:634)
153. ਕਹਾ ਕਹਉ ਯਾ ਮਨ ਬਉਰੇ ਕਉ, ਇਨ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਲਗਾਇਓ।
ਦੀਨਾਨਾਥ ਸਕਲ ਭੈ ਭੰਜਨ, ਜਸੁ ਤਾ ਕੋ ਬਿਸਰਾਇਓ। (ਸੋਰਠਿ ਮ: 9, ਗੁਰੂ, ਪੰ:633)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।

ਹਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਲੜਕੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁੰਡਨ ਸੰਸਕਾਰ ਉਪਰੰਤ 5 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਚਪਣ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸੰਸਕਾਰ ਜਨੇਊ (ਉਪਨਯਨ) ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਸਭ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[154] ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਵਿਆਹ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[155] ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਾਰਨਾ, ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਤਰ ਤੇ ਪੈਰ ਦੱਖਣ ਵਲ ਕਰਨੇ, ਲਾਸ਼ ਤੇ ਗੰਗਾ ਜਲ ਦਾ ਛਿੜਕਣਾ, ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਰਣ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਣਾ, ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਅਰਥੀ ਤੇ ਪਾ ਕੇ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਲਿਜਾਣਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਚੁਣ ਕੇ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਣੀਆਂ, ਦਸ ਦਿਨ ਘਰ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਣਾ, ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੇ ਸਾਧਨ ਲਈ ਸਰਾਧ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।[156] ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਛਾਤੀ ਕੁੱਟੀ ਪਿੱਟ ਤੇ ਸਿਆਪੇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਦਿਨ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੀ ਸੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[157] ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਅਥਵਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ।[158]

ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤਕ ਕਈ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ,[159] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ 'ਸਤਵਾਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ

154\. ੳ) Life & conditions of the people of Hindustan, P-178, K.M. Ashraf.
   ਅ) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ—ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ।

155\. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਵਿਆਹ'।

156\. Life & conditions of the people of Hindustan, P-183-84, K.M. Ashra

157\. ਉਹੀ, ਪੰ: 184.

158\. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ'।

159\. Life and conditions ofthe people of Hindustan, P-177-85, K.M. Ash af

ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ 'ਅਕੀਕਾ ਸੰਸਕਾਰ', ਚਾਲੀਵੇਂ ਦਿਨ 'ਚਿੱਲਾ ਸੰਸਕਾਰ', ਬੱਚੇ ਦੀ 4 ਸਾਲ, 4 ਮਹੀਨੇ ਤੇ 4 ਦਿਨ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੱਲਾਂ ਪਾਸ 'ਮਕਤਬ' ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਉਣ ਲਈ 'ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਸੰਸਕਾਰ', ਅਤੇ ਪੰਜ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਦਾ 'ਸੁੰਨਤ ਸੰਸਕਾਰ' ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[160] 'ਨਿਕਾਹ' ਸੰਸਕਾਰ (ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[161] 'ਮੌਤ ਸੰਸਕਾਰ' ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਨਵੀਂ ਚਾਰਪਾਈ ਤੇ ਲਿਟਾ ਕੇ ਚਾਦਰ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਪਰੰਤ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[162] ਪੁੱਤ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਕਾਲਵਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[163] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸੋਯਮ', 'ਚਾਲੀਵਾਂ', ਅਤੇ 'ਬਰਸੀ' ਆਦਿ ਮੁਸਲਿਮ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਹਰ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[164]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਇਸ ਦਾਤ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ।[165]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜਨੇਊ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ,[166] ਉਥੇ ਲਿੰਗ-ਇੰਦਰੀ ਨੂੰ ਕਟਵਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲੱਜਾ ਤੇ ਜ਼ਬਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁੰਨਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[167]

---

160. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ — 'ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ'।
161. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਵਿਆਹ'।
162. 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਏਂ', ਪੰ: 297, ਡਾ: ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਗੁਪਤਾ।
163. Life & Conditions of the people of Hindustan, P-185, K.M. Ashraf.
164. 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਏਂ,' ਪੰ: 299, ਡਾ: ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਗੁਪਤਾ।
165. ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਚੈ ਦੀਆ ਭੇਜਿ। ਚਿਰੁ ਜੀਵਨੁ ਉਪਜਿਆ ਸੰਜੋਗਿ।
ਜੰਮਿਆ ਪੂਤੁ ਭਗਤੁ ਗੋਵਿੰਦ ਕਾ............
ਵਧੀ ਵੇਲਿ ਬਹੁ ਪੀੜੀ ਚਾਲੀ। ਧਰਮ ਕਲਾ ਹਰਿ ਬੰਧਿ ਬਹਾਲੀ।
ਬੂਝੀ ਕੈਨੀ ਆਹੀ ਬਾਤ। ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਤੁਠਾ ਕੀਨੀ ਦਾਤਿ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 396)
166. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 15 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 471.
167. ੳ) ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 7 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 140.
ਅ) ਮਾਰੂ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1084.

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਿਆਹ' ਸੰਸਕਾਰ ਬਾਰੇ ਅਲੱਗ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[168] ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ।

ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਫ਼ਨਾਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਮਿੱਤਰ ਹੀ ਰੋਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਰੋਣ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।[169] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਕੇ ਸੋਗ ਮਨਾਉਣਾ ਕੇਵਲ ਫੋਕੀ ਕਾਂਵਾਂ ਰੌਲੀ (ਪਰਾਲੀ ਦੀ ਪੰਡ) ਹੈ।[170] ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪਿੱਟਣਾ ਝੂਠਾ ਧੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਪਿੱਟਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[171] ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨਾ ਮਨਮਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਰਦੇ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ।[172] ਹਿੰਦੂ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਫ਼ਨਾਉਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਥਾਂ ਤੇ ਸੁਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜਲ ਪਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਸੁੱਕੇ ਖੂਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਧਰਮ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕਿਥੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।[173]

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਧੁਰੋਂ ਆਏ ਸੱਦੇ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਰੋਣ ਤੋਂ ਸਖਤ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਰੋਣ, ਪਿੱਟਣ ਤੇ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਬੇਅਰਥ ਸਜਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹਰੀ-ਕੀਰਤਨ ਰੂਪੀ ਬਬਾਣ (ਅਰਥੀ) ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਆਖਿਆ। ਪਿੰਡ ਪਤੱਲ, ਕਿਰਿਆ, ਦੀਵਾ, ਫੁੱਲ (ਅਸਥੀਆਂ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਤਿ-ਸੰਗ (ਹਰਿ-ਸਰ) ਵਿਚ ਪੁਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।[174] ਆਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ-ਕਰਮ ਜਾਂ ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ।

---

168. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਵਿਆਹ'।
169. ਮੁਏ ਕਉ ਰੋਵਹਿ ਦੁਖੁ ਹੋਇ। ਸੋ ਰੋਵੈ ਜਿਸੁ ਬੇਦਨ ਹੋਇ।
...ਮੁਏ ਕਉ ਸਚ ਰੋਵਹਿ ਮੀਤ। ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਰੋਵਹਿ ਨੀਤਾ ਨੀਤ।(ਆਸਾ ਮ:1, ਗੁਗ੍ਰੰ, ਪੰ:413)
170. ਰੋਵਣ ਵਾਲੇ ਜੇਤੜੇ, ਸਭਿ ਬੰਨਹਿ ਪੰਡ ਪਰਾਲਿ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:1, ਗੁਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 15)
171. ਕੂਹੀ ਕੂਹੀ ਕਿਆ ਕਰਹੁ, ਹੈ ਹੋਸੀ ਸੋਈ।
ਤੁਮ ਰੋਵਹੁਗੇ ਓਸ ਨੂੰ, ਤੁਮ ਕਉ ਕਉਣੁ ਰੋਈ।
ਧੰਧਾ ਪਿਟਿਹੁ ਭਾਈਹੋ, ਤੁਮ [illegible] ਕੂੜੁ ਕਮਾਵਹੁ।
ਓਹੁ ਨ ਸੁਣਈ ਕਤਹੀ, ਤੁਮ ਲੋਕ ਸੁਣਾਵਹੁ।(ਆਸਾ ਕਾਫੀ ਮ:1, ਗੁਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 418)
172. ਕਵਨ ਅਰਥ ਮਿਰਤਕ ਸੀਗਾਰ। (ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਗੁਗ੍ਰੰ, ਪੰ:188)
173. ਇਕ ਦਝਹਿ, ਇਕ ਦਬੀਅਹਿ, ਇਕਨਾ ਕੁਤੇ ਖਾਹਿ।
ਇਕ ਪਾਣੀ ਵਿਚਿ ਉਸਟੀਅਹਿ, ਇਕਿ ਭੀ ਫਿਰਿ ਹਸਣਿ ਪਾਹਿ।
ਨਾਨਕ ਏਵ ਨ ਜਾਪਈ, ਕਿਥੈ ਜਾਇ ਸਮਾਹਿ।
(ਮ:3, ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ਮ:4, ਪਉੜੀ 15 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁਗ੍ਰੰ, ਪੰ:648)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਈ ਦਿਨ ਦਾਲ੍ਹਾ ਵਟੀ ਬਾਲ ਦੀਵਾ ਜਗਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਜਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਥਿਤ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਰਾਹ ਰੌਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਰਮ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਦੀਵੇ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਦੁਖ ਰੂਪੀ ਤੇਲ ਸੁਕ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਮ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[175] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਤਲਾਂ ਤੇ ਪਿੰਨ ਪਾ ਕੇ ਕਾਂਵਾਂ ਅੱਗੇ ਸੁਟਣਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਕਿ ਉਹ ਪਿੰਨ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਵੱਡੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ।[176] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਹੀ ਪਿੰਡ (ਜੌਆਂ ਦਾ ਪਿੰਨਾ) ਤੇ ਪੱਤਲ ਹੈ ਤੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।[177]

ਮ੍ਰਿਤਕ ਨਮਿਤ ਹਰ ਸਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਰਾਧ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੋ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਫਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[178] ਸਰਾਧ ਸੰਬੰਧੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਮਨੌਤ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਮੰਨ ਵੀ ਲਈਏ ਕਿ ਸਰਾਧ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ ਜਾਂ ਦਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਲੁੱਟੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਜੋ ਸਰਾਧ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਪਛਾਣੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਉਹ ਵਸਤੂ ਲੁੱਟੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਤਰ ਵੀ ਤਾਂ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਗੇ। ਨਿਆਂ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਪਿੱਤਰਾਂ ਤਕ ਇਹ ਦਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਲਾਲ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਹੱਥ ਵੱਢੇ ਜਾਣਗੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਜੀਤੇ ਜੀਅ ਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[179]

---

174. ਮੇਰੇ ਸਿਖ ਸੁਣਹੁ ਪੁਤ ਭਾਈਹੋ, ਮੇਰੈ ਹਰਿ ਭਾਣਾ ਆਉ ਮੈ ਪਾਸਿ ਜੀਉ।
......ਸਤਿਗੁਰਿ ਭਾਣੈ ਆਪਣੈ, ਬਹਿ ਪਰਵਾਰੁ ਸਦਾਇਆ।
ਮਤ ਮੈ ਪਿਛੈ ਕੋਈ ਰੋਵਸੀ, ਸੋ ਮੈ ਮੂਲਿ ਨ ਭਾਇਆ।
......ਅੰਤੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੋਲਿਆ, ਮੈ ਪਿਛੈ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿਅਹੁ ਨਿਰਬਾਣੁ ਜੀਉ।
......ਹਰਿ ਕਥਾ ਪੜੀਐ, ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਸੁਣੀਐ, ਬੇਬਾਣੁ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਗੁਰ ਭਾਵਏ।
ਪਿੰਡੁ ਪਤਲਿ ਕਿਰਿਆ ਦੀਵਾ, ਫੁਲ ਹਰਿ ਸਰਿ ਪਾਵਏ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਸਦ (ਸੁੰਦਰ, ਗੁਰੂ, ਪੰ:923)

175. ਦੀਵਾ ਮੇਰਾ ਏਕੁ ਨਾਮੁ, ਦੁਖੁ ਵਿਚਿ ਪਾਇਆ ਤੇਲੁ।
ਉਨਿ ਚਾਨਣਿ ਓਹੁ ਸੋਖਿਆ, ਚੂਕਾ ਜਮ ਸਿਉ ਮੇਲੁ। (ਆਸਾ ਮ:1, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 358)

176. ਪਿੰਡੁ ਪਤਲਿ ਸਦਿਹੁ ਕਾਵ। ਨਾਨਕ ਮਨਮੁਖਿ ਅੰਧੁ ਪਿਆਰੁ।
(ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: 1, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 138)

177. ਪਿੰਡੁ ਪਤਲਿ ਮੇਰੀ ਕੇਸਉ ਕਿਰਿਆ, ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰੁ।
ਐਥੈ ਓਥੈ ਆਗੈ ਪਾਛੈ, ਏਹੁ ਮੇਰਾ ਆਧਾਰੁ। (ਆਸਾ ਮ:1, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 358)

178. ਨਾਨਕ ਏਥੈ ਕਮਾਵੈ ਸੋ ਮਿਲੈ, ਅਗੈ ਪਾਇ ਜਾਇ।
(ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ:4, ਪਉੜੀ 19 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 556)

179. ਜੇ ਮੋਹਾਕਾ ਘਰੁ ਮੁਹੈ, ਘਰੁ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਇ।
ਅਗੈ ਵਸਤੁ ਸਿਞਾਣੀਐ, ਪਿਤਰੀ ਚੋਰ ਕਰੇਇ।

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ......)

ਵਿਆਹ:-

ਵਿਆਹ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸ਼ਿਲਾ ਹਨ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[180]

ਵਿਆਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਲਈ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ—ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਖ—ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਉਪਰੰਤ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[181]

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਧਕਾਲੀਨ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ, ਉਪਰੰਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਤ ਵਿਆਹ ਸੰਸਕਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਧਰਮ,[182] ਪ੍ਰਜਾ (ਪੁੱਤਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ)[183] ਅਤੇ ਰੱਤੀ[184] (ਅਨੰਦ) ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਆਪਣਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।[185]

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ—ਬ੍ਰਹਮ, ਦੈਵ, ਆਰਸ਼, ਅ ਪ੍ਰਜਾਪਤ, ਅਸੁਰ, ਗੰਧਰਵ, ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਚ ਵਿਆਹ।[186] ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਆਹ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ

---

* ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਜਾਰੀ।

ਵਰੀਆਹਿ ਹਰ ਵਰਨ ਤੇ, ਮਾਣਸੀ ਏਹ ਕਰੇਇ।
ਨਾਨਕ ਅਤੈ ਸੋ ਮਿਲੈ, ਜਿ ਘਣੇ ਆਲੇ ਦੇਇ।'
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 17 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 472)

180. Marriage,' P-2, Dr. Westermarck.
181. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਆਸ਼ਰਮ-ਵਿਵਸਥਾ'।
182. ੳ) ਵਿਆਹ ਕਾਮ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਘਰੇਲੂ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਉਪਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ'। Marriage & Society, P-191, E.O. James.
    ਅ) Marriage & Family in India, P-168, K.M.Kapadia.
    ੲ) ਮੰਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਅਧਿਆਇ 9, ਸਲੋਕ 96.
183. ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਕਾਲਵਸ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਪਿੰਡਦਾਨ ਆਦਿਕ ਰਸਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਹਥੋਂ ਹੋਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਤਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ:
    — ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 9/ ਸਲੋਕ 28.
184. ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਾਮ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੀ ਕੇਵਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੁੱਤਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
    —The Social Instutution in Ancient India, P-160, K.L.Daftri.
185. ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕਾਰ, (ਹਿੰਦੀ), ਪੰ: 295, ਡਾ: ਰਾਜ ਬਲੀ ਪਾਂਡੇ।

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,[187] ਕਿਉਂਕਿ ਲੜਕੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੰਤਰ ਤੇ ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਵਰ ਲਭ ਕੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਦਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਹਿੰਦੂ-ਵਿਆਹ ਲਈ 39 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ,[188] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[189]

ਮੁਸਲਿਮ-ਵਿਆਹ ਨੂੰ 'ਨਿਕਾਹ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਕਾਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,[190] ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਘਰ ਵਸਾਉਣਾ, ਸੰਤਾਨ-ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਆਹ ਲਈ ਲੜਕੇ ਦੀ ਧਿਰ ਵਲੋਂ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦੀ ਧਿਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਲੜਕੀ ਦੋ ਪੁਰਸ਼ ਗਵਾਹਾਂ ਜਾਂ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਦੋ ਇਸਤਰੀ-ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੜਕੇ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਜਾਂ ਖੁਦ ਲੜਕਾ 'ਮੇਹਰ ਧਨ' (ਇਸਤਰੀ ਧਨ) ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।[191] ਨਿਕਾਹ ਸਮੇਂ ਲੜਕੇ ਤੇ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਚਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੁਸਲਿਮ ਇਸਤਰੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਪਹਿਲੇ ਪਤੀ ਦੇ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।[192]

ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕੋਈ ਉਮਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਲੜਕੇ 16 ਸਾਲ ਦਾ ਅਤੇ ਲੜਕੀ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[193]

ਧੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵੇਲੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਚੋਣ, ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਰਿਵਾਜ ਆਦਿ ਵਿਆਹ ਦੰਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਸੁਆਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਰਾਤ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਘਰ ਘਟੋ ਘਟ ਇਕ ਦਿਨ ਤੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਦਸ ਦਿਨ ਤਕ ਠਹਿਰਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਦਾਜ ਦੇ ਕੇ ਦੁਲਹਨ ਨੂੰ ਵਿਦਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ

186. ਮਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ/ਸਲੋਕ 87.
187. ਉਹੀ, 1/88
188. History of Dharam Shastra,Vol.II,P.531-36, Dr. P.V.Kane.
189. Hindu Social Organisation, P-173, P.N.Prabhu.
190. Islamic Influence on Indian Society, P-55, M.Mujeeb.
191. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਸਪਾਰਾ 2, ਸੂਰਤ 4, ਰੁਕੂਅ 1, ਆਇਤ 3.
192. ਉਹੀ, 2.2.30.234.
193. Ain.-i-Akbari, I, P-201,Blochmann, I, P-195

ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ (ਦਾਸੀਆਂ) ਵੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੁਲਹਨ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ 'ਹਰਮ' ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।[194]

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਪਤਨੀਆਂ ਰਖਣਾ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਵਡੱਪਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜੇ, ਅਮੀਰ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹੀ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣਾ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਜਾਂ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੂਜੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ-ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।[195] ਉਹ ਤਾਂ ਪਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਮਿਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।[196]

ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਲੈਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਬਾਲਗ ਮੁਸਲਮਾਨ (15 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ) ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ।[197]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਦੰਪਤੀ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਮਿਲਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ,[198] ਜਿਸ ਦਾ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰ ਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।[199] ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੀਵ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਮੇਲ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਰੀ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਮੇਲ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ....

---

194. Life & Conditions of the people of Hindustan, P-179-82, K.M. Ashraf.

195. ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਏਂ, ਪੰ: 254, ਡਾ: ਜੋਤੀ ਲਾਲ ਗੁਪਤਾ।

196. Life & Conditions of the people of Hindustan, P-189, K.M. Ashraf.

197. ੳ) ਭਾਰਤੀਯ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਏਂ, ਪੰ: 283-84, ਡਾ: ਜੋਤੀ ਲਾਲ ਗੁਪਤਾ।

ਅ) Islamic Influence on Indian Society, P-62, M. Mujeeb.

198. ਧਨ ਪਿਰੁ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ, ਬਹਨਿ ਇਕਠੇ ਹੋਇ।
ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ, ਧਨ ਪਿਰੁ ਕਹੀਐ ਸੋਇ।
(ਮ: 3, ਵਾਰ ਸੂਹੀ, ਪਉੜੀ 9 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 788)

199. ਸੂਹੀ ਮ: 4, ਛੰਤ, ਪੰ: 773-74.

ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਗਿਰੀ ਹੋਈ ਦਸ਼ਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ [illegible] ਕਰਾਇਆ ਹੈ।[200]

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਆਹ ਲਈ ਪੰਡਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਾਹਾ ਸੁਧਾਉਣਾ ਮਨਮੱਤ ਹੈ। ਜੋ ਥਿਤਿ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿਰੁਧ ਹੈ। ਪੂਰਨ [illegible] ਵਲ ਸਾਹਾ ਤਾਂ ਧੁਰੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਟੱਲ ਹੈ।[201] ਇਸ ਲਈ ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਦਿਨ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਵਿਆਹ ਸੰਜੋਗ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਲਾੜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਵਜੋਂ [illegible] ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ[202] ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ[203] [illegible] ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ-ਵਿਆਹ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਦਾਨ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਜਮਾਨ ਦੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਜੋ ਦਾਨ ਲੈਣਾ ਅਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ,[204] ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਅਜੋਕਾ ਸਿਖ ਸਮਾਜ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ [illegible] ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਇਥੇ [illegible] ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ [illegible] ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜੰਮਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[205] ਘਟ [illegible] [illegible] ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ [illegible] ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ [illegible] ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਅਗ਼ਵਾ-ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ [illegible] ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਮਾਪੇ ਦਾਜ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਤਾਰ ਸਕਦੇ। ਬਹੁ-ਪਤਨੀ-ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਦਾਜ ਵਜੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਮੀਰ ਲੋਕ [illegible] ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਦੇ ਸੀ।[206] ਕਈ

---

200. [illegible], ਪੰ: 773, [illegible]।
201. ੳ) ਸਾਹਾ ਗਣਹਿ ਨ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰੁ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: [illegible], ਅਸਟਪਦੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰ: 904)
   ਅ) ਸਾਹਾ ਅਟਲੁ ਗਣਿਆ, ਪੂਰਨ ਸੰਜੋਗੋ ਰਾਮ।
   ਸੁਖਹ ਸਮੂਹ ਭਇਆ, ਗਇਆ ਵਿਜੋਗੋ ਰਾਮ। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ:5, ਛੰਤ, ਉਹੀ, ਪੰ:845-46)
202. ਮਿਲਿ ਸੰਤ ਆਏ, ਪ੍ਰਭ ਧਿਆਏ, ਬਣੇ ਅਚਰਜ ਜਾਞੀਆਂ।
   ਮਿਲਿ ਇਕਤ੍ਰ ਹੋਏ ਸਹਿਜ ਢੋਏ, ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਉਪਜੀ ਮਾਞੀਆ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 846)
203. ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਕਰਿ ਭਾਉ ਕੁੜਮੁ ਕੁੜਮਾਈ ਆਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ।
   ਸੰਤ ਜਨਾ ਕਰਿ ਮੇਲੁ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵਾਈਆ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ। (ਸੂਹੀ ਮ:4, ਛੰਤ, ਉਹੀ, ਪੰ:773)
204. ਸਭੇ [illegible] ਮੁਕੇ, [illegible]।
   ਆਪਣੀ ਪੁਤਰੀ ਜਜਮਾਨ ਦੀ, ਜਾ ਦੇਵੀ, [illegible]।
   (ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ: [illegible], ਪੱਟੀ, ਉਹੀ, ਪੰ:435
205. ਭਾਰਤੀਯ ਸਮਾਜ ਔਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੰ:379, ਡਾ: [illegible]।
206. Marriage & Family in India, P.108, K.M.[illegible]

ਰਥ ਲੜਕੇ ਦੀ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਨ ਜਾ ਕੇ ਲੜਕਾ ਦੇਣ ਲੈਣ ਆਪਸੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹਰ ਕੁਝ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਲਾਹਨਤ ਦਾ ਹਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਜ ਦੇਵਣ ਦੇ ਨਾ ਦੇਵਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਰਿ-ਨਾਮ-ਰੂਪੀ ਦਾਨ, ਹਰਿ-ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਹਰੀ ਨਾਮ ਦੀ ਸੋਭਾ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਸਤੂਆਂ) ਆਦਿ ਦਾਜ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[207]

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਕੇਵਲ ਇਸਤਰੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।[208]

ਅਤਏਵ ਇਸ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਇਕ ਸਮਾਜੀ ਕਾਜ ਹੈ ਜੋ ਮੀਆਂ ਬੀਵੀ ਦੁਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

<u>ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ:-</u>

ਸਾਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਪੋਸਿਆ, ਸੁਆਰਿਆ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗੀਤ, ਕਵਿਤਾ, ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਆਦਿ ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੱਧ ਯੁਗੀ ਹਿੰਦ-ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਆਰੀ ਕੁੜੀਆਂ ਪਿਤਾ ਅਧੀਨ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਤੀ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ।[209] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਪਰਾਏ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[210]

---

207. ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਮੇਰੇ ਬਾਬੁਲਾ, ਹਰਿ ਦੇਵਹੁ ਦਾਨੁ ਮੈ ਦਾਜੋ।
ਹਰਿ ਕਪੜੋ ਹਰਿ ਸੋਭਾ ਦੇਵਹੁ, ਜਿਤੁ ਸਵਰੈ ਮੇਰਾ ਕਾਜੋ।
ਹਰਿ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਕਾਜੁ ਸੁਹੇਲਾ, ਗੁਰਿ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦਾਨੁ ਦਿਵਾਇਆ।
ਖੰਡਿ ਵਰਭੰਡਿ ਹਰਿ ਸੋਭਾ ਹੋਈ, ਇਹੁ ਦਾਨੁ ਨ ਰਲੈ ਰਲਾਇਆ।
ਹੋਰਿ ਮਨਮੁਖ ਦਾਜੁ ਜਿ ਰਖਿ ਦਿਖਾਲਹਿ, ਸੁ ਕੂੜੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਕਚੁ ਪਾਜੋ।
ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਮੇਰੇ ਬਾਬੁਲਾ, ਹਰਿ ਦੇਵਹੁ ਦਾਨੁ ਮੈ ਦਾਜੋ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:4, ਛੰਤ, ਪੰ:78-79)
208. ਜੇ ਜਾਣਹਿ ਪਿਰੁ ਆਪਣਾ, ਤਾ ਤਨਿ ਦੁਖ ਸਹਾਹਿ।
......ਨਾਨਕ ਕੰਤ ਨ ਜਾਣਨੀ, ਸੇ ਕਿਉ ਅਗਿ ਜਲਾਹਿ।
(ਮ:3, ਰਾਗ ਸਿਰੀਰਾਗ, ਪਉੜੀ 17 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਜੀ, ਪੰ:89)

209. Principles of Hindu Law, P-571, D.F. Mulla.
210. 'Her life was a state of perpetual wardship and social laws and customs stamped herewith a sort of mental deficiency.'
--Life & Conditions of the people of Hindustan, P.156, K.M. Ashraf.

ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਘਟੀਆ ਮੰਨੀ ਗਈ।[211] ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਰਖਿਆ। ਗੋਰਖ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਬਾਘਣ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ।[212] ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੱਪ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਕਹਿ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਤ ਕੀਤਾ।[213]

ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮੁਖ ਫ਼ਰਜ਼ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਭੁਗਤਣੇ ਪੈਂਦੇ।[214] ਮਨੂੰ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਮਨ ਵਾਲੀ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[215] ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬੜੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[216] ਯੁਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਜੇਤਾ ਸੈਨਿਕ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋਈ ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਦਰਦਨਾਕ ਵਰਣਨ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[217]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੰਮਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਵਰਜਿਤ ਹੋਣਾ, ਸਤੀ ਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਆਦਿਕ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਵਤੀਰਾ ਤਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਕੰਬ ਉਠਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[218] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਨਵ-ਉਤਪਤੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮਨੁੱਖ ਫਿਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ

---

211. Medieval Indian Culture, P-23, A.L. Srivastva.
212. ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 25; ਡਾ: ਪੀਤਾਂਬਰਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ।
213. ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪੰ: 40
214. Advanced History of the Panjab, P-14, Dr. G.S. Chhabra.
215. Life & Conditions of the people of Hindustan, P-167, K.M. Ashraf.
216. Advanced History of the Panjab, P-16, Dr. G.S. Chhabra.
217. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ, ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ, [illegible]
218. Panjab under the Great Mughals, P-139, Dr. B.S. Nijjar.

ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਿਉਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?[219] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਹਿਲੇ ਸੰਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ।[220]

ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਕਾਮ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਕ ਖਿਡੌਣਾ ਮਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਮਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 'ਘੁੰਡ' ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ, ਜੋ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਸੀ।[221] ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬੁਰਕੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਿਆ। ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਨਾਲ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਉਤੇਜਨਾ ਆ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ।[222] ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਹਰਮ' ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[223] ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਡੋਲੀ ਜਾਂ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।[224] ਪੁਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਆਪਣੀ ਕਾਮ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਮ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਨਿਰਬਾਹੁੰਦਿਆਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣਾ ਦਸਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਜਾਂ ਵਿਵਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਆਤਮਿਕ ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਇਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[225]

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜੰਮਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ

---

219. ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ, ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ, ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ।
ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ, ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ।
ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ, ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ।
ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ, ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 19 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁ:ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:473)

220. Guru Nanak was thus the first saint whomade a serious attempt to uplift the status of women inthe Indian society.
-----Social & Political Philosophy of Guru Nanak Dev & Guru Gobind Singh, P-59, D.G.S.Deol.

221. The Sikh Religion, Vol.II, P-347, M.A.Macauliffe.

222. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ, ਪਾਰਾ 18, ਸੂਰਤ 24, ਰੁਕੂਅ 4, ਆਇਤ 31.

223.(i) Life & Conditions of the People of Hindustan, P-171, K.M.Ashraf.
(ii) Islamic influence on Indian Society, P-80, M.Mujeeb

224. Life and conditions of the people of Hindustan, P-172-73, K.M.Ashraf. (Contd....)

ਵਿਚ ਇਹ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਪ੍ਰਥਾ ਸੰਪੰਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ।[226] ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਕੁਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।[227]

ਸਲਤਨਤ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤਕ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ।[228] ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਤੇ ਪਰਦੇ ਦੀ ਰਸਮ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[229] ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਰਸਮਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਲਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੀ ਨਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[230] ਜੇ ਕਰ ਹਿੰਦੂ ਵਿਵਾਹਿਤ ਬਾਲ ਕੰਨਿਆ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਵਿਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖੇਡਦੀਆਂ, ਬਸੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ, ਕੋਇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੂਕਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਬਰਫ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[231] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬਾਲ-ਵਿਧਵਾ ਕੁਮਲਾ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[232] ਬਾਲ-ਵਿਧਵਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ, ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬਿਤਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀ ਵਿਚ ਪੈਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[233]

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਰਾਹੀਂ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਤੇ ਘੋਰ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜਲ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਧਵਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਵਿਚ ਸੜ ਮਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।[234] ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[235]

---

225. ਧਨੁ ਪਿਰੁ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ, ਬਹਨਿ ਇਕਠੇ ਹੋਇ।
ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ, ਧਨ ਪਿਰੁ ਕਹੀਐ ਸੋਇ।
(ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ:3, ਪਉੜੀ 9 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ:788)
226. Punjab under the Sultans, P-147, Dr.B.S.Nijjar.
227. ਸੁਹਾਗਣ ਤੈਨੋ ਆਖੁ ਤੰਦਰਾ, ਘਟ ਸਾਂਈ ਕਾ ਨਾਹੁ।
ਇਕਨ ਦਿੱਤਾ ਕੋਹੁ ਬਹੀਆ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਅਭਿਮਾਨੁ।
(ਮ:3, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 1413).
228. Islamio influence on Indian Society. P-82, M.Mujeeb.
229. Medieval Indian Culture, P-23, A.L.Srivastva.
230. Panjab Under the Sultans, P-146, Dr.B.S.Nijjar.
231. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਇਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ: 577, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।
232. ਨਾਨਕ ਬਾਲਤਣਿ ਰੰਡੇਪਾ, ਬਿਨੁ ਪਿਰ ਧਨ ਕੁਮਲਾਣੀ।
(ਸੂਹੀ ਛੰਤ ਮ:1, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 763)।
233. ਜਿਉ ਤਨੁ ਬਿਧਵਾ ਪਰ ਕਉ ਦੇਈ। ਕਾਮਿ ਦਾਮਿ ਚਿਤੁ ਪਰ ਵਸਿ ਸੇਈ।
ਬਿਨੁ ਪਿਰ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਨ ਕਬਹੂੰ ਹੋਈ। (ਗਉੜੀ ਮ:1, ਪੰ:226)
234. Medieval Indian oulture, P-23, A.L.Srivastva.
235. ਭਾਰਤੀਯ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਏਂ, ਪੰ: 236, ਡਾ: ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਗੁਪਤਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸੜ ਮਰਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵਿਚ ਘਾਟ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[236] ਪਰੰਤੂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਹੋਰ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।[237]

ਸਤੀ ਦੀ ਇਸ ਕੁ-ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਰੁਧ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ' ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਵਰਗਾ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਇਸ ਕੁ-ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਪੱਥਰ ਲਕੀਰ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ।[238] ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਰਗੇ ਸਖ਼ਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਸਤੀ ਦੀ ਕੁ-ਪ੍ਰਥਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਰਾਜ ਆਗਿਆ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁਕਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ।[239]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਤੀ ਦੀ ਕੁ-ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤਾਂ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਜਾਂਦੀ ਦੁਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੜ ਕੇ ਸਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਹੀ ਸਤੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਪਤੀ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪਤੀ ਨਾਲ ਅੱਗ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਸੜਨ ?[240] ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਨਾ— ਸਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਪਤੀ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪੁਨਰ ਮਿਲਾਪ ਹੋਵੇਗਾ— ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਮਨ ਦੇ ਹੱਠ ਕਰਕੇ ਸਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਗੋਂ ਇਸ ਆਤਮਘਾਤ ਨਾਲ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[241] ਅਸਲ ਸਤੀਆਂ ਸੜਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।[242] ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਸੀਲ, ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਆਚਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਕੇ ਪਤੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਲ ਸਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[243]

---

236. The life & Conditions of the people of Hindustan, P.189, K.M.Ashr

237. ਉਹੀ, ਪੰ: 186.

238. ੳ) ਅਮਰ ਕਵੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਪੰ: 49, ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ।
   ਅ) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: Akbar the Great Mughal, P-131-38, V.A.Smith.

239. Punjab under the Great Mughals, P-138-39, Dr.B.S.Nijjar.

240. ਕੰਤਾ ਨਾਲਿ ਮਹੇਲੀਆ, ਸੇਤੀ ਅਗਿ ਜਲਾਹਿ।
   ਜੇ ਜਾਣਹਿ ਪਿਰੁ ਆਪਣਾ, ਤਾ ਤਨਿ ਦੁਖ ਸਹਾਹਿ।
   ਨਾਨਕ ਕੰਤ ਨ ਜਾਣਨੀ, ਸੇ ਕਿਉ ਅਗਿ ਜਲਾਹਿ।
   ਭਾਵੈ ਜੀਵਉ ਕੈ ਮਰਉ, ਦੂਰਹੁ ਹੀ ਭਜਿ ਜਾਹਿ।
   (ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ:3, ਪਉੜੀ 6 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ:787)

241. ਜਲੈ ਨ ਪਾਈਐ ਰਾਮ ਸਨੇਹੀ। ਕਿਰਤ ਸੰਜੋਗਿ ਸਤੀ ਉਠਿ ਹੋਈ।
   ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਮਨ ਹਠਿ ਜਲਿ ਜਾਈਐ। ਪ੍ਰਿਅ ਸੰਗੁ ਨ ਪਾਵੈ ਬਹੁ ਜੋਨਿ ਭਵਾਈਐ।
   (ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 185)

242. ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ, ਜੋ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ।
   ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ, ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ।
   (ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ:3, ਪਉੜੀ 6 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:787)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮਾਪਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ, ਇਹ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਸੀ।[244]

ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਭਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਚੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[245]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼-ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪੱਦ-ਦਲਿਤ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਇਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਕੌਮ ਦਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਆਚਿਆ ਸਤਿਕਾਰ ਦੁਆਇਆ।[246]

<u>ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬੁਰਾਈਆਂ</u> :-

ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਕ੍ਰਤ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੋਕਟ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ,[247] ਜਾਤ-ਪਾਤ,[248] ਪਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ,[249] ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣੀ,[250] ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ,[251] ਦਹੇਜ ਪ੍ਰਥਾ,[252] ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ,[253] ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ ਮਾਰਨਾ,[254] ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਲਾਹਨਤ,[255] ਰਿਸ਼ਵਤ[256] ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕੇਵਲ 'ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ', 'ਜੂਆ, ਬਾਜ਼ੀ' ਅਤੇ 'ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਗਮਨ' ਬਾਰੇ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

<u>ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ</u>:- ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ, ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ, ਬੁੱਢੇ-ਜਵਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਵਰਜਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ

---

243. ਭੀ ਸੋ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ, ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੰਨਿ।
ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ, ਨਿਤ ਉਠਿ ਸੰਮਾਲੰਨਿ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 787)
244. Ashort History of the Sikhs, P-31, C.H.Payne.
245. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ, ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਧੀਨ, 'ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਗਮਨ'।
246. Structure & Character of Sikh Society P-39, Dr. Bhai Jodh Singh.
247. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ।
248. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ' ਵਿਚ 'ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ'।
249. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:-ੳ) ਉਹੀ, 'ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ' ਵਿਚ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ।
ਅ) ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ : ਇਸਲਾਮ।
250. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: - ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਸ਼੍ਰਮ-ਵਿਵਸਥਾ।
251. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:-ਉਹੀ, ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ।
252. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:- ਉਹੀ, ਵਿਆਹ।
253. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:- ਉਹੀ, 'ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ' ਵਿਚ 'ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ'।
254. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਉਹੀ।
255. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਉਹੀ,-ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ।
256. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:- ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ।

ਵਰਗ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਸਨ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ (ਪਰਦੇ ਵਿਚ), ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸਭ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਤਰੂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਦੌਰ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਗਮਾਂ ਸਮੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਖੂਬ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਾਮ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕਾਮ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਆਲਕੋਟਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਖਾਧੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ-ਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਫੀਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਹਮਾਯੂੰ ਅਫੀਮ ਦੇ ਇਸਤੇ-ਮਾਲ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤ ਬਹੁਤ ਅਫੀਮ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਭੰਗ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।[258]

ਬੇਸ਼ਕ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਸਨ, ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੇਵਨ ਆਮ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਜਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਵਰਜਤ ਸੀ।[259] ਸ਼ਾਹੀ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਨੱਚਣ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਠਾਣ ਸੁਲਤਾਨ ਅਫੀਮ ਤੇ ਭੰਗ ਦੇ ਆਦੀ ਸਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਭੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਖੁਦ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਸੀ।[260] ਅਕਬਰ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਮਰੇ ਸਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੀ ਆਦਮੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੇ-- ਇਕ ਉਹ ਆਪ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਵਹਾਬ ਸੀ।[261]

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਨ-ਬੁੱਧੀ-ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰਾਏ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਹਰੀ ਵਿਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ[262] ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[263] ਖੋਟੀ ਮੱਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ

---

257. ੳ) ਮੰਨੂ ਸਿਮਰਤੀ, 2/176-77
 ਅ) ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ, ਸਪਾਰਾ 2, ਸੂਰਤ 2, ਰੁਕੂਅ 27, ਆਇਤ 216.

258. Life & Conditions of the people of Hindustan, P-260-64, K.M. Ashraf.

259. Medieval Indian Culture, P-24, A.L. Srivastva.

260. Panjab under the Great Mughals, P-140, Dr. B.S. Nijjar.

261. Medieval Indian Culture, P-31, A.L. Srivastva.

262. ਜਿਤੁ ਪੀਤੈ ਮਤਿ ਦੂਰਿ ਹੋਇ, ਬਰਲੁ ਪਵੈ ਵਿਚਿ ਆਇ।
ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਆ ਨ ਪਛਾਣਈ, ਖਸਮਹੁ ਧਕੇ ਖਾਇ।
ਜਿਤੁ ਪੀਤੈ ਖਸਮੁ ਵਿਸਰੈ, ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ।
ਝੂਠਾ ਮਦੁ ਮੂਲਿ ਨ ਪੀਚਈ, ਜੇ ਕਾ ਪਾਰਿ ਵਸਾਇ।
—(ਮ:3, ਬਿਹਾਗੜਾ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:4, ਪਉੜੀ 16 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 554)

263. ਇਤੁ ਮਦਿ ਪੀਤੈ ਨਾਨਕਾ, ਬਹੁਤੇ ਖਟੀਅਹਿ ਬਿਕਾਰ।
(ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ 1, ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ:4, ਪਉੜੀ 12 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:553)

ਨਤੇ ਜੋ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਕਮਲੀ ਵਿਭਚਾਰਨ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪਤੀ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਅਸਲੀ ਅਮਲ ਵਾਲੇ ਉਹੀ ਹਨ ਜੋ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਮਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[264] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਚ ਵੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁੜ ਦੀ ਥਾਂ ਸਚੇ ਨਾਮ ਦਾ ਰਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਚ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਫਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਕਮਾਈਏ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਵਾਦੀ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[265] ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਏ ਲੋਕ ਮੂੰਹੋਂ ਊਲ ਜਲੂਲ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨਮੁਖ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਿਮਰਦੇ।[266] ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਹਰਿ-ਰਸ ਦੀ ਖੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।[267]

ਜੋਗੀ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਮਸਤੀ ਮਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ।[268] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁੜ, ਧਾਵੇ ਅਥਵਾ ਮਹੂਏ ਦੇ ਫੁਲ, ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਸੱਕ ਆਦਿ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬਜਾਇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਰਸ' ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਗੁੜ, ਧਿਆਨ ਰੂਪੀ ਮਹੂਏ ਦੇ ਫੁਲ, ਕਰਣੀ ਰੂਪੀ ਕਸ (ਕਿੱਕਰ ਦਾ ਸੱਕ), ਸ਼ਰਧਾ ਰੂਪੀ ਪੋਚੇ (ਭਾਫ ਠੰਢੀ ਰਖਣ ਲਈ ਅਰਕ ਕਢਣ ਵਾਲੇ ਭਾਂਡੇ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੋਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦੁਆਰਾ ਬਣੇ ਰਸ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਚੋਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਰੂਪੀ ਪਿਆਲਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਹਿਜ ਪੰਥ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਫੋਕੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਉਹ ਝੂਠੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬਜਾਇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਧਾਰ ਦਾ ਮਤਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[269]

---

264. ਦੁਰਮਤਿ ਮਦੁ ਜੋ ਪੀਵਤੇ, ਬਿਖਲੀਪਤਿ ਕਮਲੀ।
ਰਾਮ ਰਸਾਇਣਿ ਜੋ ਰਤੇ, ਨਾਨਕ ਸਚ ਅਮਲੀ। (ਆਸਾ ਮ: 5, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ:399)

265. ਸਚ ਸਰਾ ਗੁੜ ਬਾਹਰਾ, ਜਿਸੁ ਵਿਚਿ ਸਚਾ ਨਾਉ।
ਸੁਣਹਿ ਵਖਾਣਹਿ ਜੇਤੜੇ, ਹਉ ਤਿਨ ਬਲਿਹਾਰੈ ਜਾਉ।
ਤਾ ਮਨੁ ਖੀਵਾ ਜਾਣੀਐ, ਜਾ ਮਹਲੀ ਪਾਏ ਥਾਉ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 15-16)

266. ਸਤ ਸੰਗਾ ਜਿਨੀ ਨ ਸੇਵਿਆ, ਸੇ ਮਨਮੁਖ ਮੂੜ ਬੇਤਾਲੇ।
ਓਹ ਆਲੁ ਪਤਾਲੁ ਮੁਹਹੁ ਬੋਲਦੇ, ਜਿਉ ਪੀਤੈ ਮਦਿ ਮਤਵਾਲੇ।
(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮ: 4, ਪਉੜੀ 19, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 311)

267. ਮਾਈ ਰੀ ਮਨ ਮੇਰੋ ਮਤਵਾਰੋ।
ਪੇਖਿ ਦਇਆਲ ਅਨਦ ਸੁਖ ਪੂਰਨ, ਹਰਿ ਰਸਿ ਰਪਿਓ ਖੁਮਾਰੋ। (ਸਾਰਗ ਮ:5, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1226)

268. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:-ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ, 'ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ।'

269. 'ਗੁੜੁ ਕਰਿ ਗਿਆਨੁ, ਧਿਆਨੁ ਕਰਿ ਧਾਵੈ, ਕਰਿ ਕਰਣੀ ਕਸੁ ਪਾਈਐ।
ਭਾਠੀ ਭਵਨੁ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਪੋਚਾ, ਇਤੁ ਰਸਿ ਅਮਿਉ ਚੁਆਈਐ।
ਬਾਬਾ ਮਨ ਮਤਵਾਰੋ ਨਾਮ ਰਸੁ ਪੀਵੈ ਸਹਜ ਰੰਗ ਰਚਿ ਰਹਿਆ।
ਅਹਿਨਿਸਿ ਬਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਲਿਵ ਲਾਗੀ, ਸਬਦੁ ਅਨਾਹਦ ਗਹਿਆ।1।ਰਹਾਉ।
ਪੂਰਾ ਸਾਚੁ ਪਿਆਲਾ ਸਹਜੇ, ਤਿਸਹਿ ਪੀਆਏ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾ ਵਾਪਾਰੀ ਹੋਵੈ, ਕਿਆ ਮਦਿ ਛੂਛੈ ਭਾਉ ਧਰੇ।
ਗੁਰ ਕੀ ਸਾਖੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ, ਪੀਵਤ ਹੀ ਪਰਵਾਣੁ ਭਇਆ।
ਦਰ ਦਰਸਨ ਕਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੋਵੈ, ਮੁਕਤਿ ਬੈਕੁੰਠੈ ਕਰੈ ਕਿਆ।
ਸਿਫਤੀ ਰਤਾ ਸਦਾ ਬੈਰਾਗੀ, ਜੂਐ ਜਨਮੁ ਨ ਹਾਰੈ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕੁ ਸੁਣਿ ਭਰਥਰਿ ਜੋਗੀ, ਖੀਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰੈ। (ਆਸਾ ਮ:1, ਸਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 360)

ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਦਾ ਡਰ ਹੀ ਭੰਗ ਹੈ। ਮਨ ਇਸ ਭੰਗ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਥੈਲੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਡਰ ਰੂਪੀ ਭੰਗ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮਸਤ ਤਿਆਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਇਆ ਹੈ।[270]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਜੂਆ ਬਾਜ਼ੀ:- ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੂਆ-ਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਮਾਜਕ ਲਾਹਨਤ ਸੀ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੂਆ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਤਰੰਜ, ਚੌਪੜ, ਚੌਗਾਨ-ਮੰਡਲ, ਤਾਸ਼ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਸਨ।

ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੂਆ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਆਗਾਮੀ ਸਾਲ ਲਈ ਕਿਸਮਤ-ਅਜ਼ਮਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ।[271] ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੂਆਬਾਜ਼ੀ ਅੱਜਰ ਪਾਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ,[272] ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਲਾਹਨਤ ਤੋਂ ਨਾ ਬਚ ਸਕੇ।

ਜੂਆ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਰਜਤ ਹੈ। ਕਿਸਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈ ਨਾਲ ਲੋਕ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਸੋਨਾ, ਪੁਤਰ, ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਹਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਾਂਡੂਆਂ ਦੇ ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[273] ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੁਆਰੀਆ ਜੂਆ ਖੇਲ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਹਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।[274] ਗੁਰੂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੋਰਾਂ ਤੇ ਵਿਭਚਾਰੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਜੁਆਰੀਏ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਹਲੂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪੀੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।[275]

ਚੌਪੜ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਵੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਝੂਠ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਰਦਾਂ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਰੂਪੀ ਚੌਪੜ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਜਿੱਤਦਾ ਹੈ।[276] ਗੁਰੂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਪਾਸਾ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ

---

270. ਭਉ ਤੇਰਾ ਭਾਂਗ ਖਲੜੀ ਮੇਰਾ ਚੀਤੁ। ਮੈ ਦੇਵਾਨਾ ਭਇਆ ਅਤੀਤੁ।
..........ਤਉ ਦਰਸਨ ਕੀ ਕਰਉ ਸਮਾਇ। ਮੈ ਦਰਿ ਮਾਗਤੁ ਨੀਖਿਆ ਪਾਇ।
(ਤਿਲੰਗ ਮ: 1, ਸ਼ਬਦ 2, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:721)

271. Life & Conditions of the people of Hindustan, P-233,37 & 39, K.M. Ashraf.

272. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ, ਪਾਰਾ 2, ਸੂਰਤ 2, ਰੁਕੂਅ 27, ਆਇਤ 216.

273. ਹੈਵਰ ਗੈਵਰ ਮੰਦਰ ਸੁਤ ਨਾਰੀ। ਸਹੁ ਜਿਤਾ ਖਿਤ ਜਾਣੈ ਹਾਰੀ।
ਜੂਐ ਖੇਲਣੁ ਕਾਚੀ ਸਾਰੀ। (ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਅਸਟਪਦੀਆ, ਪੰ:222)

274. ਹਾਰ ਜੁਆਰ ਜੂਆ ਬਿਧੇ, ਇੰਦ੍ਰੀ ਵੰਸ ਲੈ ਜਿਤਨੋ। (ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 212)

275. ਚੋਰ ਜਾਰ ਜੂਆਰ, ਪੀੜੇ ਘਾਣੀ ਪਾਇ।
(ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 21, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 1288)

276. ਹਉਮੈ ਚਉਪੜਿ ਖੇਲਣਾ, ਝੂਠੇ ਅਹੰਕਾਰਾ,
ਸਭੁ ਜਗੁ ਹਾਰੈ ਸੋ ਜਿਣੈ, ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਾ। (ਆਸਾ ਮ:1, ਅਸਟਪਦੀ 22, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 422)

ਜੋ ਨਾਸ਼ਵੰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਨਾ ਹਾਰੇ ਜਾਵੇ, ਖਾਣੇ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[277] ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਚਉਪੜ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਦੀ ਚਉਪੜ ਸਾਜ ਕੇ ਦਇਆ ਤੇ ਦਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਹਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਜਿਤ ਸਕੇ।[278]

<u>ਪਰ-ਇਸਤਰੀ-ਗਮਨ</u>:- ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਐਸ਼ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।[279] ਮੁਸਲਿਮ ਹਾਕਮ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ, ਇਸ ਧੰਦੇ ਤੋਂ ਟੈਕਸ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਲਾਹਨਤ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਜਾਤ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾਈ ਸੀ।[280] ਵਿਭਚਾਰ ਹੱਦੋਂ ਵਧ ਸੀ। ਨਾਚੀਆਂ, ਜੋ ਨਾਚਣੀ ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾਮਈ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਬੜਾ ਲਾਭਵੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਧੰਦੇ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।[281] ਅਕਬਰ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ੈਤਾਨਪੁਰਾ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਬਣਵਾਈ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕੇਵਲ ਵਿਭਚਾਰੀ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।[282] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁ-ਪਤਨੀ ਵਿਆਹ, ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ

---

277. ਜਿਉ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲਿ ਨ ਹਾਰੀਐ, ਤੇਵੇਹਾ ਪਾਸਾ ਢਾਲੀਐ।
ਕਿਛੁ ਲਾਹੇ ਉਪਰਿ ਘਾਲੀਐ। (ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 21, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 474)

278. ਹੋਇ ਇਕਤ੍ਰ ਮਿਲਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈ, ਦੁਬਿਧਾ ਦੂਰਿ ਕਰਹੁ ਲਿਵ ਲਾਇ।
ਹਰਿ ਨਾਮੈ ਕੇ ਹੋਵਹੁ ਜੋੜੀ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੈਸਹੁ ਸਫਾ ਵਿਛਾਇ।
ਇਨ ਬਿਧਿ ਪਾਸਾ ਢਾਲਹੁ ਬੀਰ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਦਿਨ ਰਾਤੀ, ਅੰਤਕਾਲਿ ਨਹ ਲਾਗੈ ਪੀਰ।।1।।ਰਹਾਉ।।
ਕਰਮ ਧਰਮ ਤੁਮ ਚਉਪੜਿ ਸਾਜਹੁ, ਸਤੁ ਕਰਹੁ ਤੁਮ ਸਾਰੀ।
ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਜੀਤਹੁ, ਐਸੀ ਖੇਲ ਹਰਿ ਪਿਆਰੀ।
ਉਠਿ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰਹੁ ਪਰਭਾਤੇ, ਸੋਏ ਹਰਿ ਆਰਾਧੇ।
ਬਿਖੜੇ ਦਾਉ ਲੰਘਾਵੈ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੁ, ਸੁਖ ਸਹਜ ਸੇਤੀ ਘਰਿ ਜਾਤੇ।
ਹਰਿ ਆਪੇ ਖੇਲੈ ਆਪੇ ਦੇਖੈ, ਹਰਿ ਆਪੇ ਰਚਨੁ ਰਚਾਇਆ।
ਜਨ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੋ ਨਰੁ ਖੇਲੈ, ਸੋ ਜਿਣਿ ਬਾਜੀ ਘਰਿ ਆਇਆ।'
(ਬਸੰਤ ਮ:5, ਘਰ 2 ਹਿੰਡੋਲ, [illegible], ਪੰ: 1185)

279. (ੳ) During the Medieval period, the tradition of offering girls to t[he] sacred Hindu temples was quite common'-Panjab under the Sultans, P- 147, Dr. B.S. Nijjar.
(ਅ) Life and Conditions of the people of Hindustan, P-264-67, K.M. Ashraf.

280. (ੳ) Panjab under the sultans, P-147, Dr. B.S. Nijjar.
(ਅ) Life & conditions of the people of Hindustan, P-264, K.M. Ashraf.

(contd...)

ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਹਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਜਿਨਾਂ ਵਿਆਹ ਰਖੇਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੌਜ ਮੇਲੇ ਲਈ ਰਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।[283]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਆਸਾਮੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵਸਦਾ ਹੈ।[284] ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਸ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤੀ-ਬ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਸਤੀ ਤੇ ਸੁਚੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ,[285] ਉਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਗਮਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਖਤ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ, ਅੱਗ ਤੇ ਜੂਏ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਸੱਪ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਤੁੱਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।[286] ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਪਰ-ਇਸਤਰੀ ਗਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[287] ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾਂ ਪਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰਗੁਪਤ ਦੇ ਲੇਖੇ

---

281. 'Prostitution was rampant andthe profession of dancing girls who quenched the thirst of the greedy & lustful eyes was profitable and was patronised by those who should be the censors of the public morals.'
---Advanoed History of the Panjab, P-16, Dr. G.?.Chhabra.

282. Life and conditions of the people of Hindustan, P.266, K.?.Ashraf.

283. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ੳ) 'ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ, ਤੇ ਅ) 'ਵਿਆਹ'।

284. ਚੋਰਾ ਜਾਰਾ ਰੰਡੀਆ, ਕੁਟਣੀਆ ਦੀਬਾਣੁ।
ਵੇਦੀਨਾ ਕੀ ਦੋਸਤੀ, ਵੇਦੀਨਾ ਕਾ ਖਾਣੁ।
ਸਿਫਤੀ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਨੀ, ਸਦਾ ਵਸੈ ਸੈਤਾਨੁ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ:3, ਪਉੜੀ 14 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ:790)

285. ੳ) 'ਸਹੀਆ ਸੇ ਸੋਹਾਗਣੀ, ਜਿਨ ਸਹ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੁ ਜੀਉ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:72)
ਅ) 'ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਦਾ ਸੋਹਾਗਣੀ, ਪਿਰੁ ਰਾਖਿਆ ਉਰ ਧਾਰਿ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 3, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 31)
ੲ) 'ਨਾਨਕ ਸੋਹਾਗਣਿ ਕਾ ਕਿਆ ਚਿਹਨੁ ਹੈ,
ਅੰਦਰਿ ਸਚੁ, ਮੁਖੁ ਉਜਲਾ, ਖਸਮੈ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇ।'
(ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ: 3, ਪਉੜੀ 2 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:785)
ਸ) ਪੇਈਅੜੈ ਸਹੁ ਸੇਵਿ ਤੂੰ, ਸਾਹੁਰੈ ਸੁਖਿ ਵਸੁ।
ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਚਜੁ ਅਚਾਰੁ ਸਿਖੁ, ਤੁਧੁ ਕਦੇ ਨ ਲਗੈ ਦੁਖੁ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 50)

286. 'ਪਾਵਕੁ ਛਿਦ੍ਰਿ ਦੇਖਿ ਭੂਲੇ, ਆਕਿ ਸੀਮ ਤੇ ਤੁਮਤੁ।
ਜੈਸਾ ਸੰਗੁ ਬਿਸੀਅਰ ਸਿਉ ਹੈ ਰੇ, ਤੈਸੋ ਹੀ ਇਹੁ ਪਰ ਗ੍ਰਿਹੁ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 403)

287. ਰੈਣਿ ਪਰਾਈ ਜੋਹਹਿ ਜਾਗਹਿ, ਕਰਹਿ ਚੋਰੀ ਬੁਰਿਆਰੀ।
(ਗਉੜੀ ਮ: 7, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 155)

ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਦਾ।[288] ਇਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਕੁੰਭ ਨੂੰ ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਕੋਹਲੂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਨਪੀੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[289]

ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਤੱਕਣਾ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸੂਤਕ ਸਮਾਨ ਹੈ।[290] ਇਸ ਲਈ ਪਰ-ਇਸਤਰੀ-ਗਾਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਿਟਕਾਰ ਪਾਈ ਹੈ।[291] ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਪਰ-ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।[292]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੂਸ਼ਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ।

<u>ਭੋਜਨ, ਬਸਤਰ ਤੇ ਘਰ</u> :-

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ 'ਭੋਜਨ', 'ਬਸਤਰ' ਤੇ 'ਘਰ' ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਤੋਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਰਨਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ :

<u>ਭੋਜਨ</u>:- ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵੈਸ਼ਨੋ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਸਨ। ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ 36 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਾਦਾ ਭੋਜਨ ਤੇ ਰੋਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਮਕ ਨਾਲ ਕੇ ਖਾਣ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[293] ਅਕਾਲ ਵੇਲੇ ਘਾਹ ਫੂਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਲੋਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਸੁਬ੍ਹਾ, ਦੁਪਹਿਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ — ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੁਬ੍ਹਾ ਨਾਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਖਿਚੜੀ ਤੇ ਦਾਲ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਲੀ ਹੋਈ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਕਬਾਬ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।[294] ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੀਟ, ਪਰੌਂਠਾ, ਹਲਵਾ, ਲੱਸੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਦਾਲ ਘੀ ਵਿਚ ਮਿਰਚ ਮਸਾਲੇ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਪਕਾ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਣਕ ਦੀ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ, ਤੰਦੂਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ

---

288. ਦੇਹਿ ਬਿਦਾਰ ਅਨਿਕ ਪਰਤੇ ਮਹਿ, ਪਰਦਾਰਾ ਸੰਗਿ ਫਾਕੈ।
ਇਹ ਕੁਮਤਿ ਜਬ ਲੈ ਮਾਨਹਿ, ਤਬ ਨਰਕ ਪਰਤਾ ਨੇਰਾ ਜਾਏ।
(ਸੋਰਠਿ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 616)

289. ਤਕਹਿ ਨਾਰਿ ਪਰਾਈਆ, ਲੁਕਿ ਅੰਦਰਿ ਠਾਣੀ।
———— - - - - - - - ਅਜਰਾਈਲਿ ਫਰੇਸਤਾ, ਤਿਲ ਪੀੜੇ ਘਾਣੀ।
(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮ: 4, ਪਉੜੀ 28, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 315)

290. ਅਖੀ ਸੂਤਕੁ ਵੇਖਣਾ, ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਪਰ ਧਨ ਰੂਪੁ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 18 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 472)

291. ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਰਾਵਣਿ ਜਾਹਿ, ਸੇਈ ਤਾ ਲਾਜੀਅਹਿ।8।
(ਫੁਨਹੇ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 1362)

292. ੳ) ਪਰਧਨ ਪਰਦਾਰਾ ਪਰ ਨਿੰਦਾ, ਇਨ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਿਵਾਰੈ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 379)

ਅ) 'ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਰੂਪੁ ਨ ਪੇਖੈ ਨੇਤ੍ਰ.....(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ 9, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:274)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਤਲ ਕੇ ਪੂਰੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[295] ਫਲ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਸੀ, ਅੰਬ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਫਲ ਸੀ।[296]

ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਰੋਟੀ, ਸਬਜ਼ੀ ਜਾਂ ਦਾਲ, ਮੱਖਣ ਤੇ ਦੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿਆਜ਼, ਅਚਾਰ ਤੇ ਲੱਸੀ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[297]

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਹੇਠਲੀ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਵੀ ਸੂਰ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।[298]

ਹਿੰਦੂ ਗਊ ਦਾ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖਾਂਦੇ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ) ਅਤੇ ਗਊ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਸਮਾਨ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੂਰ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਉਹ ਗੰਦਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੋ ਥਾਲੀ ਤੇ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ।[299]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਬਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਮੱਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਭੋਜਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ।[300] ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭੁਲਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਭੋਜਨ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[301] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ, ਬਹੁਤਾ ਖਾ ਕੇ ਪੇਟ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲਾਹਨਤ ਪਾਈ ਹੈ।[303] ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤਾ ਖਾਣ ਮੌਤ ਬੁਲਾਉਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹੈ।[304]

---

293. Advanced Hist ry of the Punjab, P.17, Dr. G.S. Chhabra.
294. Life & Conditions of the people of Hindustan, P-219, K.M. Ashraf.
295. Panjab under the Sultans, P-161-62, Dr. B.S. Nijjar.
296. ਉਹੀ, ਪੰ: 162.
297. Panjab underthe Great Mughals, P.143, Dr. B.S. Nijjar.
298. Life and conditions of the people of Hindustan, P.220, K.M. Ashraf
299. Panjab under the Sultans, P-163, Dr. B.S. Nijjar.
300. ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ, ਦਿਤੋਨੁ ਰਿਜਕੁ ਸੰਬਾਹਿ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 18 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 472)
301. ਤਿਸੁ ਵਿਣੁ ਸਭੁ ਅਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੈ, ਜੇਤਾ ਪੈਨਣੁ ਖਾਣੁ।'(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 16)
302. 'ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ।
ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ, ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ।(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:16)
303. ਫਿਟੁ ਇਵੇਹਾ ਜੀਵਿਆ, ਜਿਤੁ ਖਾਇ ਵਧਾਇਆ ਪੇਟੁ।
(ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ:1, ਪਉੜੀ 15 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:790)
304. ੳ) ਖਾਇਆ ਮੈਲੁ ਵਧਾਇਆ, ਪੈਧੈ ਘਰ ਕੀ ਹਾਣਿ। (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:1331)
ਅ) ਅਤੀਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਰਹਰਿ ਕਰਹਿ, ਬਹੁ ਬਿਖ ਵਧਾਈ।
(ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:4, ਪਉੜੀ 23, ਉਹੀ, ਪੰ:1246).

ਹਰਾਮ ਜਾਂ ਅਧਰਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਮੈਲ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।[305] ਕਿਸਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੁਆਦ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁਖ ਰੋਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ,[306] ਇਸ ਲਈ ਸਿਹਤ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਪ ਅਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।[307] ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਿਟਕਾਰ ਪਾਈ ਹੈ।[308]

ਮਾਸ ਖਾਣ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੀ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਮਾਸ ਨਾ ਖਾਣ ਦੇ ਵਹਿਮ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਵਾਸਤਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ (ਮਾਸ) ਵਿਚ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ, ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਦੁਧ ਪੀਣ ਲਈ ਮਾਂ ਦਾ ਥਣ (ਮਾਸ) ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਡਾ ਹੋ ਕੇ ਇਸਤਰੀ (ਮਾਸ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ) ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਗ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੈਂਡੇ ਦੇ ਮਾਸ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਸ ਖਾਣ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੱਗਾਂ ਤੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਸ ਨਾ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪੰਡਤਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮਾਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਅਥਵਾ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਦਾਨ ਕਿਉਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ? ਪੰਡਤ ਦੀ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਾਨ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ (ਜੋ ਮਾਸ ਖਾਂਦਾ ਹੈ) ਨਰਕ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਪੰਡਤ (ਜੋ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ) ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[309] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਡਤ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੀ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਮਾਸ ਖਾਣ ਨਾਲ

---

305. ਮੈਲਾ ਖਾਇ ਫਿਰਿ ਮੈਲੁ ਵਧਾਏ, ਮਨਮੁਖ ਮੈਲੁ ਦੁਖੁ ਪਾਵਣਿਆ।
(ਮਾਝ ਮ:3, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 121)

306. ੳ) ਅਧਿਕ ਸੁਆਦ ਰੋਗ ਅਧਿਕਾਈ..........। (ਮਲਾਰ ਮ:1, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1255)
ਅ) ਬਹੁ ਸਾਦਹੁ ਦੂਖੁ ਪਰਾਪਤਿ ਹੋਵੈ, ਭੋਗਹੁ ਰੋਗ ਸੁ ਅੰਤਿ ਵਿਗੋਵੈ।
(ਮਾਰੂ ਮ: 1, ਸੋਲਹਾ 14, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1034)

307. ੳ) 'ਖੰਡਿਤ ਨਿਦ੍ਰਾ ਅਲਪ ਅਹਾਰੰ, ਨਾਨਕ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰੋ॥੮॥
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ:939)
ਅ) ਓਨੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋੜੇ ਬੰਧਨਾ, ਅੰਨੁ ਪਾਣੀ ਥੋੜਾ ਖਾਇਆ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 7, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 467)

308. 'ਜੋ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੇ ਖਾਦੇ ਪੈਨਦੇ, ਸੇ ਮੁਏ ਮਰਿ ਜੰਮੇ ਕੋੜ੍ਹੀ।
(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮ: 4, ਪਉੜੀ 11, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 306)

309. ਪਹਿਲਾ ਮਾਸਹੁ ਨਿੰਮਿਆ, ਮਾਸੈ ਅੰਦਰਿ ਵਾਸੁ।
ਮਾਸਹੁ ਬਾਹਰਿ ਕਢਿਆ, ਮੰਮਾ ਮਾਸੁ ਗਿਰਾਸੁ।
.....ਵਡਾ ਹੋਆ ਵੀਆਹਿਆ, ਘਰਿ ਲੈ ਆਇਆ ਮਾਸੁ।
.......ਮਾਸੁ ਮਾਸੁ ਕਰਿ ਮੂਰਖੁ ਝਗੜੇ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਨਹੀਂ ਜਾਣੈ।
ਕਉਣੁ ਮਾਸੁ ਕਉਣੁ ਸਾਗੁ ਕਹਾਵੈ, ਕਿਸੁ ਮਹਿ ਪਾਪ ਸਮਾਣੇ।
ਗੈਂਡਾ ਮਾਰਿ ਹੋਮ ਜਗ ਕੀਏ, ਦੇਵਤਿਆ ਕੀ ਬਾਣੇ। (ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਜੀਵ ਹੱਤਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਗ ਪਾਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਆਦੀ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨਾਜ, ਫਲ ਆਦਿ ਖਾਧ-ਪਦਾਰਥ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਮਾਸ ਆਦਿ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੋਨੇ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨੀਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਡਤ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਮਾਸ ਨਾ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਪੱਖ ਗਲਤ ਹੈ।[310]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਸ ਦੇ ਆਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਜਾਂ ਤਿਰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਜੀਵ-ਦਇਆ, ਕਰੁਣਾ ਅਹਿੰਸਾ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਸਮਾਜਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[311]

<u>ਵਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ</u> : ਵਸਤਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸੁਹਣੇ ਵਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਵਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸੀ।

ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਸਮਰਾਟ ਸਿਰ ਤੇ ਕੁੱਲਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਚੋਗਾ (ਲੰਮਾ ਕੋਟ) ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਰਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਿਲਅਤ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁੱਲਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰੀ ਜਾਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਰੀਆਂ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।[312]

ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਪਜਾਮੀਆਂ ਤੇ ਲੰਬੇ ਢਿੱਲੇ ਚੋਲੇ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਟਾਂ ਦੀਆਂ ਤਣੀਆਂ ਸੋਨੇ ਧਾਗੇ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ।[313]

ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿਚ ਟਕੌਚੀਆ, ਪੇਸ਼ਵਾਜ, ਦੁਤਾਈ, ਸਰ-ਅਜ਼ਾਰ, ਦੁਸ਼ਾਲੀ, ਕਲਮੀ, ਕਾਬਾ, ਚਾਦਰ, ਕੁਰਤੀ, ਫਤੂਹ, ਖਫਤਾਨ, ਸਲਵਾਰ, ਪਾਜਾਮਾ ਅਤੇ ਸਿਰਾਂ ਅੰਗੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁੱਤੀ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ।[314]

ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੀ ਬਾਕੀ :

........ਮਾਸੁ ਪੁਰਾਣੀ, ਮਾਸ ਕਤੇਬੀਂ, ਚਹੁ ਜੁਗਿ ਮਾਸ ਕਮਾਣਾ।
ਜਜਿ ਕਾਜਿ ਵੀਆਹਿ ਸੁਹਾਵੈ, ਓਥੈ ਮਾਸੁ ਸਮਾਣਾ।
ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਨਿਪਜਹਿ ਮਾਸਹੁ, ਪਾਤਿਸਾਹ ਸੁਲਤਾਨਾਂ।
ਜੇ ਓਇ ਦਿਸਹਿ ਨਰਕਿ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹ ਕਾ ਦਾਨੁ ਨ ਲੈਣਾ।
ਦੇਂਦਾ ਨਰਕਿ ਸੁਰਗਿ ਲੈਦੇ, ਦੇਖਹੁ ਏਹੁ ਧਿਙਾਣਾ।(
(ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮ:1, ਪਉੜੀ 25 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਪੰ: 1289-90)

310. ੳ) ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ, ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਇ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 18 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 472)

ਅ) ਪਾਂਡੇ ਤੂ ਜਾਣੈ ਹੀ ਨਾਹੀ, ਕਿਥਹੁ ਮਾਸ ਉਪੰਨਾ।
ਤੋਇਅਹੁ ਅੰਨੁ ਕਮਾਦੁ ਕਪਾਹਾਂ, ਤੋਇਅਹੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਗੰਨਾ।

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ........)

ਉਚ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਚਪਲੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਲਵਾਰ ਤੇ ਅੰਗੀਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਸਾਧਾਰਣ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੰਗ ਕਪੜਿਆਂ—ਸਲਵਾਰ (ਸੁਥਨ ਜਾਂ ਪਜਾਮਾ), ਕੁੜਤੀ ਜਾਂ ਚੋਲੀ ਅਤੇ ਚੱਦਰ ਜਾਂ ਦੁਪੱਟਾ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪੇਟੀਕੋਟ ਦਾ ਵੀ ਰਿਵਾਜ ਸੀ।[315]

ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਗੜੀ ਨੂੰ ਉਚ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਉਚ ਸ੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਸਤਰ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਚ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਜੇਵਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਿਲਕ ਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਸੋਟੀ ਤੇ ਥੈਲਾ, ਪੈਰ ਖੜਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਧੂਆਂ ਜਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਵਸਤਰ—ਧਿਰਨ ਵੀ ਖਲ ਤੇ ਲੰਗੋਟੀ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਮੁਨਾਉਣ, ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਲੇ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਬਿਭੂਤੀ ਮਲਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਣ ਵਾਲੀ ਠੂਠੀ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ।[316]

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਸਿਰੋਂ ਪੈਰੋਂ ਨੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਧੋਤੀ ਹੀ ਜਾਮਾ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਭਰਿਆ ਵਸਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[317]

ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਚਮਕਦਾਰ ਕਪੜੇ, ਪਟੀਆਂ ਤੇ ਫੁਲਦਾਰ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਨੀਲ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਣੇ ਮਾਤਮ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ।[318]

ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਵਾਰ ਕੇ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਮਨੁਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 12 ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਉਂਦਾ ਸੀ[319]

ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਜਾਰੀ:

ਤਿਆਂ ਆਖੇ ਪਟੁ ਥਟੁ ਸਿਰਿ ਹਰਾ, ਤੇਤੇ ਬਹੁਤੁ ਬਿਕਾਰਾ।
ਏਤੇ ਰਸ ਛੋਡਿ ਹੋਵੈ ਸੰਨਿਆਸੀ, ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਵਿਚਾਰਾ।
(ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮ:1, ਪਉੜੀ 25 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1290)

311. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਇਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ: 528, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।
312. Life & Conditions of the People of Hindustan, P-209-11, K.M. Ashraf.
313. Medieval Indian Culture, P-30, A.L. Srivastva.
314. Panjab under the Mughals, P-141-42, Dr. B.S. Nijjar.
315. ਉਹੀ, ਪੰ: 142-43.
316. Life & Conditions of the people of Hindustan, P-211-12, K.M. Ashraf
317. ਉਹੀ, ਪੰ: 212-13.
318. ਉਹੀ, ਪੰ: 213.
319. ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੱਖੀ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਅ) ਵਾਲ ਤੇ ਸਵੱਛ ਪਰੋਖ, ੲ) ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਿਲਕ, ਸ) ਸਰੀਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਤੇਲ ਦਾ ਲਗਾਉਣਾ, ਹ) ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਵਾਲੇ, ਕ) ਇਕ ਲੰਮਾ ਜਿਹਾ ਚੋਗਾ (ਜਾਮਾ), ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਟਨ ਬੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ, ਖ) ਪਗੜੀ ਦੇ ਉਪਰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪੱਟੀ, ਗ) ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਨ ਵਾਲੀ ਤਲਵਾਰ, ਘ) ਕਮਰ ਨਾਲ ਖੰਜਰ, ਙ) ਅੰਗੂਠੀ, ਚ) ਉਚਿਤ ਜੁੱਤੀ ਅਤੇ ਛ) ਪਾਨ ਚਬਾਉਣਾ।

ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸੋਲਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।[320] ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਚ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ, ਸੂਫ਼ੀ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਆਦਿ ਖੁਸ਼ਬੂ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦਿਸਣ ਲਈ ਮਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਖ਼ਿਜ਼ਾਬ ਨਾਲ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਣਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੇਵਰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਲੰਮੇ ਵਾਲ ਮਰਦ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਣਾਉਟੀ ਵਾਲ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[321]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਤੇ ਚੰਦਨ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਤਾਜ ਵਾਲਾ ਕੁੱਲਾ (ਟੋਪੀ) ਅਤੇ ਛਤਰ ਸਜਾਉਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਗਦੀਸ਼ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[322]

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਵਿਚ ਮਨ ਦਾ ਰੰਗਿਆ ਹੋਣਾ ਸੂਹਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਹੈ, ਪੁਨ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸਫ਼ੈਦ, ਦਿਲ ਦੀ ਕਾਲਖ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਨੀਲਾ ਅਤੇ ਹਰੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਚੋਗਾ ਜਾਮਾ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਰੂਪੀ ਕਮਰਬੰਦ ਹੈ।[323] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ ਮਨ
ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ।[324] ਖੋਟੇ ਬਸਤਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਦਾਚਾਰਪਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[325] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਯੋਗ ਹੈ।[326] ਪਹਿਨਣਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਹੀ

---

320. ੳ) ਇਸ਼ਨਾਨ, ਅ) ਤੇਲ ਦਾ ਲੇਪ, ੲ) ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨਾ, ਸ) ਮੱਥੇ ਤੇ ਚੰਦਨ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰਨਾ, ਹ) ਜ਼ੇਵਰ ਪਹਿਨਣਾ, ਕ) ਸੁੰਦਰ ਪੁਸ਼ਾਕ, ਖ) ਵਰਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਣਾ, ਗ) ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਜਲਾ, ਘ) ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਲੇ, ਙ) ਨੱਕ ਦੀ ਨੱਥ, ਚ) ਗਲੇ ਦਾ ਜ਼ੇਵਰ ਜਾਂ ਹਾਰ, ਛ) ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਮਹਿੰਦੀ, ਜ) ਕਮਰਬੰਦ, ਝ) ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ੇਵਰ, ਞ) ਪਾਨ ਚਬਾਉਣਾ, ਟ) ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਲੀਕਾ। —— ਉਹੀ, ਪੰ: 183.

321. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:-
ੳ) Life & Conditions of the people of Hindustan, P-214-18, K.M. Ashraf.
ਅ) Glimpses of Medieval Indian Culture, P-109-13, Yusuf Hussain.
ੲ) Panjab under the Great Mughals, P-143, Dr. B.S. Nijjar
ਸ) History of the Panjab, P-187, Dr. K.S. Narang, & Dr. H.R. Gupta.
ਹ) Panjab under the Sultans, P-152-53, Dr. B.S. Nijjar.

322. ਚੋਆ ਚੰਦਨੁ ਅੰਕਿ ਚੜਾਵਉ। ਪਾਟ ਪਟੰਬਰ ਪਹਿਰਿ ਹਢਾਵਉ।
ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਨਾਮ ਕਹਾ ਸੁਖੁ ਪਾਵਉ।.............
ਤਾਜ ਕੁਲਹ ਸਿਰਿ ਛਤ੍ਰੁ ਬਨਾਵਉ। ਬਿਨੁ ਜਗਦੀਸ ਕਹਾ ਸਚੁ ਪਾਵਉ।
(ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪੰ: 225)

323. ਰਤਾ ਪੈਨਣੁ ਮਨੁ ਰਤਾ, ਸੁਪੇਦੀ ਸਤੁ ਦਾਨੁ।
ਨੀਲੀ ਸਿਆਹੀ ਕਦਾ ਕਰਣੀ, ਪਹਿਰਣੁ ਪੈਰ ਧਿਆਨੁ।
ਕਮਰਬੰਦੁ ਸੰਤੋਖ ਕਾ, ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 16)

324. ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਪੈਨਣੁ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ।
ਜਿਤੁ ਪੈਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ, ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 16)

ਨੈਣਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਹਰਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।[327] ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਬੇਅਰਥ ਹੈ।[328] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਸਮਾਜਕ ਗੁਣ ਤੇ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।[329] ਪਹਿਨਣਾ ਉਹ ਸਫਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ ਪਰਮੇਸਰ ਪੱਤ ਰਖੇ ਅਤੇ ਨੰਗੇਜ ਢਕਿਆ ਜਾਵੇ।[330]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਕ ਦਬਾਅ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਕੇ ਜਾਂ ਲਾਲਚ ਅਧੀਨ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਖਤਰੀ ਨੀਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਮੁਸਲਿਮ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।[331]

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਚੰਚਲਤਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਧਰਮ ਤੇ ਖਿਮਾ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।[332]

ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲ, ਗਲ ਵਿਚ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਗਦੀਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਬਿਨਾ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ।[333] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਦਰ ਨੈਣਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੋਲਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਦੇ ਭਜਨ ਬਿਨਾ

---

325. ਵਾਂਢੂ ਮੰਗੈ ਕਪੜੇ, ਪਹਿਰਹਿ ਕਛਿ ਤਰਵਾਰ।
(ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:5, ਪਉੜੀ 2 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 318)

326. 'ਖਾਇਆ ਮੈਲ ਵਧਾਇਆ, ਪੈਧੈ ਘਰ ਕੀ ਹਾਣਿ।' (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ:1, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1331)

327. 'ਤਿਨ ਕਾ ਖਾਧਾ ਪੈਧਾ ਮਾਇਆ ਸਭੁ ਪਵਿਤੁ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਮ ਹਰਿ ਰਾਤੇ।'
(ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ਮ:4, ਪਉੜੀ 16 ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 638)

328. ਪੈਨਾ ਖਾਣਾ ਸਾਹਿ ਹੈ, ਜਾ ਮਨਿ ਦੂਜਾ ਭਾਉ।'।1।
(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮ:1, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1141)

329. ੳ) ਪੈਨਣੁ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਗਾਈ, ਆਪਣੀ ਪਤਿ ਕੇ ਸਾਦ ਆਪੇ ਖਾਇ।5।
(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮ:3, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1419)

ਅ) ਪੈਨਣੁ ਸਿਫਤਿ ਸਨਾਇ ਹੈ........................
ਸਦਾ ਸਦਾ ਓਹੁ ਊਜਲਾ, ਮੈਲਾ ਕਦੇ ਨ ਹੋਇ।'
(ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਮ:3, ਪਉੜੀ 17 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1092)

330. ਪੈਨਣਾ ਰਖੁ ਪਤਿ ਪਰਮੇਸਰ, ਫਿਰਿ ਨਾਗੇ ਨਹੀ ਥੀਵਣਾ।' (ਮਾਰੂ ਮ:5, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1019)

331. ੳ) ਨੀਲ ਵਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰਿ ਹੋਵਹਿ ਪਰਵਾਣੁ........।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 16 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 472)

ਅ) ਕੁਲਾਂ ਧਾਂਤ ਨਿਵਾਜ ਮੁਸੱਲਾ, ਨੀਲ ਰੂਪ ਬਨਵਾਰੀ।
(ਬਸੰਤ ਮ:1, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 1191)

332. ੳ) ਸਤੁ ਸੰਤੋਖ ਦਇਆ ਧਰਮੁ, ਸੀਗਾਰੁ ਬਨਾਵਉ।' (ਬਿਲਾਵਲ ਮ:5, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 812)

ਅ) 'ਖਿਮਾ ਸੀਗਾਰ ਕਰੇ ਪ੍ਰਭ ਖੁਸੀਆ, ਮਨਿ ਦੀਪਕ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਬਲਈਆ।'
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ:4, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ: 836)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਖੁਆਰ ਹੋਵੇਗੀ।[334] ਇਸੇ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਢੰਗ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਰੂਪ ਇਸਤਰੀ ਸੁਆਸਾਂ ਰੂਪੀ ਤੰਦ ਨਾਲ ਮਨ ਮੋਤੀ ਨੂੰ ਪਰੋ ਲੈ ਅਤੇ ਖਿਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਕੇ ਕੰਤ-ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਰੀਝੇ; ਹਰੀ ਨੂੰ ਗਲ ਦਾ ਹਾਰ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ (ਦਾਮੋਦਰ) ਨੂੰ ਦੰਦਾਸਾ ਬਣਾਵੇ, ਕਰਤੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦਾ ਕੰਗਣਾ ਸਮਝੇ; ਮਧੂ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂ (ਮਧੂ ਸੂਦਨ) ਭਾਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਥ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ ਬਣਾਵੇ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਰੂਪੀ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨੇ, ਧੀਰਜ ਨੂੰ ਮਾਂਗ ਦਾ ਸੰਧੂਰ ਬਣਾਵੇ (ਸ੍ਰੀ) ਲਛਮੀ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂ ਭਾਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁਰਮਾ ਬਣਾਵੇ, ਮਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਦੀਵਾ ਜਗਾ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੇਜ ਬਣਾਵੇ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦਾਤਾ ਭਾਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉਸ ਸੇਜ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਹੈ।[335]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਤੇ [illegible] ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬੇਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਆਵਾਗਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ।[336] ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਾਜਲ ਹਾਰ, ਤੰਬੋਲ, ਆਦਿ ਇਹ ਸੋਲਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਿਰਥਾ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤੀ ਬਿਨਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੁਖ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਿਰਹਾ ਰੂਪੀ ਪੀੜ ਵਾਲੇ ਦੁਖਦਾਈ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[337] ਜੋ ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ

---

333. 'ਕਾਮਣੀ ਹੂੰਦਾ, ਗਲਿ ਮੋਤੀਅਨ ਕੀ ਮਾਲਾ, ਲਾਲ ਨਿਹਾਲੀ ਫੂਲ ਗੁਲਾਲਾ।
ਬਿਨੁ ਜਗਦੀਸ [illegible] ਕਹਾ ਸੁਖੁ ਭਾਲਾ। (ਗਉੜੀ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 225)

334. ਨੈਨ ਸਲੋਨੀ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ। ਖੋੜ ਸੀਗਾਰ ਕਰੈ ਅਤਿ ਪਿਆਰੀ।
ਬਿਨੁ ਜਗਦੀਸ ਭਜੇ ਨਿਤ ਖੁਆਰੀ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 225)

335. ਮਨੁ ਮੋਤੀ ਜੇ ਗਹਣਾ ਹੋਵੈ, ਪਉਣੁ ਹੋਵੈ ਸੂਤ ਧਾਰੀ।
ਖਿਮਾ ਸੀਗਾਰੁ ਕਾਮਣਿ ਤਨਿ ਪਹਿਰੈ, ਰਾਵੈ ਲਾਲ ਪਿਆਰੀ।
ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਾਰੁ ਕੰਠਿ ਲੇ ਪਹਿਰੈ, ਦਾਮੋਦਰੁ ਦੰਤੁ ਲੇਈ।
ਕਰਿ ਕਰਿ ਕਰਤਾ ਕੰਗਨ ਪਹਿਰੈ, ਇਨ ਬਿਧਿ ਚਿਤੁ ਧਰੇਈ।
ਮਧੁ ਸੂਦਨੁ ਕਰ ਮੁੰਦਰੀ ਪਹਿਰੈ, ਪਰਮੇਸਰੁ ਪਟੁ ਲੇਈ।
ਧੀਰਜੁ ਧੜੀ ਬੰਧਾਵੈ ਕਾਮਣਿ, ਸ੍ਰੀ ਰੰਗੁ ਸੁਰਮਾ ਦੇਈ।
ਮਨ ਮੰਦਰਿ ਜੇ ਦੀਪਕੁ ਜਾਲੇ, ਕਾਇਆ ਸੇਜ ਕਰੇਈ।
ਗਿਆਨ ਰਾਉ ਜਬ ਸੇਜੈ ਆਵੈ, ਤ ਨਾਨਕ ਭੋਗੁ ਕਰੇਈ।' (ਆਸਾ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 359)

336. ੳ) 'ਕਨਿਕ ਕਨਿਕ ਪਹਿਰੇ ਬਹੁ ਕੰਗਨਾ, ਕਾਪਰੁ ਭਾਂਤਿ ਬਨਾਵੈਗੋ।
ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਸਭਿ ਫੀਕ ਫਿਕਾਨੇ, ਜਨਮਿ ਮਰੈ ਫਿਰਿ ਆਵੈਗੋ।(ਕਾਨੜਾ ਮ:4, ਉਹੀ, ਪੰਨ

ਅ) 'ਮਨਮੁਖ ਸੀਗਾਰ ਨ ਜਾਣਨੀ, ਜਾਸਨਿ ਜਨਮੁ ਸਭਿ ਹਾਰਿ।
ਬਿਨ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਸੀਗਾਰੁ ਕਰਹਿ, ਨਿਤ ਜੰਮਹਿ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ।
ਸੈਸਾਰੈ ਵਿਚਿ ਸੋਭ ਨਾ ਪਾਇਨੀ, ਅਗੈ ਜਿ ਕਰੇ ਸੁ ਜਾਣੈ ਕਰਤਾਰੁ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 3, ਪਉੜੀ 8 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:950))

337. ੳ) 'ਸਖੀ ਕਾਜਲ ਹਾਰ ਤੰਬੋਲ, ਸਭੈ ਕਿਛੁ ਸਾਜਿਆ।
ਸੋਲਹ ਕੀਏ ਸੀਗਾਰ, ਕਿ ਅੰਜਨੁ ਪਾਜਿਆ।
ਜੇ ਘਰ ਆਵੈ ਕੰਤੁ, ਤ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਈਐ।
ਹਰਿ ਹਾਂ ਕੰਤੈ ਬਾਝੁ ਸੀਗਾਰੁ, ਸਭੁ ਬਿਰਥਾ ਜਾਈਐ।(ਫੁਨਹੇ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1362)

ਅ) 'ਮੁੰਧੇ, ਪਿਰ ਬਿਨੁ ਕਿਆ ਸੀਗਾਰੁ।
ਦਰਿ ਘਰਿ ਢੋਈ ਨ ਲਹੈ, ਦਰਗਹ ਝੂਠ ਖੁਆਰੁ।'(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 18-19)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਕੇ ਕੰਤ ਨੂੰ ਰੀਝਾ ਨਾ ਸਕੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਾਰੇ ਝੂਠੇ ਆਡੰਬਰ ਹੀ ਸਾਬਤ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।[338]

ਪਿਰ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਸੱਚਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਭੈ ਰੂਪੀ ਸੁਰਮਾ ਪਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਤੰਬੋਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ੇਵਰ ਤੇ ਬਸਤਰ ਸੁੰਦਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[339] ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੰਤ ਦੇ ਭੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਰੂਪੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਕੰਤ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ।[340] ਸੋਹਾਗਣੀ ਲਈ ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ,[341] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੈ।[342] ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ।[343]

ਘਰ:- ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਮਕਾਨ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਬਾਕੀ:

ੲ) ਸਭਿ ਸੀਗਾਰ ਤੰਬੋਲ ਰਸ, ਸਣੁ ਦੇਹੀ ਸਭ ਖਾਮ।
ਪ੍ਰਭ ਸੁਆਮੀ ਕੰਤ ਵਿਹੂਣੀਆ, ਮੀਤ ਸਜਣ ਸਭਿ ਜਾਮ।' (ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ

ਸ) ਪ੍ਰਿਅ ਬਿਨੁ ਸੀਗਾਰੁ ਕਰੀ ਤੇਤਾ ਤਨੁ ਤਾਪੈ, ਕਾਪਰੁ ਅੰਗਿ ਨ ਸੁਹਾਵਈ।
(ਮਲਾਰ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:1274)

338. ੳ) ਚੰਦਨੁ ਮੋਲਿ ਅਣਾਇਆ, ਕੁੰਗੂ ਮਾਂਗ ਸੰਧੂਰੁ।
ਚੋਆ ਚੰਦਨੁ ਬਹੁ ਘਣਾ, ਪਾਨਾ ਨਾਲਿ ਕਪੂਰੁ।
ਜੇ ਧਨ ਕੰਤਿ ਨ ਭਾਵਈ, ਤ ਸਭਿ ਅਡੰਬਰ ਕੂੜੁ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 19)

ਅ) ਕਾਜਲ ਫੂਲ ਤੰਬੋਲ ਰਸੁ, ਲੇ ਧਨ ਕੀਆ ਸੀਗਾਰੁ।
ਸੇਜੈ ਕੰਤੁ ਨ ਆਇਓ, ਏਵੈ ਭਇਆ ਵਿਕਾਰੁ।'
(ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ:3, ਪਉੜੀ 9 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:788)

339. 'ਸਚੁ ਸੀਗਾਰੁ ਭਉ ਅੰਜਨੁ ਪਾਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਤੰਬੋਲ ਮੁਖਿ ਖਾਇਆ।
ਕੰਗਨ ਬਸਤ੍ਰ ਗਹਨੇ ਬਨੇ ਸੁਹਾਵੇ। ਧਨ ਸਭ ਸੁਖ ਪਾਵੈ ਜਾਂ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਆਵੈ।
(ਸੂਹੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:737)

340. ੳ) ਕਹਤੁ ਨਾਨਕੁ ਭੈ ਭਾਵ ਕਾ ਕਰੇ ਸੀਗਾਰੁ।
ਸਦ ਹੀ ਸੇਜੈ ਰਵੈ ਭਤਾਰੁ।' (ਆਸਾ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:357)

ਅ) ਭੈ ਭਾਇ ਸੀਗਾਰੁ ਬਣਾਏ। ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਮਹਲੁ ਘਰੁ ਪਾਏ।
ਅਨਦਿਨੁ ਸਦਾ ਰਵੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ, ਮਜੀਠੈ ਰੰਗੁ ਬਣਾਵਣਿਆ।
(ਮਾਝ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ:112)

341. ੳ) ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਸੋਹਾਗਣੀ, ਤੁਸੀ ਰਾਵਿਆ ਕਿਨੀ ਗੁਣੀ।
ਸਹਜਿ ਸੰਤੋਖਿ ਸੀਗਾਰੀਆ, ਮਿਠਾ ਬੋਲਣੀ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 17.

ਅ) ਇਹੁ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਗੂੜਾ ਧਨੁ ਪਿਰ ਹੋਇ।
ਸਾਂਤਿ ਸੀਗਾਰੁ ਰਾਵੇ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਇ। (ਧਨਾਸਰੀ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ: 664)

342. ਕਰਤਾ ਕਰੈ ਸੁ ਮਾਨੀਐ, ਇਹੁ ਸੀਗਾਰੁ ਬਣਾਇ ਰੀ।
(ਆਸਾ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 400)

343. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ:592, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੁਸੱਜਿਤ ਮਹੱਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਚੰਗੇ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫਰਨੀਚਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[344]

ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਬਿਨਾ ਫਰਨੀਚਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।[345] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਵਾਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਫਰਸ਼ [illegible] ਦੇ ਲੇਹੇ ਨਾਲ ਲਿਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਹੀ ਸੌਂਦੇ ਸਨ।[346]

ਜ਼ਰਾ ਚੰਗੇਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਖੁਲ੍ਹਾ ਆਂਗਨ, ਡਿਉਢੀ ਤੇ ਬਰਾਮਦਾ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਬਟਵਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਕੱਚੀਆਂ ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਤੀਰੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਛੱਤ ਲਈ ਕੱਖ-ਕਾਨਾ ਵੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[347]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਹੱਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਸੁਖਦਾਈ ਸੇਜਾਂ ਮਾਣਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਜਪਦੇ।[348] ਸੁੰਦਰ ਮਹੱਲਾਂ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਪਸਾਰ ਕੇ ਜ਼ਨਾਨਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਮਨ ਭਾਉਂਦੀ ਚੀਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਹਾਰਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ[349] ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[350] ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁਖ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਤਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।[351]

---

344. Medieval Indian Culture, P-24, A.L. Srivastva.
345. Panjab under the Mughals, P-135, Dr. B.S. Nijjar.
346. Life & conditions of the people of Hindustan, P-195-96.
347. ਉਹੀ, ਪੰ: 196.
348. ਸੁੰਦਰ ਘਰ ਮਹਲਾ, ਸੇਜ ਸੁਖਾਲੀ।
ਅਹਿਨਿਸਿ ਫੂਲ ਬਿਛਾਵੈ ਮਾਲੀ।
ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਨਾਮ ਸੁ ਦੇਹ ਦੁਖਾਲੀ। (ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 225)
349. ਤੁਰੇ ਪਲਾਣੇ ਪਉਣ ਵੇਗ, ਹਰ ਰੰਗੀ ਹਰਮ ਸਵਾਰਿਆ।
ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ, ਲਾਇ ਬੈਠੇ ਕਰਿ ਪਾਸਾਰਿਆ।
ਚੀਜ ਕਰਨਿ ਮਨਿ ਭਾਵਦੇ, ਹਰਿ ਬੁਝਨਿ ਨਾਹੀ ਹਾਰਿਆ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 17, ਉਹੀ, ਪੰ: 472)
350. ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ, ਲਗਿ ਪਏ ਗਾਵਾਰੀ।
(ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ: 3, ਪਉੜੀ 8, ਉਹੀ, ਪੰ: 788)
351. ਖਾਣ ਮਨੁਖ ਕਰਾਇਦੇ ਨੇ ਰਹਣੁ ਨ ਪਾਈ।
ਕਰ ਮੰਦਰ ਮਾੜੀਆਂ, ਕਿਛੁ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ।
(ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:4, ਪਉੜੀ 23, ਉਹੀ, ਪੰ: 1246)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਉਚਿਆਂ ਮਹੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਤੇ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਵੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਚਉਬਾਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਵਸਦੇ ਰਸਦੇ ਨਗਰ ਵੀ ਉਜਾੜ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।[352] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਡੇ ਮਹੱਲ ਤੋਂ ਇਕ ਝੁਪੜੀ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[353] ਜਿਥੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਵਸਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਹੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ।[354] ਇਸੇ ਲਈ ਮੋਤੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸਰੇ ਹੋਏ, ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਜੜਾਊ, ਕਸਤੂਰੀ, ਕੁੰਗੂ, ਅਗਰ ਤੇ ਚੰਦਨ ਨਾਲ ਲਿੱਪੇ ਹੋਏ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾ ਵਿਸਰ ਜਾਏ।[355]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਹੱਲਾਂ ਤੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਜਾਂਦੇ ਵਿਲਾਸਮਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਝੁਪੜੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਸਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭੋਜਨ, ਬਸਤਰ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਮੇਵਾ, ਘਿਉ, ਗੁੜ, ਮੈਦਾ ਤੇ ਮਾਸ ਆਦਿਕ ਨਾਲ ਬਣੇ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧ ਖਾਣੇ ਸੁੰਦਰ ਬਸਤਰ, ਆਰਾਮ ਦਾਇਕ ਸੇਜਾਂ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਮਹੱਲਾਂ ਦੇ ਭੋਗਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਜੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਹਰੀ ਦਾ ਵਾਸ ਨਹੀਂ।

<u>ਮਨੋਰੰਜਨ:</u>

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਕਈ ਖੇਲ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਜ਼ਮ ਤੇ ਬਜ਼ਮ (ਜੁੱਧ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਮੇਲ ਮੇਲਾ) ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਆਮ

---

352. ਜਿਥੈ ਨਾਮ ਜਪੀਐ ਪ੍ਰਭ ਪਿਆਰੇ। ਸੇ ਅਸਥਲ ਸੋਇਨ ਚਉਬਾਰੇ।
ਜਿਥੈ ਨਾਮੁ ਨ ਜਪੀਐ ਮੇਰੇ ਗੋਇਦਾ, ਸੇਈ ਨਗਰ ਉਜਾੜੀ ਜੀਉ।
(ਮਾਝ ਮਃ 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 105)

353. 'ਕਲੀ ਸੁਹਾਵੀ ਝੁਪੜੀ, ਜਾ ਮਹਿ ਗੁਣ ਗਾਏ।
ਕਿਤਹੀ ਕਾਮ ਨ ਧਉਲਹਰਿ, ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਬਿਸਰਾਏ।
(ਉਹੀ ਮਃ 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 105)

354. ਸੁਖ ਮਹਲ ਜਾ ਕੇ ਊਚ ਦੁਆਰੇ। ਤਾਮਹਿ ਵਾਸਹਿ ਭਗਤ ਪਿਆਰੇ।
(ਸੂਹੀ ਮਃ 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 739)

355. ਮੋਤੀ ਤਾ ਮੰਦਰ ਊਸਰਹਿ, ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ।
ਕਸਤੂਰਿ ਕੁੰਗੂ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ, ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ।
ਮਤ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰਹਿ, ਤੇਰਾ ਚਿਤ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਃ 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 14)

[illegible]
356. ਕਿਆ ਖਾਧੈ ਕਿਆ ਪੈਧੈ ਹੋਇ। ਜਾ ਮਨਿ ਨਾਹੀ ਸਚਾ ਸੋਇ।
ਕਿਆ ਮੇਵਾ ਕਿਆ ਘਿਉ ਗੁੜ ਮਿਠਾ, ਕਿਆ ਮੈਦਾ ਕਿਆ ਮਾਸੁ।
ਕਿਆ ਕਪੜੁ ਕਿਆ ਸੇਜ ਸੁਖਾਲੀ, ਕੀਜਹਿ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸੁ।
ਕਿਆ ਲਸਕਰ ਕਿਆ ਨੇਬ ਖਵਾਸੀ, ਆਵੈ ਮਹਲੀ ਵਾਸੁ।
ਨਾਨਕ ਸਚੇ ਨਾਮ ਵਿਣੁ, ਸਭੇ ਟੋਲ ਵਿਣਾਸੁ। (ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਃ 1, ਪਉੜੀ 10 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ ਪੰਨ

ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਮਹੱਲ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਸ਼ਰੀਰਕ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਤੇ ਖੇਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ।[357]

ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਰਖਦੇ ਸਨ।[358] ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਨ।[359] ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਬੂਤਰ ਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਇਸ਼ਕਬਾਜ਼ੀ' ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।[360]

ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਲਾਂ ਸਮੇਂ, ਸੰਗੀਤ, ਸ਼ਰਾਬ, ਰਾਸ ਤੇ ਚੌਪੜ ਆਦਿ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਵੇਲੇ ਮੀਨਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਰਾਟ ਖ਼ੁਦ 'ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ' ਬਣਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਆਮ ਲੋਕ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਸਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।[361]

ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।[362] ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ੁਗਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਲੇ ਵੇਖਦੇ ਸਨ।[363] ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਮੇਲੇ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।[364] ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੁਰਗ਼ਬਾਜ਼ੀ, ਮੁਗਲੀ ਭੇਡਾਂ, ਕੀੜੀ ਪਕੜਨਾ, ਤੈਰਾਕੀ, ਖਿੱਦੋ ਖੂੰਡਾ, ਆਦਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਗਲ ਸਨ। ਕੋਟਲਾ ਛਪਾਕੀ, ਗੀਟੇ-ਚੋਲ-ਡੱਲੀਆਂ, ਅੰਨ੍ਹੀ ਟੱਪਾ, ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਆਦਿ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਮਨ ਪਰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ।[365] ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਦੂਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ਾਮ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ।[366]

ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨਾਚ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ 'ਗਰਬਾ' ਨ੍ਰਿਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। 'ਰਾਮ ਲੀਲਾ' ਤੇ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ' ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ।

---

357. Life & conditions of the people of Hindustan, P.221, K.M. Ashraf
358. ਉਹੀ, ਪੰ: 226-29.
359. History of the Punjab, P-187, Dr. K.S. Narang & Dr. H.R. Gupta.
360. Life & conditions of the people of Hindustan, P-237, K.M. Ashraf
361. ਉਹੀ, ਪੰ: 229.
362. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ:— ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ'।
363. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਮੇਲੇ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ'।
364. History of the Punjab, P-187-88, Dr. K.S. Narang & Dr. H.R. Gupta.
365. Punjab under the Sultans, P-167, Dr. B.S. Nijjar.
366. ਉਹੀ, ਪੰ: 158.

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ ਸਮੇਂ ਮਰਦ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਇਕੱਠਾ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਘੁੰਗਰੂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।[367]

ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਵਿੱਥ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।[368]

ਜਿਥੇ ਆਮ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਮੀ, ਲੁੱਡੀ, ਭੰਗੜਾ, ਧਮਾਲ ਆਦਿ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਸਮੇਂ ਸੁਹਾਗ ਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਤੀਆਂ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਸਮੇਂ ਗਿੱਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਕ ਗੀਤ ਗਾ ਗਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ। ਕੁਸ਼ਤੀ, ਪੋਲੋ, ਨ੍ਰਿਤ, ਰਾਸ-ਲੀਲਾ, ਨ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਜੂਆਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਸਮਾਜਕ-ਬੁਰਾਈਆਂ' ਅਧੀਨ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।

ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵਰਤਦਿਆਂ ਗੁਰੂ, ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੋਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਕੰਡ ਤੇ ਥਾਪੀ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜ ਤਕੜੇ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ——ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[369]

ਪੋਲੋ ਦੀ ਖੇਡ ਘੋੜੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਸੁਆਰ ਖੂੰਡੇ ਹੱਥ ਸੁਆਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਣਜਾਣ ਹੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭੋਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਘੋੜੀ ਪੋਲੋ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨੇ ਹੰਨੇ ? ਹੰਸਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਕੜ ਜਿੰਨੀ ਉਡਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।[370]

ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

---

367. Life & conditions of the people of Hindustan, P-245-47, K.M. Ashraf
368. Glimpses of Medieval Indian Culture, P-107, Yusuf Hussain.
369. ਹਉ ਗੋਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ। ਮੈ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਉਚ ਦੁਮਾਲੜਾ।
ਵਾਤ ਵਜਨਿ ਟੰਮਕ ਭੇਰੀਆ, ਮਲ ਲਥੇ ਲੈਦੇ ਫੇਰੀਆ।
ਨਿਹਤੇ ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਮੈ, ਗੁਰ ਥਾਪੀ ਦਿਤੀ ਕੰਡਿ ਜੀਉ।'
(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: 5, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 74)
370. 'ਚੜਿ ਕੈ ਘੋੜੜੈ ਕੁੰਦੇ ਪਕੜਹਿ, ਖੂੰਡੀ ਦੀ ਖੇਡਾਰੀ।
ਹੰਸਾ ਸੇਤੀ ਚਿਤੁ ਉਲਾਸਹਿ, ਕੁਕੜ ਦੀ ਓਡਾਰੀ।
(ਮ:5, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ, ਪਉੜੀ 19 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 322)

ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਖੁਦ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[371] ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਣ ਕੀਤੀ ਬਾਣੀ ਮਨ ਉਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦਾ ਦਾਮਨ ਚੋਲੀ ਦਾ ਸਾਥ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਚੇਟਕ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸੰਤੋਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[372] ਅਜਿਹੇ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ, ਜਿਥੇ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਯਾਦ ਨਾ ਆਵੇ, x ਨੂੰ ਨਰਕ ਤੇ ਉਜਾੜ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[373] ਮਾਇਆ ਲਈ ਨਾਚ ਕਰਨ ਨੂੰ 'ਦੂਜਾ ਭਾਉ' ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਦੁਖ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।[374] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ (ਪਸਾਰਾ) ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਅਭਿਨੈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਖੇਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।[375]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨ੍ਰਿਤ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਨਾਚ ਕਰੇ[376] ਅਤੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਰੂਪੀ ਸੱਚਾ ਤਾਲ ਪੂਰੇ।[377] ਅਧਿਆਤਮਕ ਨ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਬਿਬੇਕ ਰੂਪੀ ਵਾਜਾ, ਭਾਉ ਰੂਪੀ ਜੋੜੀ, ਸਤ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਛੈਣੇ, ਸਦਾ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਘੁੰਗਰੂ ਹਨ, ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।[378] ਰਬਾਬ, ਤਬਲਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਅਨਹਦ

---

371. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ (ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ)।
372. 'ਨਟ ਨਾਟਿਕ ਆਖਾਰੇ ਗਾਇਆ। ਤਾਮਹਿ ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਨ ਪਾਇਆ।'
(ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 179)
373. ਕਉਤਕ ਕੋਡ ਤਮਾਸਿਆ, ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਸੁ ਨਾਉ।
ਨਾਨਕ ਕੋੜੀ ਨਰਕ ਬਰਾਬਰੇ, ਉਜੜੁ ਸੋਈ ਥਾਉ।'
(ਵਾਰ ਜੈਤਸਰੀ ਮ:5, ਪਉੜੀ 9 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:707)
374. ਮਾਇਆ ਕਾਰਣਿ ਪਿੜ ਬੰਧਿ ਨਾਚੈ, ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਦੁਖੁ ਪਾਵਣਿਆ। (ਮਾਝ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ:122)
375. ਰਾਸਿ ਮੰਡਲੁ ਕੀਨੋ ਆਖਾਰਾ। ਸਗਲੋ ਸਾਜਿ ਰਖਿਓ ਪਾਸਾਰਾ।
ਸਭ ਰਸ ਲੈਤ ਬਸਤ ਨਿਰਾਰਾ। ਕਹਨੁ ਨ ਜਾਈ ਖੇਲੁ ਤੁਹਾਰਾ। (ਸੂਹੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:   )
376. ਇਹੁ ਮਨੁ ਨਾਚੈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਗੈ, ਅਨਹਦ ਸਬਦ ਧੁਨਿ ਤੂਰ ਵਜਈਆ।'
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ:4, ਉਹੀ, ਪੰ:834-35)
377. ਸਚਾ ਤਾਲੁ ਪੂਰੇ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਚੁਕਾਏ, ਸਬਦੇ ਨਿਰਤਿ ਕਰਾਵਣਿਆ। (ਮਾਝ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ:121)
378. ਵਾਜਾ ਮਤਿ, ਪਖਾਵਜੁ ਭਾਉ। ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ।
ਏਹਾ ਭਗਤਿ ਏਹੋ ਤਪ ਤਾਉ। ਇਤੁ ਰੰਗਿ ਨਾਚਹੁ ਰਖਿ ਰਖਿ ਪਾਉ।
ਪੂਰੇ ਤਾਲ ਜਾਣੈ ਸਾਲਾਹ। ਹੋਰੁ ਨਚਣਾ ਖੁਸੀਆ ਮਨ ਮਾਹ।
ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵਜਹਿ ਦੁਇ ਤਾਲ। ਪੈਰੀ ਵਾਜਾ ਸਦਾ ਨਿਹਾਲ।
ਰਾਗੁ ਨਾਦੁ ਨਹੀ ਦੂਜਾ ਭਾਉ। ਇਤੁ ਰੰਗਿ ਨਾਚਹੁ ਰਖਿ ਰਖਿ ਪਾਉ।
ਭਉ ਫੇਰੀ ਹੋਵੈ ਮਨ ਚੀਤਿ। ਬਹਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਨੀਤਾ ਨੀਤਿ।
ਲੇਟਣਿ ਲੇਟਿ ਜਾਣੈ ਤਨੁ ਸੁਆਹੁ। ਇਤੁ ਰੰਗਿ ਨਾਚਹੁ ਰਖਿ ਰਖਿ ਪਾਉ।
ਸਿਖ ਸਭਾ ਦੀਖਿਆ ਕਾ ਭਾਉ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਣਣਾ ਸਾਚਾ ਨਾਉ।
ਨਾਨਕ ਆਖਣੁ ਵੇਰਾ ਵੇਰ। ਇਤੁ ਰੰਗਿ ਨਾਚਹੁ ਰਖਿ ਰਖਿ ਪੈਰ। (ਆਸਾ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:350)

ਸ਼ਬਦ ਵਜਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਧੋਣੇ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਨ ਤਨ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨਾ, ਸ੍ਵੈ ਆਪਾ-ਭਾਵ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਨਾਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਨ੍ਰਿਤ ਨਰਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾਂਦਾ ਹੈ।[379] ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਮੰਡਲ ਦੀ ਨਿ੍ਰਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹਥ ਹੀ ਖੜਤਾਲਾਂ ਹਨ, ਅੱਖਾਂ ਰੂਪੀ ਜੋੜੀਆਂ ਹਨ, ਮਸਤਕ ਰੂਪੀ ਰਬਾਬ ਹੈ।[380] ਵੀਣਾ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੀ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਵਾਜਾ ਰੂਪ ਜੀਵ ਵਜਦੇ ਹਨ।[381] ਪੁਤਲੀਆਂ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭੂ-ਰੂਪੀ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਜੀਵ-ਰੂਪੀ ਕਾਠ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਪਾਸੋਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਾਰਟ ਅਦਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੇ, ਇਹ ਜੀਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।[382]

ਦੂਜੀ ਥਾਂਵੀ ਰਾਸ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਰਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਸੀ-ਕੀਰਤਨੀਆਂ [illegible] ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਧੰਦਾ ਛਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਜ (ਸੰਤੋਖ ਆਦਿ ਵਾਜੇ) ਵੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਾਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਫੇਰੀ ਉਹਦੀ ਫੇਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਫੋਕੇ ਤਿਆਗਣਾ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦਾ ਖੜਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਹਜ ਸੁਖ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਬ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਟੇਕ ਲਿਆਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[383] ਰਬ ਦੀ ਰਾਸ ਦਾ ਚਿਤਰ ਖਿਚਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਾਸ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ (ਕੀਤਾ) ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਣੀਆਂ ਮਾਨੋ ਗੋਪੀਆਂ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਾਨ੍ਹ ਹਨ। ਚੰਦ ਤੇ ਸੂਰਜ ਮਾਨੋ ਅਵਤਾਰ ਹਨ,

---

379. ਤੇਰਾ ਜਨੁ ਨਿਰਤਿ ਕਰੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ।
ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ, ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ।1।ਰਹਾਉ।
ਪ੍ਰਥਮੇ ਮਨੁ ਪਰਬੋਧੈ ਅਪਨਾ, ਪਾਛੈ ਅਵਰ ਰੀਝਾਵੈ।
.......ਕਰ ਸੰਗਿ ਸਾਧੂ ਚਰਨ ਪਖਾਰੈ, ਸੰਤ ਧੂਰਿ ਤਨਿ ਲਾਵੈ।
.....ਐਸੀ ਨਿਰਤਿ ਨਰਕ ਨਿਵਾਰੈ, ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਗੈ।(ਆਸਾ ਮ:5, ਗੁਗ੍ਰੰ, ਪੰ:381)

380. ਕਰ ਕਰਿ ਤਾਲ ਪਖਾਵਜੁ ਨੈਨਹੁ, ਮਾਥੈ ਵਜਹਿ ਰਬਾਬਾ।
ਕਰਨਹੁ ਮਧੁ ਬਾਸੁਰੀ ਬਾਜੈ, ਜਿਹਵਾ ਧੁਨਿ ਆਗਾਜਾ।
ਨਿਰਤਿ ਕਰੇ ਕਰਿ ਮਨੂਆ ਨਾਚੈ, ਆਣੇ ਘੂਘਰ ਸਾਜਾ।
ਰਾਮ ਕੋ ਨਿਰਤਿਕਾਰੀ। ਪੇਖੈ ਪੇਖਨਹਾਰੁ ਦਇਆਲਾ, ਜੇਤਾ ਸਾਜੁ ਸੀਗਾਰੀ।1।ਰਹਾਉ।
ਆਖਾਰ ਮੰਡਲੀ ਧਰਣਿ ਸਬਾਈ, ਊਪਰਿ ਗਗਨ ਚੰਦੋਆ.....।(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:5, ਗੁਗ੍ਰੰ, ਪੰ:884-85)

381. ਜਿਉ ਨਦੂਆ ਤੰਤੁ ਵਜਾਏ ਤੈਸੀ, ਤਿਉ ਵਾਜਹਿ ਜੰਤ ਜਨਾ।
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ:4, ਗੁਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 798-99)

382. ਕਾਠ ਕੀ ਪੁਤਰੀ ਕਹਾ ਕਰੈ ਬਪੁਰੀ, ਖਿਲਾਵਨਹਾਰੋ ਜਾਨੈ।
ਜੈਸਾ ਭੇਖੁ ਕਰਾਵੈ ਬਾਜੀਗਰੁ, ਓਹੁ ਤੈਸੋ ਹੀ ਸਾਜੁ ਆਨੈ। (ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਗੁਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 206)

383. ਭਲੋ ਭਲੋ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ।
ਰਾਮ ਰਮਾ ਰਾਮਾ ਗੁਨ ਗਾਉ। ਛੋਡਿ ਮਾਇਆ ਕੇ ਧੰਧ ਸੁਆਉ।1।ਰਹਾਉ।
ਪੰਚ ਬਜਿਤ੍ਰ ਕਰੇ ਸੰਤੋਖਾ, ਸਾਤ ਸੁਰਾ ਲੈ ਚਾਲੈ।
............ਫੇਰੀ ਫੇਰੁ ਨ ਹੋਵੈ ਕਬ ਹੀ, ਏਕੁ ਸਬਦੁ ਬੰਧਿ ਪਾਲੈ।
.............ਘੂਘਰ ਖਨਕੁ ਤਿਆਗਿ ਵਿਸੂਰੇ।
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕੀ ਜਾਵਉ ਟੇਕ। ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਕੀਰਤਨੁ ਏਕ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ:5, ਗੁਗ੍ਰੰ, ਪੰ:885)

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਂਗ ਉਤਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਚੰਦ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟ-ਪਾਤਰਾਂ ਨੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਟਕ ਰਚਨ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੇਲੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਰਾਸਾਂ ਨੂੰ ਤੁਛ ਜਾਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣ ਤਾਲ ਪੂਰਨਾ ਹੀ ਸੀ।[384]

<u>ਮੇਲੇ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ</u> :

ਮੇਲੇ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਕਿਸੇ ਭੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਜੀਵ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੌਸਮਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਲੇ ਇਹ ਮੇਲੇ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਹੋਵੇ। ਕੁਝ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਿਉਹਾਰ ਤੇ ਮੇਲੇ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਬਸੰਤ, ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ, ਦੁਸਹਿਰਾ, ਦੀਵਾਲੀ, ਰਖੜੀ, ਵੈਸਾਖੀ, ਰਾਮਨੌਮੀ, ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ, ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ, ਲੋਹੜੀ ਆਦਿ ਤਿਉਹਾਰ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਰੀ ਵਿਖੇ ਜਗਨਨਾਥ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਜਲੂਸ ਵੀ ਕਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[385]

ਮੇਲੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਕ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[386]

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿਉਹਾਰ ਸਨ—ਈਦ-ਉਲ-ਫ਼ਿਤਰ, ਈਦ-ਉਲ-ਜ਼ੁਹਾ, ਮੁਹੱਰਮ, ਸ਼ਬੇ-ਬਰਾਤ, ਪੈਗੰਬਰ ਦਾ ਉਰਸ(ਬਰਸੀ) ਅਤੇ ਨੌਰੋਜ਼ ਆਦਿ।[387]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੀਰਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਸਥਾਨ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਹਰ ਸੋਮਵਾਰ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਸਨ।[388]

---

384. ਘੜੀਆਂ ਸਭੇ ਗੋਪੀਆਂ, ਪਹਰ ਕੰਨ੍ਹ ਗੋਪਾਲ।
ਗਹਣੇ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ, ਚੰਦੁ ਸੂਰਜ ਅਵਤਾਰ।
ਸਗਲੀ ਧਰਤੀ ਮਾਲੁ ਧਨੁ। ਵਰਤਣਿ ਸਰਬ ਜੰਜਾਲ।
.....ਵਾਇਨਿ ਚੇਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ। ਪੈਰ ਹਲਾਇਨਿ ਫੇਰਨਿ ਸਿਰ।
.....ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਾਟੈ ਪਾਇ। ਵੇਖੈ ਲੋਕੁ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ।
ਰੋਟੀਆ ਕਾਰਣਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ। ਆਪੁ ਪਛਾੜਹਿ ਧਰਤੀ ਨਾਲਿ।
ਗਾਵਨਿ ਗੋਪੀਆ ਗਾਵਨਿ ਕਾਨ੍ਹ। ਗਾਵਨਿ ਸੀਤਾ ਰਾਜੇ ਰਾਮ
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 5 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 465)

385. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:
i) Life & conditions of the people of Hindustan, P-2[illegible]7, K.M.Ashr
ii) Punjab under the great Mughals, P-144, Dr. B.S.Nijjar.

386. Life & conditions of the people of Hindustan, P-240, K.M.Ashraf
(contd...)

ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਰੇ ਤਿਉਹਾਰ ਤੇ ਮੇਲੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭੁੱਖੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲੰਗਰ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਅਭਿਆਸ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪੀਰਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ।[389]

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਮਿਠਾਈ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖਿਡਾਉਣਿਆਂ, ਫਲ ਤੇ ਖਾਣ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਜਾਦੂਗਰ, ਸਪੇਰੇ ਤੇ ਮਦਾਰੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਬ ਵਿਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਜਾਂ ਮੇਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ। ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਮਤਭੇਦ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਘਟ ਗਏ। ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਏ। ਅਨਾਜ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਮੰਡੀਆਂ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਵੀ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਪਲੱਬਧ ਵਰਣਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਘ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਘ ਤਾਂ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਤੀਰਥ ਸਮਝ ਕੇ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪੇ, ਇਹੋ ਮਹਾਰਸ ਗੁਰੂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੈ।[390] ਜਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੁੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਦਇਆ ਕਰਨੀ ਮਾਨੋ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।[391]

---

387. Medieval Indian Culture, P- 30, A.L.Srivastava.
388. Life & Conditions of the people of Hindustan, P.241, K.M.Ashraf.
389. The Religious policy of the Mughal Emperors, P-81-82, S.R.Sharma.
390. ਮਾਘਿ ਪੁਨੀਤ ਭਈ, ਤੀਰਥੁ ਅੰਤਰਿ ਜਾਨਿਆ।
........ਨਾਨਕ ਮਾਘਿ ਮਹਾ ਰਸੁ ਹਰਿ ਜਪਿ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਨਾਤਾ।
(ਤੁਖਾਰੀ ਛੰਤ ਮ:1, ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 1109)
391. ਮਾਘਿ ਮਜਨੁ ਸੰਗਿ ਸਾਧੂਆ, ਧੂੜੀ ਕਰਿ ਇਸਨਾਨੁ।
..........ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਸਗਲ ਪੁੰਨ, ਜੀਅ ਦਇਆ ਪਰਵਾਨੁ।
(ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਮਾਝ ਮ: 5, ਓਹੀ, ਪੰ: 135-36)

ਬਸੰਤ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਤੇ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਤਾਂ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਬਸੰਤ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਘਰ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਪਰਦੇਸ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਕੁੱਠਦੀਆਂ ਹਨ।[392] [redacted] ਬਸੰਤ ਦਾ ਅਨੰਦ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖ ਮਾਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[393] ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਮਉਲਣ ਵਾਂਗ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਮਉਲਦਾ ਹੈ।[394] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਰਿ ਦਾ ਨਾਮ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਟਿਕਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਦਾ ਹੀ ਬਸੰਤ ਹੈ।[395]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਹੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਦੀ ਹੋਲੀ ਖੇਡਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[396]

ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਦੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਨਗਰ ਵਸਾਏ ਜਾਂ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਉਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਉਤਸਵ ਤੇ ਮੇਲੇ ਮਨਾਏ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਗੰਗਾ ਆਦਿ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾਣੋ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ।[397]

---

392. ਨਾਨਕ ਤਿਨਾ ਬਸੰਤੁ ਹੈ, ਜਿਨਿ ਘਰਿ ਵਸਿਆ ਕੰਤੁ।
ਜਿਨ ਕੇ ਕੰਤ ਦਿਸਾਪੁਰੀ, ਸੇ ਅਹਿਨਿਸਿ ਫਿਰਹਿ ਜਲੰਤ।'
(ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ: 3, ਪਉੜੀ 18 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 791)

393. ਨਾਨਕ ਤਿਨਾ ਬਸੰਤੁ ਹੈ, ਜਿਨਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵਸਿਆ ਮਨਿ ਸੋਇ।
(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ:1420)

394. ੳ) ਬਨਸਪਤਿ ਮਉਲੀ ਚੜਿਆ ਬਸੰਤੁ। ਇਹੁ ਮਨੁ ਮਉਲਿਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੰਗਿ।
(ਬਸੰਤ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ: 1176)
ਅ) 'ਸਚਦੇ ਸਦਾ ਬਸੰਤ ਹੈ, ਜਿਤੁ ਤਨੁ ਮਨੁ ਹਰਿਆ ਹੋਇ।'60।
(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ: 1420)
ੲ) ਬਸੰਤ ਚੜਿਆ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਇ। ਏਹਿ ਜੀਅ ਜੰਤ ਫੂਲਹਿ ਹਰਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇ।
(ਬਸੰਤ ਮ: 3, ਉਹੀ, ਪੰ: 1177)

395. ੳ) ਗ੍ਰਿਹ ਤਾ ਕੇ ਬਸੰਤ ਗਨੀ। ਜਾ ਕੈ ਕੀਰਤਨ ਹਰਿ ਧੁਨੀ। (ਬਸੰਤ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1180)
ਅ) ਸਦਾ ਬਸੰਤ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰੇ। (ਬਸੰਤ ਮ: 3, ਉਹੀ, ਪੰ: 1176)
ੲ) ਤਿਨ ਬਸੰਤੁ ਜੋ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਇ। (ਬਸੰਤ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ: 1176)
ਸ) ਤਿਸ ਸਦ ਬਸੰਤ ਜਿਸ ਰਿਦੈ ਨਾਮੁ। (ਬਸੰਤ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1180)
ਹ) 'ਮਾਹਾ ਮਾਹ ਮੁਮਾਰਖੀ, ਚੜਿਆ ਸਦਾ ਬਸੰਤੁ।
ਪਰਫੜੁ ਚਿਤ ਸਮਾਲਿ ਸੋਇ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਗੋਬਿੰਦੁ।' (ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 1168)

396. ਗੁਰ ਸੇਵਉ ਕਰਿ ਨਮਸਕਾਰ। ਆਜ ਹਮਾਰੈ ਮੰਗਲਚਾਰ।
ਆਜ ਹਮਾਰੈ ਬਨੇ ਫਾਗ। ਸਭ ਸੰਗੀ ਮਿਲਿ ਖੇਲਨ ਲਾਗ।
ਹੋਲੀ ਕੀਨੀ ਸੰਤ ਸੇਵ। ਰੰਗੁ ਲਾਗਾ ਅਤਿ ਲਾਲ ਦੇਵ। (ਬਸੰਤ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1180)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ....)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਭਾਈ ਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਨ ਲਈ ਵੈਸਾਖੀ, ਮਾਘੀ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।[398]

ਪਰੰਤੂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ।[399] ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਨਗਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਕੇ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਤਪਤ ਬੁਝਾਉਣ ਲੱਗੇ।

<u>ਵਿਦਿਆ</u> :

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਪਖਪਾਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭਲਾਈ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਫਾਰਸ, ਅਰਬ ਜਾਂ ਮਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਨ।[400]

ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਨ। ਮਕਤਬ (ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ) ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਤੇ ਲਿਖਣੀ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਜ਼ਬਾਨੀ ਰਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖਾਨਗਾਹਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਦਰਸੇ (ਉਚ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਸਕੂਲ) ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।[401]

ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਸਦਰ' ਵਿਦਿਅਕ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਟ ਲਗਦੀ ਹੋਵੇ।[402]

397.

398. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 159. Advanced History of the Punjab, P-133-34, Dr. G.S. Chhabra.

399. ੳ) ਸੰਤਹੁ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਰੋਵਰੁ ਨੀਕਾ।
ਜੋ ਨਾਵੈ ਸੋ ਕੁਲੁ ਤਰਾਵੈ, ਉਧਾਰੁ ਹੋਆ ਹੈ ਜੀਅ ਕਾ। (ਸੋਰਠਿ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 623)
ਅ) ਰਾਮਦਾਸਿ ਸਰੋਵਰਿ ਨਾਤੇ। ਸਭ ਲਾਥੇ ਪਾਪ ਕਮਾਤੇ। (ਸੋਰਠਿ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 624)
ੲ) ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਰੋਵਰਿ ਨਾਤੇ। ਸਭਿ ਉਤਰੇ ਪਾਪ ਕਮਾਤੇ। (ਸੋਰਠਿ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 625)
ਸ) ਹਰਿ ਜਪੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਜਿਆ, ਸੰਤ ਭਗਤ ਗੁਣ ਗਾਵਹਿ ਰਾਮ।
ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਸੁਆਮੀ ਪ੍ਰਭੁ ਅਪਣਾ ਸਗਲੇ ਪਾਪ ਤਜਾਵਹਿ ਰਾਮ।
(ਸੂਹੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 781)

400.

401. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 97. Medieval Indian Culture, P-97, A.L. Srivastva.

402. ਉਹੀ, ਪੰ: 98-99.

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋਤਸ਼, ਵਿਆਕਰਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਕੂਲ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਕੂਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘਟ ਹੀ ਸਨ। ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੜਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਹਿੰਦੂ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਮੁਨੀਮੀ ਅਥਵਾ ਮਹਾਜਨੀ ਲਿਪੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਤੇ ਲਿਖਣੀ ਸਿਖਦੇ ਸਨ।[403]

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਉਚਿਤ/ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।[404] ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਭ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ (compulsory) ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਇਕੋ ਹੀ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਗੇ।[405] ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅਮੀਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[406] ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[407]

ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਉਨੱਤੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ (ਅਮੀਰ, ਵਜ਼ੀਰ) ਬਿਨਾ ਵਾਰਸ ਤੋਂ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[408]

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਮਦਰੱਸੇ ਖੁਲ੍ਹਵਾਏ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਦਰੱਸੇ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਉਲਟ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।[409]

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿਦਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਲੜਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਖਰੇ ਮਕਤਬ ਤੇ ਸਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[410]

---

403. Panjab under the Sultans, P-169-70, Dr. B.S.Nijjar.
404. Glimpses of Medieval Indian Culture, P-64, Dr. Yusuf Hussain.
405. Panjab under the Great Mughals, P-1[illegible]9, Dr. B.S.Nijjar
406. ਉਹੀ, ਪੰ: 159.
407. Glimpses of Medieval Indian Culture, P-69, Yusuf Husain
408. ਉਹੀ, ਪੰ: 70-71.
409. ਉਹੀ, ਪੰ: 73-74.
410. Education in Muslim India, P-187-88, S.M.Jaffar.

ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਦਿਲੀ, ਲਖਨਊ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।[411] ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਬਨਾਰਸ, ਮਥਰਾ, ਪਰਯਾਗ, ਹਰਦਵਾਰ, ਉਜੈਨ ਤੇ ਅਯੋਧਿਆ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਦਖਣ ਵਿਚ ਤੰਜੋਰ ਆਪਣੇ ਆਚਾਰੀਆ ਲਈ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ।[412]

ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਰਚਨਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਖ ਊਣਤਾਈ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਲ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।[413]

ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਾਰ ਤੋਂ ਵਾਰ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾ ਕੇ ਪਾਪ, ਪੁੰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਕੂੜ ਦੀ ਰਾਸ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[414] ਉਸ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ।[415] ਬਿਨਾ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਭਾਵ ਜਨਮ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਪੰਡਤ ਜਾਂ ਗਿਆਨੀ ਮੰਨਣਾ ਭਰਮ ਹੈ।[416] ਜੋ ਆਖਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਮੂਰਖ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ।[417] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਬਨਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[418]

ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਵਿਦਿਆ ਦਾਤੇ (ਅਧਿਆਪਕ/ਗੁਰੂ) ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾਤਾ ਸਤਿ-ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ (ਸਿਖਾਂ) ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[419] ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਨਵ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ

---

411. Glimpses of Medieval Indian Culture, P-76, Yusuf Husain.
412- ਉਹੀ, ਪੰ: 81.
413. ਉਹੀ, ਪੰ: 81-82.
414. 'ਸਤੀ ਪਹਰੀ ਸਤੁ ਭਲਾ, ਬਹੀਐ ਪੜਿਆ ਪਾਸਿ।
ਓਥੈ ਪਾਪੁ ਪੁੰਨੁ ਬੀਚਾਰੀਐ, ਕੂੜੈ ਘਟੈ ਰਾਸਿ।'
(ਮ:2, ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:1, ਪਉੜੀ 18 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 146)
415. 'ਪੜਿਆ ਮੂਰਖੁ ਆਖੀਐ, ਜਿਸੁ ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਅਹੰਕਾਰਾ।'
(ਮ:1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 6, ਉਹੀ, ਪੰ: 140)
416. 'ਬਿਨੁ ਬਿਦਿਆ ਕਹਾ ਕੋਈ ਪੰਡਿਤੁ.........।' (ਭੈਰਉ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1140)
417. 'ਜੋ ਅਜਾਣੁ ਕਹੈ ਮੈ ਜਾਣਾ, ਜਾਣਨਹਾਰੁ ਨ ਛਾਨਾ ਰੇ।' (ਆਸਾ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:382)
418. 'ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ।' (ਆਸਾ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:356)
419. 'ਸਤਿ ਪੁਰਖੁ ਜਿਨਿ ਜਾਨਿਆ, ਸਤਿਗੁਰੁ ਤਿਸ ਕਾ ਨਾਉ।
ਤਿਸ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਿਖੁ ਉਧਰੈ, ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਉ।'
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ 5, ਅਸਟਪਦੀ 18 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 286)

ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿਬੇਕ ਬੁਧੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[420] ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਵੀਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[421]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਦਿਆ ਦਾਨੀ ਦਾ ਰੋਲ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਬਣ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਵੇਚਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮਨਮੁਖ ਹਨ।[422] ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾਤਿਆਂ (ਪਾਂਧਿਆਂ) ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।[423] ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਅਖਉਤੀ ਪਾਂਧੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਖਤ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾੜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।[424]

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[425] ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬਝਕੇ ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਨ ਦੇ ਸਹਸੇ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।[426] ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਉਪਰੰਤ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦਾ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਅਤੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ।

---

420. 'ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਪਾਈ, ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਭ ਕੇਰਾ'।
(ਟੋਡੀ ਮ:4, ਉਹੀ, ਪੰ:711)

421. 'ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੈ, ਪੜਿ ਪੜਿ ਪਾਵੈ ਮਾਨੁ।' (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:1329)

422. 'ਮਨਮੁਖ ਵਿਦਿਆ ਬਿਕ੍ਰਦਾ, ਬਿਖੁ ਖਟੇ ਬਿਖੁ ਖਾਇ। 53।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ, ਉਹੀ, ਪੰ: 937-38)

423. 'ਪਾਧਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀਐ, ਚਾਟੜਿਆ ਮਤਿ ਦੇਇ।
ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਹੁ ਨਾਮੁ ਸੰਗਰਹੁ, ਲਾਹਾ ਜਗ ਮਹਿ ਲੇਇ।' 54। (ਉਹੀ, ਪੰ: 938)

424. 'ਪੜੇ ਬੂਝਹਿ ਨਾਹੀ ਮੂੜੇ, ਭਰਮਿ ਭੂਲੇ ਤੇਰਾ ਜਨਮੁ ਗਇਆ।
ਅਣਹੋਦਾ ਨਾਉ ਧਰਾਇਓ ਪਾਧਾ, ਅਵਰਾ ਕਾ ਭਾਰੁ ਤੁਧੁ ਲਇਆ।3।
ਤੁਧੁ ਸਿਰਿ ਲਿਖਿਆ ਸੋ ਪੜੁ ਪੰਡਿਤ, ਅਵਰਾ ਨੋ ਨ ਸਿਖਾਲਿ ਬਿਖਿਆ।
ਪਹਿਲਾ ਫਾਹਾ ਪਇਆ ਪਾਧੇ, ਪਿਛੋ ਦੇ ਗਲਿ ਚਾਟੜਿਆ।'5।
(ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ:3, ਪੱਟੀ, ਉਹੀ, ਪੰ: 434-35)

425. ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਭਿ ਸਾਸਤ, ਇਨ ਪੜਿਆ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ।
(ਸੂਹੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 747)

426. ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਪੜਿਆ। ਤੇਤਾ ਕੜਿਆ। ਬਹੁ ਤੀਰਥ ਭਵਿਆ। ਤੇਤੋ ਲਵਿਆ।
ਬਹੁ ਭੇਖ ਕੀਆ। ਦੇਹੀ ਦੁਖੁ ਦੀਆ................
ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟੇ ਸੋ ਸੁਖੁ ਪਾਏ। ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਮੰਨਿ ਵਸਾਏ। ਨਾਨਕ ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਸੋ ਪਾਏ।
ਆਸ ਅੰਦੇਸੇ ਤੇ ਨਿਹਕੇਵਲੁ, ਹਉਮੈ ਸਬਦਿ ਜਲਾਏ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 9 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 467-68)

<u>ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ:-</u>

ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਆਦਿ ਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੁਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਸਮੁਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨ, ਮੰਦਿਰ-ਨਿਰਮਾਣ, ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਖਣ ਲਈ ਆਰਥਿਕ-ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹੁਤੀ ਸੰਤੋਸ਼-ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਭਾਰੀ ਟੈਕਸ, ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਦੂਸ਼ਿਤ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਸੁਝਾਵ ਵੀ ਦਿੱਤੇ।

ਮਧਕਾਲੀਨ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਸ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਪਹਿਲੂਆਂ——ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਵਣਜ-ਵਪਾਰ, ਉਦਯੋਗ ਧੰਦੇ ਆਦਿ, ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ, ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

<u>ਖੇਤੀਬਾੜੀ</u> : ਸਾਡੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕਾਲ (1469-1675 ਈ:) ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਧੰਦਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਡੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਸਮਰਾਟ ਵਲੋਂ ਜਗੀਰ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ) ਵੰਡਾਈ ਜਾਂ ਠੇਕੇ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨ-ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਇਕਤਦਾਰ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਕਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਾਹੇ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲਗਾਨ ਉਗਰਾਹ ਸਕਦਾ ਸੀ।[427] ਪਰੰਤੂ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਟੋਡਰ ਮਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਗਾਨ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਚ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਖੜੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਰਜੀ ਰੋਕਿਆ।[428] ਕਾਲ ਪੈਣ ਸਮੇਂ ਅਕਬਰ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ

---

427. The Agrarian System of Moslem India, P-57, Moreland.
428. Punjab under the Great Mughals, P-146, Dr.B.S.Nijjar.

ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਮਸਿਆ ਹਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।

ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸਾਨ ਜੀਅ ਲਾ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਰਜਵੀਂ ਰੋਟੀ ਮਿਲ ਸਕੇ।[429] ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਆਪਣੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਅਕੱਸ਼ਰ ਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੱਚੀ-ਪੱਕੀ ਫਸਲ ਵੀ ਕਟਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।[430]

ਖੇਤੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਫਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ 'ਬੀਜ' ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[431] ਕੁਰੁੱਤਾ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਨਾਲ ਨਾ ਫਲ ਤੇ ਨਾ ਫੁਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[432] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਲਾਭ ਦੇ ਨਾਲ ਮੂਲ ਵੀ ਗਵਾ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ।[433]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੇਤੀ ਦੀ ਕਾਰ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਣ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭੈ-ਰੂਪੀ ਧਰਤ ਹੋਵੇ, ਆਚਰਣ ਰੂਪੀ ਪਾਣੀ, ਸਤਿ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਦੋ ਬਲਦ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਦਾ ਹਲ, ਮਨ ਰੂਪੀ ਕਿਸਾਨ (ਹਾਲੀ) ਹੋਵੇ, ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਵੱਤਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਅਵਸਰ ਹੋਵੇ, ਹਰੀ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਬੀਜ, ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਰੂਪੀ ਬੋਹਲ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਘਾਸ-ਫੂਸ ਸਮਝੋ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਰੂਪੀ ਫਸਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[434] ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਨ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਸਮਝ ਕੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਕੇ, ਨਾਮ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਕਰਕੇ, ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਬਣਾ ਕੇ, ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜਮਾਉਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[435]

---

429. 'ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਿਰਸਾਣੁ ਕਰੇ, ਲੋਚੈ ਜੀਉ ਲਾਇ।
ਹਲੁ ਜੋਤੈ ਉਦਮੁ ਕਰੇ, ਮੇਰਾ ਪੁਤੁ ਧੀ ਖਾਇ।' (ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:5, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 166)

430. ਜੈਸੇ ਕਿਰਸਾਣੁ ਬੋਵੈ ਕਿਰਸਾਨੀ। ਕਾਚੀ ਪਾਕੀ ਬਾਢਿ ਪਰਾਨੀ। (ਆਸਾ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:375)

431. ਜੇਹਾ ਬੀਜੇ ਸੋ ਲੁਣੈ'.............(ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 134)

432. ਆਨ ਰੂਤੀ ਆਨ ਬੋਈਐ, ਫਲੁ ਨ ਫੂਲੈ ਤਾਹਿ।' (ਸੂਹੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1002)

433. 'ਕੁਰੁਤਾ' ਬੀਜੁ ਬੀਜੇ ਨਹੀ ਜੰਮੈ, ਸਭੁ ਲਾਹਾ ਮੂਲੁ ਗਵਾਇਦਾ।'
(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:1075)

434. ਭਉ ਭੁਇ, ਪਵਿਤ ਪਾਣੀ, ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਬਲੇਦ।
ਹਲੁ ਹਲੇਮੀ, ਹਾਲੀ ਚਿਤੁ ਚੇਤਾ ਵਤੁ, ਵਖਤ ਸੰਜੋਗੁ।
ਨਾਉ ਬੀਜੁ, ਬਖਸੀਸ ਬੋਹਲ, ਦੁਨੀਆ ਸਗਲ ਦਰੋਗ।
ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਕਰਮੁ ਹੋਇ, ਜਾਵਹਿ ਸਗਲ ਵਿਜੋਗ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮ:3, ਪਉੜੀ 17 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:955)

435. ਇਹੁ ਤਨੁ ਧਰਤੀ, ਬੀਜੁ ਕਰਮਾ ਕਰੋ, ਸਲਿਲ ਆਪਾਉ ਸਾਰਿੰਗ ਪਾਣੀ।
ਮਨੁ ਕਿਰਸਾਣੁ, ਹਰਿ ਰਿਦੈ ਜੰਮਾਇ ਲੈ, ਇਉ ਪਾਵਸਿ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਣੀ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 23)

<u>ਵਣਜ ਤੇ ਵਪਾਰ</u> :- ਤੁਰਕ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸੰਵਾਰਨ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਸੀ।[436]

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤੂ ਵੇਚਦੇ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[437] ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਬਾਣੀਏ (ਮਾਰਵਾੜੀ) ਸਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਿਮ-ਸੌਦਾਗਰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[438]

ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਸਮੇਂ ਜਾਨ ਅਤੇ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੁ ਵਪਾਰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।[439] ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।[440]

ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ [illegible] ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਹੂ ਜਾਂ ਮਹਾਜਨ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਜ ਤੇ ਪੈਸਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਚਕ੍ਰਵਿਧੀ ਵਿਆਜ ਨਾਲ ਮੂਲਧਨ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਵਾਪਸ ਮੋੜਨੀ ਔਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।[441]

ਮੁਲਤਾਨੀ ਸੌਦਾਗਰਾਂ (ਵਪਾਰੀਆਂ) ਦਾ ਆਚਰਣ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢੰਗ ਅਪਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਘਟ ਤੋਲਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ।[442]

ਵਪਾਰ ਬਾਰੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਪਾਰੀ (ਸੌਦਾਗਰ) ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮਾਲ ਵੇਚਦੇ ਸਨ।[443]

---

436. Medieval Indian Culture, P.36, A.L. Srivastava.
437. Life & Conditions of the people of Hindustan, P-135, K.M. Ashraf.
438. ਉਹੀ, ਪੰ : 138-39.
439. Glimpses of Medieval Indian Culture, P-123, Yusuf Husain.
440. Life & Conditions of the people of Hindustan, P-136, K.M. Ashraf.
441. ਉਹੀ, ਪੰ: 140.
442. ਉਹੀ, ਪੰ: 141.
443. ਜੇ ਤੁਰੇ ਸਉਦਾਗਰੀ, ਸਉਦਾਗਰ ਧਾਵੈ।
ਧਨ ਖਟੈ ਆਸਾ ਕਰੈ, ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਵਧਾਵੈ।
(ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣ ਮ:4, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰ: 166)

ਬਹੁਤਾ ਧਨ ਲਾਹਾ ਖੱਟਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।[444] ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[445] ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[446] ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਸਫਲੀ ਸਮਝੀ ਜਾਵੇ।[447]

ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[448] ਜਿਹੜੇ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਰਾਹੀਂ ਸਚਾਈ ਪੂੰਜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[449] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਧਰਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[450] ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਪਾਰ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਹ ਆਪ ਹਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਭਗਤ ਵਣਜਾਰੇ ਹਨ, ਜੋ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਰਤਨ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਕੇ ਹਰੀ ਰੂਪੀ ਧਨ ਦਾ ਲਾਭ ਖੱਟ ਰਹੇ ਹਨ।[451] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਸੱਚਾ, ਉਸ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ ਵੀ ਸੱਚੇ, ਸੱਚ ਦਾ ਵਣਜ, ਸੱਚ ਦੀ ਖਰੀਦ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਹੀ ਕਮਾਈ ਹੈ।[452]

ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵਪਾਰ ਆਯਾਤ ਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਟੈਕਸ ਲਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈਵਾਰ ਜਲ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲੁਟੇਰੇ ਲੁੱਟ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਲੱਦ ਕੇ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰੂਪੀ ਮਲਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣੇ

---

444. ਲਦੇ ਹਰੇ ਖੇਪੜੇ, ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਧਨੁ ਮਾਲ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:5, ਛੰਤ ਦਖਣੇ, ਗੁਹੀ, ਪੰ:80)

445. ਪੂੰਜੀ ਸਾਬਤੁ ਘਣੋ ਲਾਹੁ, ਗ੍ਰਿਹਿ ਸੋਭਾ ਸੇਤ। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ:5, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 810)

446. ਧਰਮ ਸੇਤੀ ਵਾਪਾਰੁ ਨ ਕੀਤੋ, ਕਰਮੁ ਨ ਕੀਤੋ ਮਿਤੁ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਪਹਰੇ, ਗੁਹੀ, ਪੰ:75)

447. ਸਚੁ ਵਾਪਾਰ ਕਰਹੁ ਵਾਪਾਰੀ। ਦਰਗਹ ਨਿਬਹੈ ਖੇਪ ਤੁਮਾਰੀ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ 22, ਗੁਹੀ, ਪੰ:293)

448. ਬਿਨੁ ਰਾਸੀ ਕੋ ਵਥੁ ਕਿਉ ਪਾਏ। ਮਨਮੁਖ ਭੂਲੇ ਲੋਕ ਸਬਾਏ।
(ਮਾਝ ਮ: 3, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 117)

449. ਜਿਨਾ ਰਾਸਿ ਨ ਸਚੁ ਹੈ, ਕਿਉ ਤਿਨਾ ਸੁਖੁ ਹੋਇ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:1, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 22)

450. ਸਚੁ ਖਟਣਾ ਸਚੁ ਰਾਸਿ ਹੈ, ਸਚੇ ਸਚੀ ਸੋਇ।
ਸਚਿ ਮਿਲੇ ਸੇ ਨ ਵਿਛੁੜਹਿ, ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 3, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 37)

451. ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਤੁਮਾਰਾ ਜੀਉ। ਤੂੰ ਸਚਾ ਸਾਹੁ ਭਗਤੁ ਵਣਜਾਰਾ ਜੀਉ।
ਹਰਿ ਧਨੁ ਰਾਸਿ ਸਚੁ ਵਾਪਾਰਾ ਜੀਉ, ਜਨ ਨਾਨਕ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰਾ ਜੀਉ।
(ਗਉੜੀ ਮਾਝ ਮ:5, ਗੁਹੀ, ਪੰ:217)

452. ਸਚਾ ਸਾਹੁ, ਸਚੇ ਵਣਜਾਰੇ। ਸਚੁ ਵਣੰਜਹਿ, ਗੁਰ ਹੇਤਿ ਅਪਾਰੇ।
ਸਚੁ ਵਿਹਾਝਹਿ ਸਚੁ ਕਮਾਵਹਿ, ਸਚੋ ਸਚੁ ਕਮਾਵਣਿਆ। (ਮਾਝ ਮ:3, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 117)

ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਦੇਵੇਗਾ, ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਲੈਣ ਵਾਲਾ (ਜਮ ਜਾਗਾਤੀ) ਜਾਂ ਤਸਕਰ (ਲੁਟੇਰਾ) ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ।[453]

ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧੰਦੇ :- ਉਦਯੋਗ ਧੰਦੇ ਤੇ ਸੁਚਿੱਤਾ ਹੋਰਾਂ ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮਲਮਲ-ਕਾਰੀ, ਖੰਡ ਪਦਾਰਥ, ਸਿਲਕ, ਅਫੀਮ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਉਪਜ ਕਾਰੋਬਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ।[454] ਸੋਨਾ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਉਦਯੋਗ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠਾਂ ਚਲਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[455]

ਘਰੇਲੂ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਤ ਦੀ ਕਤਾਈ ਤੇ ਬੁਣਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਟੋਪੀਆਂ, ਜੁੱਤੀਆਂ, ਹਥਿਆਰ ਲੋਹਾਰਾ ਕੰਮ, ਸੋਨੇ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਗਹਿਣੇ ਆਦਿਕ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[456]

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਗੁਜਰਾਤ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਬਿਜਵਾੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨਗਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਨੰਦਪੁਰ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੇ ਤਰਨ-ਤਾਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਸਨ।

ਉਦਯੋਗ ਧੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਪਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਵਖ ਵਖ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਨਿਆਰ,[457] ਛੀਂਬਾ ਤੇ ਜੁਲਾਹਾ,[458] ਕੰਹਾਰ (ਪਨਿਹਾਰ),[459] ਤਸਕਰ (ਡਾਕੂ),[460] ਪਾਹਰੂ (ਸੰਤਰੀ),[461] ਬੋਹਿਥ (ਮਲਾਹ),[462] ਹੱਟ ਜਾਂ ਵਾਹੀ,[463] ਸੇਵਕ ਅਥਵਾ ਨੌਕਰ (ਚਾਕਰ)[464] ਆਦਿਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

---

453. ੳ) ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਖੇਤੁ ਬੀਜਿਆ, ਖੇਵਟੁ ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਪਾਰਿ ਲੰਘਾਇਆ।
ਜਮੁ ਜਾਗਾਤੀ ਨੇੜਿ ਨ ਆਵੈ, ਨਾ ਕੋ ਤਸਕਰੁ ਚੋਰੁ ਲਗਾਇਆ।
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ:4, ਉਹੀ, ਪੰ:833)
ਅ) ਹਰਿ ਜਪਿ ਹਰਿ ਵਾਪਰੁ ਕਰਿਆ, ਜਮੁ ਜਾਗਾਤੀ ਨੇੜਿ ਨ ਆਇਆ।
(ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਮ:4, ਉਹੀ, ਪੰ: 165)

454.

455. ਉਹੀ, ਪੰ: 35. / Medieval Indian Culture, P-34, A.L. Srivastva.

456.

457. 'ਸੁਨਿਆਰ ਸੋਨਾ ਕਸਵਟੀ ਲਾਵੈ.........।' (ਬਿਲਾਵਲ ਮ:3, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਪੰ: 797) / Life & conditions of the people of Hindustan, P-182, K.M. Ashraf.

458. 'ਨਾਮਾ ਛੀਂਬਾ, ਕਬੀਰੁ ਜੋਲਾਹਾ.......। (ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ: 67)

459. (ਹਰਿ ਕਾ ਸੰਤ ਪਰਾਨ ਧਨ) ਤਿਸ ਕਾ ਪਨਿਹਾਰਾ। (ਸੂਹੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:745)

460. ਚੋਰ ਜਿਵਹੁ ਘਰ ਦੁਆਰ ਹੈ ਜਾਣੈ, ਅਹਿਨਿਸਿ ਤਸਕਰ ਪੰਚ ਚੋਰ ਲਗਾਇਆ।
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ:4, ਉਹੀ, ਪੰ:833)

461. ਹੋਰ ਮੁਆਹੁ.....ਪਾਹਰੂ ਕੂਪ ਰਹਾ ਜਗਤਾਰ।' (ਸਿਰੀਰਾਗ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:24)

462. ਸਬਦੁ ਬੋਹਿਥ.....ਇਨ ਬਿਧਿ ਦੁਤਰੁ ਤਰੀਐ।' (ਗਉੜੀ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ: 245)

463. ੳ) ਹਲੁ ਵਾਹੀ............(ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:1, ਪਉੜੀ 27, ਉਹੀ, ਪੰ: 150)
ਅ) ਹਲੁ ਵਾਹੀ............(ਵਾਰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:4, ਪਉੜੀ 21, ਉਹੀ, ਪੰ: 91) (ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਹਰ ਪੇਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਮਾਨਵ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਜੀਵਿਕਾ ਲਈ ਕੁਝ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ਾ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸ਼ਰਤ ਸਿਰਫ ਏਨੀ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਉਸ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਅਸਮਾਜਕ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

<u>ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ:-</u> ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਜਨਤਾ ਉਪਰ ਲਗਾਏ ਗਏ ਟੈਕਸਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਟੈਕਸ ਲਾਗੂ ਤੇ ਉਗਰਾਹੁਣ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚਲਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਸਾਡੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਅਫਗਾਨ ਤੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵੇਲੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ,[465] ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।

<u>ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ:-</u>

ਸ਼ਾਸਕ ਬਹੁਤ ਐਸ਼ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ।[466] ਸਾਰੀ ਸਲਤਨਤ ਤੇ ਇਹਦੇ ਸਾਧਨ ਸੁਲਤਾਨ/ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਆਮਦਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨ ਲਈ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।[467]

ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਵੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਲਾਸਮਈ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ।[468] ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਕਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਈਰਖਾ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਸੀ।[469] ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਰਜ਼ਾਈ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਸਿਰੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।[470]

---

464. ੳ) 'ਅਖੇ ਤਖੇ ਜੋ ...ਕਰੀ......। (ਆਸਾ ਮ:1, ਗੁਰੀ, ਪੰ:420)
ਅ) 'ਨਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਚਾਕਰੀ ਕਰੇ......। (ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣ ਮ:4, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 166)
465. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ, ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ'।
466. ੳ) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ, ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਸੁਲਤਾਨ'।
ਅ) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ, 'ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ'।
467. Life & conditions of the people of Hindustan, P-148-52, K.M. Ashraf
468. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ੳ) ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ, ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ'।
ਅ) ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ, 'ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ'।
469. The Delhi Sultanate, P-613, Dr. R.C. Majumdar.
470. ੳ) Medieval Indian Culture, P-37, A.L. Srivastava.
ਅ) Life & conditions of the people of Hindustan, P-154-55, K.M. Ashraf.

ਮਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ[471] ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।[472]

ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮੰਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਆਵੱਸ਼ਕ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।[473] ਬੇਸ਼ਕ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ[474] ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਵੇਲੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਸਸਤੇ ਸਨ,[475] ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਦੈਨਿਕ ਵੇਤਨ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੀ।[476] ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਦਾਸਤਾ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[477]

<u>ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਬੁਰਾਈ:</u>- ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ [illegible] ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਾਸਕ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਵਪਾਰੀ, ਵਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਬੜਾ ਐਸ਼ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਨਿਘਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਨੇ ਹੇਠਲੀ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਰਸਾਤਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਨ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧਨ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਜਾਂ ਵਲ ਛਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਧਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।[478] ਵਹੁਟੀ, ਮਿੱਤਰ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਭ ਧਨ ਦੇ ਹੀ ਸੱਕੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਧਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਛਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[479]

---

471. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ: ਅਧਿਆਇ ਇਹੋ, ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ।
472. Glimpses of Medieval Indian Culture, P. 124, Yusuf Husain.
473. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ' ਅਧੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ।
474. Medieval Indian Culture, P. 36, A.L. Srivastva.
475. ਉਹੀ, ਪ: 38-39
476. ਉਹੀ, ਪੰ: 37.
477. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ: 593, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।
478. ਇਸੁ ਜਰ ਕਾਰਣਿ ਘਣੀ ਵਿਗੁਤੀ, ਇਨਿ ਜਰ ਘਣੀ ਖੁਆਈ।
ਪਾਪਾ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ, ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ।
(ਆਸਾ ਮ:1, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 484)
479. ਦਾਰਾ ਮੀਤ ਪੂਤ ਸਨਬੰਧੀ, ਸਗਰੇ ਧਨ ਸਿਉ ਲਾਗੇ।
ਜਬ ਹੀ ਨਿਰਧਨ ਦੇਖਿਓ ਨਰ ਕਉ, ਸੰਗਿ ਛਾਡਿ ਸਭ ਭਾਗੇ।
(ਸੋਰਠਿ ਮ: 9, ਉਹੀ, ਪੰ: 633)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਖ਼ੀਰ ਜਮਪੁਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[480] ਪਾਪਾਂ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁਖ ਲੁਟੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬਦ-ਅਸੀਸਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮੇਤ ਹੀ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹਨ।[481] ਅਨਰਥ ਕਰਕੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਧਨ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।[482] ਪਾਪ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨੰਗਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਧਨ ਇਥੇ ਪਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[483] ਰਾਜੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਧਨ ਚੋਰ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਵੇਖਦਿਆਂ 2 ਹੀ ਮਾਇਆ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਪਛਤਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਮ ਦੀ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।[484]

ਜਦੋਂ ਇਹ ਧਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹਦੇ ਝੂਠੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਧਨ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।[485] ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਆਗਿਆ ਹੈ,[486] ਪਰੰਤੂ ਧਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਾਤ੍ਰ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਬਣਨਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੇ ਬੋਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਨਾ ਕੁਝ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕੁਝ ਸੁਣਦਾ ਹੈ।[487]

---

480. ਕਾਮਣਿ ਲੋੜੈ ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ, ਮਿਤ੍ਰ ਲੁੜੇਨਿ ਸੁਖਾਧਾਤਾ।
ਨਾਨਕ ਪਾਪ ਕਰੇ ਤਿਨ ਕਾਰਣਿ, ਜਾਸੀ ਜਮਪੁਰਿ ਬਾਧਾਤਾ।
(ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ ਮ: 1, ਅ ਪੰ: 155)

481. ਲੈਦਾ ਬਦ ਦੁਆਇ ਤੂੰ, ਮਾਇਆ ਕਰਹਿ ਇਕੱਤ।
ਜਿਸਨੋ ਤੂੰ ਪਤੀਆਇਦਾ, ਸੋ ਸਣੁ ਤੁਝੈ ਅਨਿਤ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:42)

482. ਕਰਤ ਅਨਰਥ ਦਰਬੁ ਸੰਚਿਆ, ਸੋ ਕਾਰਜਿ ਕੇਤੁ।
(ਵਾਰ ਜੈਤਸਰੀ ਮ:5, ਪਉੜੀ 4, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 706)

483. ਕਰਿ ਕਰਿ ਪਾਪੁ ਦਰਬੁ ਕੀਆ, ਵਰਤਣ ਕੈ ਤਾਈ।
ਮਾਟੀ ਸਿਉ ਮਾਟੀ ਰਲੀ, ਨਾਗਾ ਉਠਿ ਜਾਈ। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ:5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:809)

484. ਕੂੜਿ ਰਾਜੇ ਰੰਗ ਰਾਇ, ਸੰਚਹਿ ਬਿਖੁ ਮਾਇਆ।
ਕਰਿ ਕਰਿ ਹੇਤੁ ਵਧਾਇਦੇ, ਪਰ ਦਰਬੁ ਚੁਰਾਇਆ।
ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਨ ਵਿਸਹਹਿ, ਬਹੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗਾਇਆ।
ਵੇਖਦਿਆ ਹੀ ਮਾਇਆ ਧੁਹਿ ਗਈ ਪਛੁਤਹਿ ਪਛੁਤਾਇਆ।
ਜਮਦਰਿ ਬਧੇ ਮਾਰੀਅਹਿ, ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਾਇਆ।
(ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: 4, ਪਉੜੀ 21, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 1245)

485. ੳ) ਸੰਗਿ ਨ ਚਾਲਸਿ ਤੇਰੈ ਧਨਾ।
ਤੂੰ ਕਿਆ ਲਪਟਾਵਹਿ ਮੂਰਖ ਮਨਾ। (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ 19, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:288)
ਅ) ਧਨੁ ਧਨੁ ਕਹਾ ਪੁਕਾਰਤੇ, ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਸਭ ਕੂਰ।
(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮ:5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 250)

486. ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ'।

487. ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਅਤਿ ਅੰਨਾ ਬੋਲਾ।
(ਮ:3, ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮ:4, ਪਉੜੀ 24 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 313)

ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਧਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਧਨ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਅੱਗ ਸਾੜ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਡੋਬ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਮਨੁਖ ਦਾ ਸਾਥ ਹੀ ਛਡ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[488] ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਧਨ ਹੀ ਨਿਹਚਲ ਹੈ, ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਨ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਧਨ ਨੂੰ ਚੋਰ ਜਾਂ ਡਾਕੂ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।[489] ਧਨ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮੂਰਖ ਝੂਰਦਾ ਹੈ, ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਧਨ ਵਿਰਲੇ ਮਨੁਖ ਹੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ।[490] ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਕੱਚਾ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁਖ ਸ਼ਾਹ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਦ ਵਿਚ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਚਿਆਰ ਲੋਕ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਨਾਮ-ਰੂਪੀ ਸੱਚਾ ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ।[491] ਕੱਚਾ ਧਨ ਮੂਰਖ ਤੇ ਗਵਾਰ ਹੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਦਾ ਦੁਖ ਉਠਾਂਦੇ ਹਨ।[492] ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਸੱਚਾ ਧਨ ਕਦੇ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ।[493] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਸੱਚਾ ਧਨ ਵਰਤਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਇਹ ਘਟਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[494] ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਸੱਚੇ ਧਨ ਨੂੰ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਤੋਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[495] ਗੁਰਮੁਖ ਨਾਮ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨਾਲੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਖ ਪਾਂਦੇ ਹਨ।[496]

ਸਮਾਜਵਾਦੀ-ਆਰਥਿਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ:- ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ-ਆਰਥਿਕ-ਵਿਤਰਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ

---

488. ਐਸਾ ਹਰਿ ਧਨੁ ਸੰਚੀਐ ਭਾਈ।
ਭਾਹਿ ਨਾ ਜਾਲੈ, ਜਲਿ ਨਹੀ ਡੂਬੈ, ਸੰਗੁ ਛੋਡਿ ਕਰਿ ਕਤਹੁ ਨ ਜਾਈ।
(ਆਸਾ ਮ:5, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 375)

489. ਏਹੋ ਨਿਹਚਲ ਨਾਮ ਧਨੁ, ਹੋਰੁ ਧਨੁ ਆਵੈ ਜਾਇ।
ਇਸੁ ਧਨ ਕਉ ਤਸਕਰੁ, ਜੋਹਿ ਨ ਸਕਈ, ਨ ਓਚਕਾ ਲੈ ਜਾਇ।
(ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ ਮ:3, ਪਉੜੀ 7 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 511)

490. ਧਨ ਗਇਆ ਬਹਿ ਝੂਰੀਐ, ਧਨ ਮਹਿ ਚੀਤੁ ਗਵਾਰ।
ਧਨੁ ਵਿਰਲੀ ਸਚੁ ਸੰਚਿਆ, ਨਿਰਮਲੁ ਨਾਮੁ ਪਿਆਰਿ।36।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਓਅੰਕਾਰ, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 934)

491. ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਸੰਚੀਐ, ਧਨੁ ਕਾਚਾ ਬਿਖੁ ਛਾਰੁ।
ਸਾਹੁ ਸਦਾਏ ਸੰਚਿ ਧਨੁ, ਦੁਬਿਧਾ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ।48।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 937)

492. ਕਾਚਾ ਧਨੁ ਸੰਚਹਿ ਮੂਰਖ ਗਾਵਾਰੁ। ਮਨਮੁਖ ਭੂਲੇ ਅੰਧ ਗਾਵਾਰ।
ਬਿਖਿਆ ਕੇ ਧਨ ਸਦਾ ਦੁਖੁ ਹੋਇ। .... (ਧਨਾਸਰੀ ਮ:3, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 665)

493. 'ਇਹ ਧਨੁ ਅਖੁਟੁ ਨ ਨਿਖੁਟੈ ਨ ਜਾਇ'। (ਧਨਾਸਰੀ ਮ: 3, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 663)

494. 'ਖਾਵਹੁ ਖਰਚਹੁ ਤੋਟਿ ਨ ਆਵੈ, ਹਲਤ ਪਲਤ ਕੈ ਸੰਗੇ।'
(ਗੂਜਰੀ ਮ:5, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 495-96)

495. ਖਾਵਹਿ ਖਰਚਹਿ ਰਲਿ ਮਿਲਿ ਭਾਈ। ਤੋਟਿ ਨ ਆਵੈ ਵਧਦੋ ਜਾਈ।
(ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 186)

496. ਗੁਰਮੁਖ ਜਨ ਪਵਿਤੁ ਹੈ, ਧਨੁ ਸੰਚਿ ਮਾਇਆ।
ਹਰਿ ਅਰਥਿ ਜੋ ਖਰਚਦੇ, ਦੇਂਦੇ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ। (ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ:4, ਪਉੜੀ 22, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 1246)

ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਸੰਪੱਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਵੰਡ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ/ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਇਸ ਸਾਧਨ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ,[497] ਮਨੁੱਖ ਧਰਮੀ ਹੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਮਿਹਨਤੀ ਹੈ, ਉੱਦਮੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਦਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਦੁਆਰਾ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[498] ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਸਮਾਜਕ ਧਰਮ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[499] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਹਨਤ-ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[500]

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਲੇਸ਼, ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਖਿਚੋਤਾਣ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹੈ ਹੀ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਸੂਰ ਖਾਣ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਗਊ ਖਾਣ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਪੀਰ ਜੀਵ ਦੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹਾਮੀ ਭਰੇਗਾ ਜੇ ਉਹ ਮੁਰਦਾਰ ਜਾਂ ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ ਨਾ ਮਾਰੇ।[501]

ਮਾਇਆ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜਾਂ ਭੁੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੁਹੇਲਾ (ਸੁਖੀ) ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[502]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਰੋਗਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿਚ, ਇਹ ਖਲਕ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਲੀ, ਜੁੱਲੀ ਤੇ ਕੁੱਲੀ ਮੁਹੱਈਆ

---

497. ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ। ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ।
(ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ:1, ਪਉੜੀ 22 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1245)
498. ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ, ਕਮਾਵਦਿਆ ਸੁਖ ਭੁੰਚੁ।
(ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ ਮ:5, ਪਉੜੀ 17 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:522)
499. ਧਿਆਇਦਿਆ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲੁ, ਨਾਨਕ ਉਤਰੀ ਚਿੰਤ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 522)
500. ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ, ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ।
ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ, ਕੇਤੀ ਛੁਟੀ ਨਾਲਿ। (ਜਪੁ ਆਖਰੀ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 8)
501. ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ, ਉਸੁ ਸੂਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ।
ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ। (ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:1, ਪਉੜੀ 7 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ14
502. ਜਿਸੁ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਹੁਤੁ, ਤਿਸੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਚਿੰਤਾ। ਜਿਸੁ ਗ੍ਰਿਹਿ ਥੋਰੀ ਸੁ ਫਿਰੈ ਭ੍ਰਮੰਤਾ।
ਦੁਹੂ ਬਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜੋ ਮੁਕਤਾ, ਸੋਈ ਸੁਹੇਲਾ ਭਾਲੀਐ। (ਮਾਰੂ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1019)

ਕਰਨਾ, ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਰਮ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅੰਤਮ ਲਖਸ਼ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਨੈਤਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।[503]

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅੰਤਰ ਤਤ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਰਣ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣਾ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਆਸ਼ਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤੇ ਗਏ ਆਦਰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋਵੇ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਯੋਗ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ।

---

503. The humanism of Guru Nanak regards all human beings of the world as a part of the great universal fraternity. It brings all the humanity in its purview. Like Marxism, it is concerned with the material well being of the people. All the memebers of the society should be provided with food, shelter and clothing, and it is the primary duty of a ruler. But the material well being is only a midway target. The humanism of Guru Nanak further gives a great ethical discipline and provides for development on the spiritual plane.

-----Philosophy of Guru Nanak, P-167-68, Dr. S.S.Kohli.

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

'ਸਾਹਿ ਰੂਪ ਦੇ ਰੂਪ-ਸਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ'

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ'

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਵਲ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਧਰਮ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਧਰਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਦੀ ਠੀਕ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਜੀਵਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਧਰਮੀ ਮਨੁੱਖ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਥੋਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਰੂਹ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੱਧਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[1]

ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਮ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਗਿਆਨ, ਕਦੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਕਦੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਮੱਧਕਾਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਏਕੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[2]

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਤਿੰਨਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਬੇਅਰਥ ਹੈ, ਭਗਤੀ ਬਿਨਾਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਖਾਰ ਨਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ। ਐਸੇ ਕਰਮਾਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਇਹ ਲੋਕ ਸੌਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰਲੋਕ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਧਰਮ ਇਕ ਆਵਸ਼ਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਗਲਤ ਪਾਸੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਯੁਗ-ਪੁਰਸ਼ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸੇਧ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਲਿਖਤਿਤ ਕਾਲ ਭਾਵੇਂ ਮੱਧਕਾਲ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮੰਡਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਹੀ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।[3]

---

1. ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ, ਪੰ: 42, ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ।
2. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ ਕਾ ਕਾਵਿ, ਪੰ: 325, ਡਾ: ਪ੍ਰਮਿੰਨੀ ਸਹਿਗਲ।
3. The Culture of India, P-76, Aurbindo C.C. Dutt.

ਆਦਿ ਬੀੜ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਾਂਗੇ, ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਤ ਧਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ (1469 ਈ:) ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦਾ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਅਰਥਾਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਹੀ ਧਰਮ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਪੂਜਾ ਪੁੰਨ ਕਰਕੇ ਜਨੇਊ ਤੇ ਧੋਤੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਰੱਖਣ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਾਉਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਬੁਤ ਪੂਜਾ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ, ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਸਦਕਾ ਰਸਮਾਂ ਨੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਉਚ-ਆਤਮਿਕ ਭਾਵ ਭੇਖ ਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਬ ਚੁਕੇ ਸਨ।[4]

ਸਾਡੇ ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਰੂਪ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਿਕ੍ਰਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਬੁਤ-ਪੂਜਾ, ਮੜ੍ਹੀਆਂ, ਕਬਰਾਂ, ਜੰਤ੍ਰ, ਮੂਰਤ, ਧਰਤੀ ਪਹਾੜ ਪਾਣੀ, ਬੈਸੰਤਰ, ਧਰਮ ਰਾਜ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਧਰਮ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।[5] ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਪਰੰਪਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮਤ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਥ, ਜੋਗੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਜੈਨੀ ਆਦਿਕ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਹਲੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੇਦ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਰਟਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪਾਖੰਡ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ।[6]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦਾ, ਕਿਤੇ ਸ਼ੈਵਾਂ ਦਾ, ਕਿਤੇ ਸ਼ਾਕਤਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਕਿਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ, ਕਿਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਹੱਠਜੋਗੀ ਆਪਣੀ ਧੂਣੀ ਰਮਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ

---

4. Transformation of Sikhism, P-5, Dr. G.C. Narang.
5. ਪਉੜੀ 18/ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ।
6. ਪਉੜੀ 19/ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਉਹੀ।

ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਰਹੀ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸ਼ਗਨ, ਅਪਸ਼ਗਨ, ਨਛੱਤਰ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦਿਨ ਅਤੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ।[7] ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਹਰੀ ਵਿਖਾਵੇ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਕਰਮਕਾਂਡ ਰੂਪੀ ਘਾਹ ਫੂਸ ਨੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਢੱਕ ਰਖਿਆ ਸੀ।[8]

ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦਾ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦਾ ਸਖਤ ਪਾਬੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਪੈਗੰਬਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਰੋਜ਼ੇ, ਨਿਮਾਜ਼, ਹੱਜ ਜ਼ਕਾਤ, ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ।[9]

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁੰਨੀ ਤੇ ਸ਼ੀਆ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਢੱਲੇ ਫਿਰਕੇ ਹੋਇਆਂ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਬਿਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਕਰਕੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ/ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਮੁਖ ਕਰਤੱਵ ਹੀ ਕਾਫਰਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਰੁਧ ਜਹਾਦ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਜਹਾਦ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ।[10]

ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਬੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ

---

7. 'The people in general were superstitions and had great faith in omens, lucky stars, suspicious and inauspicious moments and days etc.'--Medieval Indian Culture, P-36, A.L. Srivastva.

8. The springs of true religion had been choked up by weed of unmeaning ceremonial, deleasing superstititions, the selfishness of the priests and the indifference of the people. Form had supplanted the reality--Transformation of Sikhism,P-20,G.C.Narang.

9. ਇਸਲਾਮ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: 'ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ'।

10. ੳ) ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਪਾਰਾ 26, ਸੂਰਤ 47, ਰੁਕੂਅ 1, ਆਇਤ 4-5.

ਅ) ਉਹੀ, 10,8.8.62.

ੲ) 'The highest duty of Muslim ruler is to carry on Jihad by waging war against infidel lands (Dar-ul-Harb) till they become a part of the realm of Islam (Dar-ul-Islam) and their populations are converted into true believers.'

--Aurangzeb, Vol.III,P-249, J.N.Sarkar.

ਸੀ, ਆਤਮਕ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਢਹਿੰਦੀ ਹੀ ਅੰਤ ਤਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।[11] ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਸਮੇਂ ਬਹੂ ਬੇਟੀਆਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਾ ਰਹੀ।[12] ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਰੌਂਆ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਜ਼ੀਆ'[13] ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟੈਕਸ ਲਾਏ।[14] ਇਸਲਾਮ ਕਾਰਣ ਕਾਨੂੰਨ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਜਬਰ ਅਤੇ ਅਪਾਰ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਸੀ — ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ, ਜਿਸਦਾ ਮੰਤਵ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਡਰ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਕੀਦੇ— ਸਿਜਦੇ—ਆਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜੋ ਅਧੂਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਜੌਹਰ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਡਿੱਗੇ ਪਏ ਸਨ।[15]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਤੇ ਘੋਰ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਤਕੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਮਲ ਚਿਤੀ ਆਤਮਾ ਪੁਕਾਰ ਉਠੀ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕਸਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੂੜ ਰੂਪੀ ਮਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਸੱਚ-ਰੂਪੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਹਰ ਪਾਸੇ ਕੂੜ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।[16]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਜ਼ੀ ਕੂੜ ਬੋਲ ਕੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਦੁਖ ਦੇ ਕੇ, ਫਿਰ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਤੀਰਥਾਂ

---

11. The centuries of invasion and foreign misrule and persecution produced the greatest depression and the spiritual subjection & stagnation had aggravated the demoralisation to an enormous degree.' -Transformation of Sikhism, P-20, Dr. G.C. Narang.

12. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ।'
13. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ, 10, 9, 4, 29.
14. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ੳ) ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ 'ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ'।
ਅ) ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ।
15. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 16, ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ

(ਜਾਰੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ------)

ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਖਲਕ ਵਿਚ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਬਾਨ੍ਹਣੂ ਹਨ।[17] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘੇੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਗਵਾਈ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਖਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ (ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ) ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਜ਼ੁਲਮ ਰੂਪੀ ਛੁਰੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲ ਜਨੇਊ ਹਨ। ਗੁਰੂ-ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਭੇਖੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡ ਛਡ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਧਿਆਇਆਂ ਹੀ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[18]

ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਤਕਰਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਚਾਰ ਵਰਨ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ) ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਚਾਰ ਮਜ਼੍ਹਬ (ਸ਼ੀਆ, ਸੁੰਨੀ, ਰਾਫ਼ਜ਼ੀ ਤੇ ਇਮਾਮ-ਸਾਫ਼ੀ) ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਗੰਗਾ ਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਘਰ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਾਅਬੇ ਦੇ ਹਜ ਵਿਚ ਜੰਨਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਝੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਨਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਤਿਲਕ ਤੇ ਜਨੇਊ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਰਾਮ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਹੀਮ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਰਾਹੋਂ ਦੋਵੇਂ ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵੇਦਾਂ, ਕਤੇਬਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਲੋਭ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ।[19]

ਡਾ: ਬੈਨਰਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਪੀਰਾਂ, ਦਰਗਾਹਾਂ, ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਰਸਮਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਨੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਸਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਮੌਲਵੀ ਖਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ— ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ।[20]

16.ੳ) ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ, ਧਰਮ ਪੰਖ ਕਰ ਉਡਰਿਆ।
ਕੂੜ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 16 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:145)

ਅ) ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ, ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ।
(ਤਿਲੰਗ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 722)

ੲ) ਸਰਮ ਧਰਮ ਕਾ ਡੇਰਾ ਦੂਰਿ।
ਨਾਨਕ ਕੂੜੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ। (ਮ:1, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 15 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:471)

17. ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ।
ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ। ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ। (ਧਨਾਸਿਰੀ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:662)

18. ਛੋਡੀ ਲੇ ਪਾਖੰਡਾ। ਨਾਮਿ ਲਇਐ ਜਾਹਿ ਤਰੰਦਾ।
ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ। ਛੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਗ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 16 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:471)

19. ਪਉੜੀ 21/ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ।

20. Evolution of the Khalsa, Vol. I, P-43, Indu Bhushan Bannerjee.

ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਮਤ ਭੇਦਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹਿੰਦੂ - ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਰਸਾ ਕੇ ਦੂਹਾਂ ਵਿਚ ਪਈ ਸਮਾਜਕ ਵਿਥ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮ ਤੇ ਖੁਦਾ, ਗੋਸਾਈਂ ਤੇ ਅੱਲਾ, ਕਾਰਣ-ਕਰਣ ਤੇ ਕਰੀਮ, ਕਿਰਪਾ-ਧਾਰ ਤੇ ਰਹੀਮ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਹੱਜ, ਵੇਦ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੀਲਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਫੈਦ ਪਹਿਰਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੁਰਕ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਬੈਕੁੰਠ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਖਰੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵਖਰੇ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ[21] ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਤਕਰੇ ਬੇਅਰਥ ਹਨ, ਅਸਲ ਗਲ ਤਾਂ ਹਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਸਰਬ ਸਮਰਥ ਹਰੀ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਾ ਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਇਕੋ ਰਬ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਇਕੋ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਧਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੈ।[22] ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ

---

21. 'ਕੋਈ ਬੋਲੈ ਰਾਮ ਰਾਮ, ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ।
ਕੋਈ ਸੇਵੈ ਗੁਸਈਆ, ਕੋਈ ਅਲਾਹਿ।
ਕਾਰਣ ਕਰਣ ਕਰੀਮ, ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਰਹੀਮ।
ਕੋਈ ਨਾਵੈ ਤੀਰਥਿ, ਕੋਈ ਹਜ ਜਾਇ।
ਕੋਈ ਕਰੈ ਪੂਜਾ, ਕੋਈ ਸਿਰੁ ਨਿਵਾਇ।
ਕੋਈ ਪੜੈ ਬੇਦ, ਕੋਈ ਕਤੇਬ। ਕੋਈ ਓਢੈ ਨੀਲੁ, ਕੋਈ ਸੁਪੇਦ।
ਕੋਈ ਕਹੈ ਤੁਰਕੁ, ਕੋਈ ਕਹੈ ਹਿੰਦੂ।
ਕੋਈ ਬਾਛੈ ਭਿਸਤੁ, ਕੋਈ ਸੁਰਗਿੰਦੂ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ, ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਤਾ।
ਪ੍ਰਭ ਸਾਹਿਬ ਕਾ, ਤਿਨਿ ਭੇਦੁ ਜਾਤਾ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 5, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 885)

22. ਕਾਰਨ ਕਰਨ ਕਰੀਮ, ਸਰਬ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਰਹੀਮ।
ਅਲਹ ਅਲਖ ਅਪਾਰ। ਖੁਦਿ ਖੁਦਾਇ ਵਡ ਬੇਸੁਮਾਰ।
ਓਂ ਨਮੋ ਭਗਵੰਤ ਗੁਸਾਈ। ਖਾਲਕੁ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸਰਬ ਠਾਈ।
..........ਰਿਖੀ ਕੇਸ ਗੋਪਾਲ ਗੋਵਿੰਦ। ਪੂਰਨ ਸਰਬਤ੍ਰ ਮੁਕੰਦ।
ਮਿਹਰਵਾਨ ਮੌਲਾ ਤੂਹੀ ਏਕ। ਪੀਰ ਪੈਕਾਂਬਰ ਸੇਖ।
ਦਿਲਾ ਕਾ ਮਾਲਕ ਕਰੇ ਹਾਕੁ। ਕੁਰਾਨ ਕਤੇਬ ਤੇ ਪਾਕੁ।
ਨਾਰਾਇਣ ਨਰਹਰ ਦਇਆਲ। ਰਮਤ ਰਾਮ ਘਟ ਘਟ ਆਧਾਰ।
ਬਾਸੁਦੇਵ ਬਸਤ ਸਭ ਠਾਇ। ਲੀਲਾ ਕਿਛੁ ਲਖੀ ਨ ਜਾਇ।
ਮਿਹਰ ਦਇਆ ਕਰਿ, ਕਰਨੈ ਹਾਰ। ਭਗਤਿ ਬੰਦਗੀ ਦੇਹਿ ਸਿਰਜਣਹਾਰ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਖੋਏ ਭਰਮ। ਏਕੋ ਅਲਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ।'
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 5, ਗੁਹੀ, ਪੰ: 896-97).

ਇਕ ਕਰਤੇ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜਨਮ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੁਫਰ (ਨਾਸਤਕਤਾ) ਦੀ ਗਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋਜ਼ਖ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਰਹਿਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਰਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[23] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਖਸਮ ਜਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤਾਂ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਹ ਵਖ ਵਖ ਅਪਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।[24]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਰਤ ਨੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਅੱਡਰਾ ਦਸ ਕੇ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।[25] ਜਿਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਬੇਅਰਥ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਿਖਾਵਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰ ਤੇ ਕਰਮ-ਅਡੰਬਰੀ ਮੱਤ ਤੋਂ ਲੋਕੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੇ।[26] ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅੰਦਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਠੋਸ ਸਾਧਾਰਨ ਆਚਰਣ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਏ।[27]

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮ ਭਗਤੀ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਝੂਠੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕੁਝ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ

---

23. ਰਾਹ ਦੋਵੈ ਇਕੁ ਜਾਣੈ, ਸੋਈ ਸਿਝਸੀ।
ਕੁਫਰ ਗੋਅ ਕੁਫਰਾਣੈ, ਪਇਆ ਦਝਸੀ।
ਸਭ ਦੁਨੀਆ ਸੁਬਹਾਨੁ, ਸਚਿ ਸਮਾਈਐ।
ਸਿਝੈ ਦਰਿ ਦੀਵਾਨਿ, ਆਪੁ ਗਵਾਈਐ। (ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 9, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 142)
24. ਰਾਹ ਦੋਵੈ ਖਸਮੁ ਏਕੋ ਜਾਣੁ। ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣੁ।
ਸਗਲ ਰੂਪ ਵਰਨ ਮਨ ਮਾਹੀ। ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਸਾਲਾਹੀ। (ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਅਸਟਪਦੀ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 223)
25. ਵਰਤ ਨ ਰਹਉ, ਨ ਮਹ ਰਮਦਾਨਾ। ਤਿਸੁ ਸੇਵੀ, ਜੋ ਰਖੈ ਨਿਦਾਨਾ।
ਏਕੁ ਗੁਸਾਈ ਅਲਹੁ ਮੇਰਾ, ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੁਹਾਂ ਨੇਬੇਰਾ।
ਹਜ ਕਾਬੈ ਜਾਉ ਨ ਤੀਰਥ ਪੂਜਾ। ਏਕੋ ਸੇਵੀ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ।
ਪੂਜਾ ਕਰਉ ਨ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਉ। ਏਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਲੇ ਰਿਦੈ ਨਮਸਕਾਰਉ।
ਨ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਅਲਹ ਰਾਮ ਕੇ ਪਿੰਡ ਪਰਾਨ। (ਭੈਰਉ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 1136)
26. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 21, ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ।
27. ੳ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਪੰ: 11 ਅਤੇ 34, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।
ਅ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰ: 53, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ।
ੲ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 58, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ।

ਕਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰੰਤੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਲੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਠਾਈ।

ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਪ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ: ਇਕ ਰਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ, ਸ਼ੁਧ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ, ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ, ਆਪਾ ਸਮਰਪਣ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਾਨਤਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ, ਨਾਮ ਦਾ ਜਪਣਾ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਢੌਂਗਾਂ ਅਤੇ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਆਦਿ।

ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਧਰਮਾਂ (ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ -- ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ, ਇਸਲਾਮ, ਬੁਧ ਧਰਮ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ) ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਾਂਗੇ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ :

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨੀ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਭਗਤੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ, ਜੀਵਨ-ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਵਾਦ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਆਧਾਰ ਹੈ; ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦਾ ਦੂਜਾ ਆਧਾਰ ਭਗਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ ਹੈ।[28]

ਵੇਦ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ।[29] ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਉਹ ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਤੇਬ, ਪੁਰਾਣ, ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਆਦਿਕ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

---

28. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 17, ਡਾ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ।
29. ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 27, ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਿਥਾਂ (ਹਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰੀ) ਨਹੀਂ ਮਿਟਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਜਣੇ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ) ਇਕ ਛਿਨ ਭਰ ਵੀ ਚੁਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।[30] ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋਤਸ਼ੀ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।[31] ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵਕਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਰਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੁਧ ਅਖਰ (ਨਾਮ) ਦੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਬੇਅਰਥ ਮਗ਼ਜ਼ਖਪੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।[32]

ਪੰਡਤ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲਾਲਚ ਪਿਛੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕੋਈ × ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[33] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹਨ।[34]

ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੁੰਨ ਤੇ ਪਾਪ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਵਾਕਿ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[35] ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[36] ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵਾਚਨ ਨਾਲ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[37] ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੁਲੜ ਵਿਆਖਿਆ-ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖਿਲੀ ਉਡਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾਮ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[38]

---

30. ਪੜੈ ਤੈ ਸਗਲ ਬੇਦ, ਨਹੀਂ ਚੂਕੈ ਮਨ ਭੇਦ, ਇਕ ਖਿਨੁ ਨ ਧੀਰਹਿ ਮੇਰੇ ਘਰ ਕੇ ਪੰਚਾ।
(ਧਨਾਸਿਰੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 687)
31. 'ਕੇਤੇ ਪੰਡਿਤ ਜੋਤਕੀ, ਬੇਦਾ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰੁ।'
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 1, ਪੰ: 56)
32. 'ਚਤੁਰ ਬੇਦ ਮੁਖ ਬਚਨੀ ਉਚਰੈ, ਆਗੈ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਈਐ।
ਬੂਝੈ ਨਾਹੀ ਏਕੁ ਸੁਧਾਖਰੁ, ਓਹੁ ਸਗਲੀ ਝਾਖ ਝਖਾਈਐ।
(ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 216)
33. ਪੰਡਿਤ ਵਾਚਹਿ ਪੋਥੀਆਂ, ਨਾ ਬੂਝਹਿ ਵੀਚਾਰੁ।
ਅਨ ਕਉ ਮਤੀ ਦੇ ਚਲਹਿ, ਮਾਇਆ ਕਾ ਵਾਪਾਰੁ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 1, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 56)
34. 'ਬੇਦ ਪੁਰਾਣ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਭਨੇ। ਸਭ ਊਚ ਬਿਰਾਜਿਤ ਜਨ ਸੁਨੇ।'
'(ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 211)
35. ੳ) 'ਬੇਦ ਬਾਦਿ ਮਤਿ ਆਖਿ ਵਖਾਣਹਿ। ਨ ਅੰਤਰੁ ਭੀਜੈ ਨ ਸਬਦੁ ਪਛਾਣਹਿ।'
(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ:3, ਸੋਲਹਾ 5, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 1050)
ਅ) ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਬੀਚਾਰਦੇ ਤਤੈ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣੀ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 3, ਅਨੰਦੁ, (ਪਉੜੀ 27, ਗੁਰੀ, ਪੰ:920)
36. 'ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੋਥੀ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਪਾਠਾ। ਬੇਦ ਪੁਰਾਣ ਪੜੈ ਸੁਣਿ ਥਾਟਾ।
ਬਿਨੁ ਰਸ ਰਾਤੇ ਮਨੁ ਬਹੁ ਨਾਟਾ। (ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਅਸਟਪਦੀ, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 226)
37. 'ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਭ ਸਾਸਤ, ਇਨ ਪੜਿਆ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ।
(ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮ: 5, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 747)
38. 'ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਹਿ ਬੇਦੁ ਸਮਾਲਹਿ ਬਿਖੁ ਭੂਲੇ ਲੇਖਾਰੀ।'
(ਮਾਰੂ ਮ: 1, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 1015-16)

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਪੁਜ ਸਕਦੇ।[39] ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ (ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ) ਦੇ ਛੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।[40] ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਨੇ ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ, ਗੁਰੂ ਜੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹੀ ਭੇਦ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[41] ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਕਤੇਬਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਜ਼ਾਹਰਾ ਜ਼ਹੂਰ ਹੈ।[42]

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬਹੁ ਦੇਵਤਾਵਾਦ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ।[43] ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਘਟੋ ਘਟ ਗਿਣਤੀ 33[44] ਅਤੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਣਤੀ 3339[45] ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਵੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਪਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਭ ਦੇਵੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ।[46] ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਦੇਵਤਿਆਂ--- ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ— ਬਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦਰਸਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੂਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਖਣੇ ਵਾਲਾ ਹੈ।[47] ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ

---

39. 'ਬਹੁ ਸਾਸਤ੍ਰ ਬਹੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਪੇਖੇ ਸਰਬ ਢਢੋਲਿ।
ਪੂਜਸਿ ਨਾਹੀ ਹਰਿ ਹਰੇ, ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਅਮੋਲ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5, ਅਸਟਪਦੀ 3 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 265)
40. ਛਿਅ ਘਰ, ਛਿਅ ਗੁਰ, ਛਿਅ ਉਪਦੇਸ। ਗੁਰ ਗੁਰ ਏਕੋ ਵੇਸ ਅਨੇਕ।
ਜੈ ਘਰਿ ਕਰਤੇ ਕੀਰਤਿ ਹੋਇ। ਸੋ ਘਰੁ ਰਾਖੁ ਵਡਾਈ ਤੋਇ। (ਆਸਾ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 357)
41. ਅਸਟਦਸੀ ਚਹੁ ਭੇਦੁ ਨ ਪਾਇਆ। ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਬ੍ਰਹਮੁ ਦਿਖਾਇਆ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 355)
42. ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਸੰਸਾਰ, ਹਭਾ ਹੂੰ ਬਾਹਰਾ। ਨਾਨਕ ਕਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ, ਦਿਸੈ ਜਾਹਰਾ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 397)
43. ੳ) ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ; 84-80, ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ।
ਅ) ਮਧ ਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ, ਪੰ: 64ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ।
44. ਰਿਗਵੇਦ, 1/139/11 (ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ, ਪੰ : 63, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ)
45. ਰਿਗਵੇਦ 3/3/9 (ਉਹੀ, ਪੰ: 64 ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ)।
46. 'ਮਾਇਆ ਮੋਹੇ ਦੇਵੀ ਸਭਿ ਦੇਵਾ।' (ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 227)
47. ੳ) ਏਕਾ ਮਾਈ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ, ਤਿਨਿ ਚੇਲੇ ਪਰਵਾਣੁ।
ਇਕੁ ਸੰਸਾਰੀ ਇਕੁ ਭੰਡਾਰੀ, ਇਕੁ ਲਾਏ ਦੀਬਾਣੁ।
ਜਿਵ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਚਲਾਵੈ, ਜਿਵ ਹੋਵੈ ਫੁਰਮਾਣੁ। (ਮ: 1, ਜਪੁ (ਪਉੜੀ 30, ਉਹੀ, ਪੰ: 7)
ਅ) ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਦੇਵ ਉਪਾਇਆ। (ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 3, ਉਹੀ, ਪੰ: 1279)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ.........)

ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ, ਬਲਕਿ ਕਰੋੜਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਕਰੋੜਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਹੀ ਸ਼ਿਵਜੀ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲਾ ਰਖੇ ਹਨ।[48]

ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਰਗੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਅਤੇ ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਅਲੱਖ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।[49]

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵਤੇ ਭਿਖਕ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਮਾਇਆ ਵੀ ਉਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।[50] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਹੁ-ਦੇਵਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਭ ਸਕੂਲਾਂ ਨੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[51] ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[52] ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਚੌਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭੌਂਦੇ ਫਿਰਨ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ।[53] ਗੁਰੂ ਜੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵ

ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੀ ਬਾਕੀ:

ੲ) ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਣਾ ਤਾ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ। ਬਾਝੁ ਕਲਾ ਆਡਾਣੁ ਰਹਾਇਆ।
ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸ ਉਪਾਏ, ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਵਧਾਇਦਾ।
(ਮਾਰੂ ਮ: 1, ਸੋਲਹੇ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1036)

ਸ) ਸੁੰਨਹੁ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਉਪਾਏ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 1037)

48. ਕੋਟਿ ਬਿਸਨ ਕੀਨੇ ਅਵਤਾਰ। ਕੋਟਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਜਾਕੇ ਧ੍ਰਮ ਸਾਲ।
ਕੋਟਿ ਮਹੇਸ ਉਪਾਇ ਸਮਾਏ। ਕੋਟਿ ਬ੍ਰਹਮੇ ਜਗੁ ਸਾਜਣ ਲਾਏ।(ਭੈਰਉ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ:1156)

49. '..............................ਬ੍ਰਹਮੇ ਨਹੀ ਜਾਨਹਿ ਭੇਦ।
ਅਵਤਾਰ ਨ ਜਾਨਹਿ ਅੰਤੁ। ਪਰਮੇਸਰੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਬੇਅੰਤੁ।1।
ਅਪਨੀ ਗਤਿ ਆਪਿ ਜਾਨੈ। ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਅਵਰ ਵਖਾਨੈ।1। ਰਹਾਉ।
ਸੰਕਰਾ ਨਹੀ ਜਾਨਹਿ ਭੇਵ। ਖੋਜਤ ਹਾਰੇ ਦੇਵ।
ਦੇਵੀਆ ਨਹੀ ਜਾਨੈ ਮਰਮ। ਸਭ ਊਪਰਿ ਅਲਖ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:894)

50. ੳ)ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਦੁਆਰੈ। ਊਭੇ ਸੇਵੈ ਅਲਖ ਅਪਾਰੈ।
ਹੋਰ ਕੇਤੀ ਦਰ ਦੀਸੈ ਬਿਲਲਾਦੀ, ਮੈ ਗਣਤ ਨ ਆਵੈ ਕਾਈ ਹੇ।
(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 1022)

ਅ)ਗਾਵਹਿ ਤੁਹਨੋ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ, ਗਾਵੈ ਰਾਜਾ ਧਰਮੁ ਦੁਆਰੇ।
ਗਾਵਹਿ ਚਿਤੁ ਗੁਪਤੁ ਲਿਖਿ ਜਾਣਹਿ, ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਧਰਮੁ ਵੀਚਾਰੇ।
ਗਾਵਹਿ ਈਸਰੁ ਬਰਮਾ ਦੇਵੀ, ਸੋਹਨਿ ਸਦਾ ਸਵਾਰੇ।
ਗਾਵਹਿ ਇੰਦ ਇੰਦਾਸਣਿ ਬੈਠੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਰਿ ਨਾਲੇ।
...............ਰੰਗੀ ਰੰਗੀ ਭਾਤੀ ਕਰਿ ਕਰਿ, ਜਿਨਸੀ ਮਾਇਆ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ।.............'
(ਮ:1, ਜਪੁ ਪਉੜੀ 27, ਉਹੀ, ਪੰ: 6)

51. Ethical Philosophies of India, P. 72, I. C. Sharma.

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ -----)

ਬੀਜਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਢਦਾ ਹੈ,[54] ਅਰਥਾਤ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਹੈ।[55] ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮੀ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਪੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[56] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[57] ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਰਾਜ ਦੂਧ ਰਿੜਕਣ ਵਾਂਗ ਦੁਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[58] ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨੀਚ ਕਰਮ ਹਨ।[59] ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਵਾਰ ਵਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰੀਆਂ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[60] ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦੋਖੀਆਂ ਨੂੰ ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[61]

ਮਾਨਸ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[62] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਫਸਲ ਬੀਜਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[63] ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਓਟ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਇਸ ਆਵਾਗਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਜਨਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਔਰੇ

---

52. ਕਰਮੀ ਆਵੈ ਕਪੜਾ, ਨਦਰੀ ਮੋਖੁ ਦੁਆਰੁ। (ਜਪੁ, ਪਉੜੀ 4, ਉਹੀ, ਪੰ: 2)
53. ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ। ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ।
......ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਭ੍ਰਮਾਇਆ। (ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 176)
54. ੳ)ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ, ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤੁ। (ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:134)
ਅ) ਬੀਜ ਬੋਵਸਿ ਭੋਗ ਭੋਗਹਿ, ਕੀਆ ਅਪਣਾ ਪਾਵਏ।(ਜੈਤਸਰੀ ਮ:5, ਛੰਤ, ਉਹੀ, ਪੰ:705)
ੲ) ਆਪੇ ਬੀਜਿ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਹੁ। (ਜਪੁ, ਪਉੜੀ 20, ਉਹੀ, ਪੰ:4)
55. ਫਲੁ ਤੇਵੇਹੋ ਪਾਈਐ, ਜੇ ਵੇ ਹੀ ਕਾਰ ਕਮਾਈਐ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 10, ਉਹੀ, ਪੰ:468)
56. ਜੇ ਧਰਮੁ ਕਮਾਵੈ ਤਿਸੁ ਧਰਮ ਨਾਉ ਹੋਵੈ, ਪਾਪਿ ਕਮਾਣੈ ਪਾਪੀ ਜਾਣੀਐ।
(ਮ:2, ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ ਮ:1, ਦੀ ਪਉੜੀ 2 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:138
57. ਕਰਿ ਕੂਰ ਕਰਮ ਦਿਖਾਵੈ ਹੋਰ। ਰਾਮ ਕੀ ਦਰਗਹਿ ਬਾਧਾ ਚੋਰ।(ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਪੰ: 194)
58. ਪਾਪੀ ਕਰਮ ਕਮਾਵਦੇ, ਕਰਦੇ ਹਾਏ ਹਾਇ।
ਨਾਨਕ ਜਿਉ ਮਥਨਿ ਮਾਧਾਣੀਆ, ਤਿਉ ਮਥੇ ਧ੍ਰਮ ਰਾਇ।
(ਮ:5, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:1425)
59. ਸੰਤ ਕੀ ਨਿੰਦਾ, ਸਾਕਤ ਕੀ ਪੂਜਾ, ਐਸੀ ਦ੍ਰਿੜੀ ਬਿਪਰੀਤਿ।(ਧਨਾਸਿਰੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:673)
60. ੳ) ਸੰਤ ਕੀ ਨਿੰਦਾ ਨਾਨਕਾ, ਬਹੁਰਿ ਬਹੁਰਿ ਅਵਤਾਰ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ 13 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:279)
ਅ)ਸੰਤਨ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਸਰਪ ਜੋਨਿ ਪਾਇ। ਸੰਤ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਤ੍ਰਿਗਦ ਜੋਨਿ ਕਿਰਮਾਇ।
(ਉਹੀ, ਅਸਟਪਦੀ 13, ਉਹੀ, ਪੰ:279)
61. ਸੰਤ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਨਰਕ ਮਹਿ ਪਾਇ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 279)
62. ਇਹ ਸਰੀਰ ਕਰਮ ਕੀ ਧਰਤੀ............। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ:4, ਉਹੀ, ਪੰ: 834)
63. ਕਰਮ ਭੂਮਿ ਮਹਿ ਬੋਅਹੁ ਨਾਮੁ। ਪੂਰਨ ਹੋਇ ਤੁਮਾਰਾ ਕਾਮੁ।
(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:176)

ਆਪਣੇ ਨੀਚ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਝਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[65]

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਕੇਵਲ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬਿਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਭੁਲ ਕੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਐਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮੈਲ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਗਿਆਨ, ਧਿਆਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੂੜੇ ਲਾਲਚ ਲੋਭ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।[66] ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਧੂਪ ਦੇ ਕੇ ਦਿਖਾਵੇ ਮਾਤ੍ਰ ਤਿਲਕ ਤੇ ਨ੍ਹਾਤਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ।[67] ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪਾਠ, ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਆਸ਼੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਰਣਾ, ਮਨ ਦਾ ਹੱਠ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਕੁਰਾਹੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।[68] ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਰਮਕਾਂਡ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਪਾਈ ਹੈ।[69] ਹਰੀ ਦੇ ਜਾਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਅਰਥ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ ਆਦਿ ਕਈ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਇਥੇ ਠੱਗਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।[70]

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹਵਨ ਤੇ ਯੱਗ ਆਦਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤਾਲੀਮ ਏਸ ਹੈ।[71]

---

64. ਉਪਾਵ ਛੋਡਿ ਗਹੁ ਤਿਸ ਕੀ ਓਟ। ਨਿਮਖ ਮਾਹਿ ਹੋਵੈ ਤੇਰੀ ਛੋਟਿ।
(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:5, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 176)

65. ਭਈ ਪਰਾਪਤਿ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹੁਰੀਆ, ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਕੀ ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ।
ਅਵਰਿ ਕਾਜ ਤੇਰੈ ਕਿਤੈ ਨ ਕਾਮ। ਮਿਲੁ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਭਜੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮ।
.......ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਮ ਨੀਚ ਕਰੰਮਾ। ਸਰਣਿ ਪਰੇ ਕੀ ਰਾਖਹੁ ਸਰਮਾ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 378)

66. ਕਰਤੂਤਿ ਪਸੂ ਕੀ ਮਾਨਸ ਜਾਤਿ। ਲੋਕ ਪਚਾਰਾ ਕਰੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤਿ।
ਬਾਹਰਿ ਭੇਖ ਅੰਤਰਿ ਮਲੁ ਮਾਇਆ। ਛਪਸਿ ਨਾਹਿ ਕਛੁ ਕਰੈ ਛਪਾਇਆ।
ਬਾਹਰਿ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਇਸਨਾਨ। ਅੰਤਰਿ ਬਿਆਪੈ ਲੋਭੁ ਸੁਆਨੁ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ 4, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 265)

67. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ। (ਧਨਾਸਿਰੀ ਮ:1, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 562)

68. ਪੜੇ ਰੇ ਸਗਲ ਬੇਦ, ਨਹ ਚੂਕੈ ਮਨ ਭੇਦ, ਇਕੁ ਖਿਨੁ ਨ ਧੀਰਹਿ ਮੇਰੇ ਘਰ ਕੇ ਪੰਚਾ।
ਜੇਤੇ ਰੇ ਤੀਰਥ ਨਾਏ, ਅਹੰਬੁਧਿ ਮੈਲੁ ਲਾਏ, ਘਰ ਕੋ ਠਾਕੁਰੁ, ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਨ ਮਾਨੈ।
ਸਗਲ ਆਸ੍ਰਮ ਕੀਨੇ, ਮਨੂਆ ਨਹੀ ਪਤੀਨੇ, ਬਿਬੇਕ-ਹੀਨ ਦੇਹੀ ਧੋਏ।
ਕਰਮ ਧਰਮ ਜੁਗਤਾ, ਨਿਮਖ ਨ ਹੇਤੁ ਕਰਤਾ, ਗਰਬਿ ਗਰਬਿ ਪੜੈ ਕਹੀ ਨ ਲੇਖੈ।
ਮਨ ਹਠਿ ਜੋ ਕਮਾਵੈ, ਤਿਲੁ ਨ ਲੇਖੈ ਪਾਵੈ, ਬਗੁਲ ਜਿਉ ਧਿਆਨੁ ਲਾਵੈ, ਮਾਇਆ ਰੇ ਧਾਰੀ।
(ਧਨਾਸਿਰੀ ਮ:5, ਘਰ 6, ਅਸਟਪਦੀ, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 687)

69. ਕਰਮਕਾਂਡ ਬਹੁ ਕਰਹਿ ਅਚਾਰ। ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਧ੍ਰਿਗੁ ਧ੍ਰਿਗੁ ਅਹੰਕਾਰ।
ਬੰਧਨਿ ਬਾਧਿਓ ਮਾਇਆ ਫਾਸ। ਜਨ ਨਾਨਕ ਛੂਟੈ ਗੁਰ ਪਰਗਾਸ।
(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:3, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 162)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ........

ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਡਤ ਲੋਕ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਹੋਮ ਤੇ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਥੱਕ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਫਿਰ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।[72] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਉਮੈਂ ਵਿਚ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।[73] ਇਸ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨਾਲ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੇ।[74]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਯੱਗ ਤੇ ਹਵਨ ਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜਾਪ ਨਾਲ ਸਭ ਕੰਮ ਸੌਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[75] ਹੋਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੁਆਦਾਂ ਨੂੰ ਹਵਨ ਦੀ ਲਕੜੀ ਬਣਾਉਣ, ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਹਵਨ ਲਈ ਘਿਉ ਤੇ ਤੇਲ, ਕਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਅੱਗ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਹਵਨ ਕਰਨ। ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭਾਵੇ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹੀ ਹੈ ਹਵਨ, ਉਹੀ ਹੈ ਯੱਗ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਪਾਠ ਆਦਿ।[76] ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੜਾ ਆਸਾਨ ਢੰਗ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੈ ਹਰਿ ਦਾ ਕੀਰਤਨ।[77] ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਤੇ ਨਿਤਨੇਮੀ ਕਰਮ ਆਦਿਕ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ) ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਜੋ ਰਹਿਣੇ ਅਤੇ

---

70. ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਅਵਰ ਕ੍ਰਿਆ ਬਿਰਥੇ।
ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਕਰਮ ਕਮਾਣੇ, ਇਹਿ ਓਰੈ ਮੂਸੇ।.........' (ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ ਮ:5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:216)
71. ੳ) ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 97, ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ।
ਅ) ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ:222 (ਫੁਟ ਨੋਟ ਨੰ:9), ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ।
72. ਹੋਮ ਜਗ ਸਭਿ ਤੀਰਥਾ, ਪੜ੍ਹਿ ਪੰਡਿਤ ਥਕੇ ਪੁਰਾਣ।
ਬਿਖੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਨ ਮਿਟਈ, ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਆਵਣੁ ਜਾਣੁ।
(ਮ:3, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, 37ਵਾਂ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:1417)
73. ਹੋਮ ਜਗ ਤੀਰਥ ਕੀਏ ਬਿਚਿ ਹਉਮੈ ਬਧੇ ਬਿਕਾਰ। (ਗਉੜੀ ਮ:5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:214)
74. ਹੋਮ ਜੱਗ ਜਪ ਤਪ ਸਭਿ ਸੰਜਮ, ਤਟਿ ਤੀਰਥਿ ਨਹੀ ਪਾਇਆ।
(ਭੈਰਉ ਮ:5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:1138-39)
75. ਹੋਮ ਜਗ ਉਰਧ ਤਪ ਪੂਜਾ। ਕੋਟਿ ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰੀਜਾ।
ਚਰਨ ਕਮਲ ਨਿਮਖ ਰਿਦੈ ਧਾਰੇ। ਗੋਬਿੰਦ ਜਪਤ ਸਭਿ ਕਾਰਜ ਸਾਰੇ।
(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ:1348-49)
76. ਸਾਦ ਕਰਿ ਸਮਧਾਂ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਘਿਉ ਤੇਲੁ। ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਅਗਨੀ ਸਿਉ ਮੇਲੁ।
ਹੋਮ ਜਗ ਅਰੁ ਪਾਠ ਪੁਰਾਣ। ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੋ ਪਰਵਾਣ।
(ਮਲਾਰ ਮ: 1, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 1257)
77. ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ, ਕਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਹੋਇ ਉਧਾਰੁ।
(ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 214)

ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭੌਂਦਿਆਂ ਫਿਰਨ ਨਾਲ ਤੀਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੁਬਿਧਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[78] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਰਮ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹਰੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।[79]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜਨਮ ਹੀ ਬਿਰਥਾ ਹੈ।[80] ਅਤੇ ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਮਨ ਦੇ ਸ਼ੰਕੇ ਨਵਿਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।[81] ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜੀਵ ਸੂਅਰ ਜਾਂ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।[82] ਜਾਂ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਏ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[83]

ਨੱਚ ਟੱਪ ਕੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੋਕਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।[84] ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਭ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਭਗਤੀ ਹੈ।[85] ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[86] ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹਰੀ ਦੇ ਰੰਗ ਚਾਉ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[87] ਭਗਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[88]

---

78. ਪਾਠ ਪੜਿਓ ਅਰੁ ਬੇਦੁ ਬੀਚਾਰਿਓ, ਨਿਵਲਿ ਭੁਅੰਗਮ ਸਾਧੇ।
ਪੰਚ ਜਨਾ ਸਿਉ ਸੰਗੁ ਨ ਛੁਟਕਿਓ, ਅਧਿਕ ਅਹੰਬੁਧਿ ਬਾਧੇ।
ਪਿਆਰੇ ਇਨ ਬਿਧਿ ਮਿਲਣੁ ਨ ਜਾਈ, ਮੈ ਕੀਏ ਕਰਮ ਅਨੇਕਾ।
ਹਾਰਿ ਪਰਿਓ ਸੁਆਮੀ ਕੇ ਦੁਆਰੈ, ਦੀਜੈ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕਾ। ਰਹਾਉ।
ਮੋਨਿ ਭਇਓ ਕਰਪਾਤੀ ਰਹਿਓ, ਨਗਨ ਫਿਰਿਓ ਬਨ ਮਾਹੀ।
ਤਟ ਤੀਰਥ ਸਭ ਧਰਤੀ ਭ੍ਰਮਿਓ, ਦੁਬਿਧਾ ਛੁਟਕੈ ਨਾਹੀ। (ਸੋਰਠਿ ਮ:5, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 541-42)
79. ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਹੈ, ਸਿਰਿ ਕਰਮਨ ਕੈ ਕਰਮਾ..........। (ਉਹੀ, ਪੰ: 642)
80. ਭਾਈ ਰੇ, ਭਗਤਹੀਣੁ ਕਾਹੇ ਜਗਿ ਆਇਆ।
ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵ ਨ ਕੀਨੀ, ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ: 64)
81. ਭਗਤਿ ਬਿਨਾ ਸਹਸਾ ਨਹ ਚੂਕੈ..........। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ: 9, ਉਹੀ, ਪੰ: 830)
82. ਏਕ ਭਗਤਿ ਭਗਵਾਨ ਜਿਹ ਪ੍ਰਾਨੀ ਕੈ ਨਾਹਿ ਮਨਿ।
ਜੈਸੇ ਸੂਕਰ ਸੁਆਨ, ਨਾਨਕ ਮਾਨੋ ਤਾਹਿ ਤਨ।45(ਸਲੋਕ ਮ: 9, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1428)
83. ਜੈਸੇ ਪਾਹਨੁ ਜਲ ਮਹਿ ਰਾਖਿਓ, ਭੇਦੈ ਨਾਹਿ ਤਿਹਿ ਪਾਨੀ।
ਤੈਸੇ ਹੀ ਤੁਮ ਤਾਹਿ ਪਛਾਨਉ, ਭਗਤਿਹੀਨ ਜੋ ਪ੍ਰਾਨੀ। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ: 9, ਉਹੀ, ਪੰ: 831)
84. ਭਗਤਿ ਕਰਹਿ ਮੂਰਖ ਆਪੁ ਜਣਾਵਹਿ। ਨਚਿ ਨਚਿ ਟਪਹਿ ਬਹੁਤੁ ਦੁਖੁ ਪਾਵਹਿ।
ਨਚਿਐ ਟਪਿਐ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ। ਸਬਦਿ ਮਰੈ ਭਗਤਿ ਪਾਇ ਜਨੁ ਸੋਇ। (ਗਉੜੀ ਮ: 3, ਉਹੀ, ਪੰ: 159
85. ਸਭਹੂ ਤੇ ਰਸੁ ਹਰਿ ਹੋ।1।ਰਹਾਉ।
ਕਾਹੂ ਜੋਗ, ਕਾਹੂ ਭੋਗ, ਕਾਹੂ ਗਿਆਨ, ਕਾਹੂ ਧਿਆਨ, ਕਾਹੂ ਹੋ ਡੰਡ ਧਰਿ ਹੋ।
ਕਾਹੂ ਜਾਪ, ਕਾਹੂ ਤਾਪ, ਕਾਹੂ ਪੂਜਾ ਹੋਮ ਨੇਮ, ਕਾਹੂ ਹੋ ਗਉਨੁ ਕਰਿ ਹੋ।
ਕਾਹੂ ਤੀਰ, ਕਾਹੂ ਨੀਰ, ਕਾਹੂ ਬੇਦ ਬੀਚਾਰ, ਨਾਨਕਾ ਭਗਤਿ ਪ੍ਰਿਅ ਹੋ। (ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 213
86. ਹਰਿ ਕੀ ਭਗਤਿ ਕਰਹੁ ਮਨ ਮੀਤ। ਨਿਰਮਲ ਹੋਇ ਤੁਮਾਰੋ ਚੀਤ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ 19, ਉਹੀ, ਪੰ: 288)

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਵਧਾ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਾਦਸੇਵਨ, ਅਰਚਨ ਅਤੇ ਵੰਦਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਾਕਿਆਤ ਸਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਮੂਰਤੀ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਸ, ਸਖਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਵੇਦਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ।[89]

ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਾਦਸੇਵਨ, ਅਰਚਨ ਤੇ ਵੰਦਨ ਭਗਤੀ ਵਿਚਾਰ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਮੱਤ ਦਰਸਾਇਆ।

ਪਾਦਸੇਵਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਨ ਲਗਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪਾਦਸੇਵਨ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਚਰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਮਣ ਮਰਣ ਦਾ ਰੋਗ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[90] ਸਥੂਲ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[91]

ਅਰਚਨ ਭਗਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾ ਸਹਿਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਅਰਚਾ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਾਣੇ, ਫੁਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣੇ, ਧੂਪ-ਦੀਪ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਭੋਜਨ ਆਦਿਕ ਉਸ ਦੇ

---

87. ਸਭ ਤੇ ਊਚ ਭਗਤ ਜਾ ਕੈ ਸੰਗਿ।
    ਆਠ ਪਹਰ ਗੁਨ ਗਾਵਹਿ ਰੰਗਿ। (ਸਾਰਗ ਮ: 5, ਪੋਥੀ, ਪੰ: 1236)
88. ੳ) ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਭੇਦ ਬਤਾਵੈ। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ: 9, ਪੋਥੀ, ਪੰ: 830)
    ਅ) ਹੋਰ ਕਿਤੈ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਈ, ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਉਪਦੇਸ।
    (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 1, ਪੋਥੀ, ਪੰ: 22)
89. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਪੰ: 137, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।
90. ਜੰਮਣੁ ਮਰਣੁ ਤਿਨਾ ਕਾ ਚੂਕਾ ਜੋ ਹਰਿ ਲਾਗੇ ਪਾਵੈ। (ਆਸਾ ਮ:1, ਛੰਤ, ਪੰ:438)
91. ੳ) ਜੋ ਪਾਥਰ ਕਉ ਕਹਤੇ ਦੇਵ। ਤਾ ਕੀ ਬਿਰਥਾ ਹੋਵੈ ਸੇਵ।
    ਜੋ ਪਾਥਰ ਕੀ ਪਾਂਈ ਪਾਇ। ਤਿਸ ਕੀ ਘਾਲ ਅਜਾਂਈ ਜਾਇ।
    ਠਾਕੁਰੁ ਹਮਰਾ ਸਦ ਬੋਲੰਤਾ। ਸਰਬ ਜੀਆ ਕਉ ਪ੍ਰਭੁ ਦਾਨੁ ਦੇਤਾ।
    ......ਨਾ ਪਾਥਰ ਬੋਲੈ, ਨਾ ਕਿਛੁ ਦੇਇ। ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਨਿਹਫਲ ਹੈ ਸੇਵ।
    (ਮ:5, ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਪੋਥੀ, ਪੰ: 1160)
    ਅ) ਦੇਵੀ ਦੇਵਾ ਪੂਜੀਐ ਭਾਈ, ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਆ ਦੇਹਿ।
    ਪਾਹਣੁ ਨੀਰਿ ਪਖਾਲੀਐ ਭਾਈ, ਜਲ ਮਹਿ ਬੂਡਹਿ ਤੇਹਿ। (ਸੋਰਠਿ ਮ:1, ਪੋਥੀ, ਪੰ:537)
    ੲ) ਨਾਵਹਿ ਧੋਵਹਿ ਪੂਜਹਿ ਸੈਲਾ। ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਰਾਤੇ ਮੈਲੋ ਮੈਲਾ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਪੋਥੀ, ਪੰ:904)
    ਸ) ਪਾਥਰ ਲੇ ਪੂਜਹਿ ਮੁਗਧ ਗਵਾਰ।
    ਓਹਿ ਜਾ ਆਪਿ ਡੁਬੇ, ਤੁਮ ਕਹਾ ਤਰਣਹਾਰੁ।
    (ਮ:1, ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ:4, ਦੀ ਪਉੜੀ 20 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਪੋਥੀ, ਪੰ:556)
    ਹ) ਜਿਸੁ ਪਾਹਨ ਕਉ ਠਾਕੁਰੁ ਕਹਤਾ। ਓਹੁ ਪਾਹਨੁ ਲੈ ਉਸ ਕਉ ਡੁਬਤਾ। (ਸੂਹੀ ਮ:5, ਪੋਥੀ, ਪੰ:739

ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਅਰਚਨ-ਪੂਜਨ ਉਪਲੱਬਧ ਸੀ।[92] ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੁਜਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[93] ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀਆਂ ਨੇ ਸਥੂਲ ਅਰਚਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ[94] ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਅਰਚਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਦੀ ਲਕੜੀ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉਰਸਾ ਅਰਥਾਤ ਚੰਦਨ ਦੀ ਲਕੜੀ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉਰਸਾ ਅਰਥਾਤ ਚੰਦਨ ਘਸਾਉਣ ਲਈ ਪੱਥਰ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ੁਭ-ਕਰਨੀ ਰੂਪੀ ਕੇਸਰ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਪੂਜਾ ਹੀ ਅਸਲ ਅਰਚਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਠਾਕੁਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਕੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਜੂਠ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਅਰਚਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[95]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਇਕ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਰਚਨ ਪੂਜਨ ਕਿਸ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਰਥਾਤ ਧੂਪ ਕਿਸ ਅੱਗੇ ਧੁਖਾਈ ਜਾਵੇ।[96] ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ — ਗਗਨ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਤਾਰੇ, ਮਲਿਆਚਲ ਪਰਬਤ, ਪਵਨ, ਸਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਆਦਿ—ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਰਚਨ-ਪੂਜਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।[97] ਇਸ ਪਰਚੱਲਤ ਅਰਚਨ-ਪੂਜਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸਲ ਅਰਚਨ-ਪੂਜਨ ਬਾਰੇ ਸੁਝਾਅ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ (ਅਰਥਾਤ ਥੜਾ, ਠਾਕੁਰ ਰਖਣ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਸੰਪਟ) ਬਣਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਿਸੰਗ ਰੂਪੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰੂਪੀ ਤਿਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰੇ ਤਾਂ

---

92. ਹਿੰਦੂ ਸਾਲਾਹੀ ਸਲਾਹਨਿ ਦਰਸਨਿ ਰੂਪਿ ਅਪਾਰੁ।
ਤੀਰਥ ਨਾਵਹਿ ਅਰਚਾ ਪੂਜਾ, ਅਗਰਵਾਸੁ ਬਹਕਾਰੁ। (ਮ:1, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 6 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁ:ਪੰ: 465)

93. ਭਰਮਿ ਭੂਲੇ ਅਗਿਆਨੀ ਅੰਧੁਲੇ, ਭ੍ਰਮਿ ਭ੍ਰਮਿ ਫੂਲ ਤੋਰਾਵੈ।
ਨਿਰਜੀਉ ਪੂਜਹਿ ਮੜਾ ਸਰੇਵਹਿ, ਸਭ ਬਿਰਥੀ ਘਾਲ ਗਵਾਵੈ।
(ਮਲਾਰ ਮ:4, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:1264)

94. ੳ) ਘਰ ਨਾਰਾਇਣ ਸਭਾ ਨਾਲ। ਪੂਜ ਕਰੈ ਰਖੈ ਨਾਵਾਲ।
ਕੁੰਗੂ ਚੰਦਨ ਫੁਲ ਚੜਾਏ। ਪੈਰੀ ਪੈ ਪੈ ਬਹੁਤ ਮਨਾਏ।
ਮਣੂਆ ਮੰਗ ਮੰਗ ਪੈਨੈ ਖਾਇ। ਅੰਧੀ ਕੰਮੀ ਅੰਧ ਸਜਾਇ।
ਭੁਖਿਆ ਦੇਇ ਨ ਮਰਦਿਆ ਰਖੈ। ਅੰਧਾ ਝਗੜਾ ਅੰਧੀ ਸਥੈ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ:4, ਪਉੜੀ 9 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 1240)
ਅ) ਪੂਜ ਸਿਲਾ ਤੀਰਥ ਬਨਵਾਸਾ। ਭਰਮਤ ਡੋਲਤ ਭਏ ਉਦਾਸਾ। (ਧਨਾਸਰੀ ਮ:1, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:686)

95. ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਕਰੀ ਚਨਣਾਠੀਆ, ਜੇ ਮਨ ਉਰਸਾ ਹੋਇ।
ਕਰਣੀ ਕੁੰਗੂ ਜੇ ਰਲੈ, ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਹੋਇ।
ਪੂਜਾ ਕੀਚੈ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ, ਬਿਨ ਨਾਵੈ ਪੂਜ ਨ ਹੋਇ।1।ਰਹਾਉ।
ਬਾਹਰ ਦੇਵ ਪਖਾਲੀਅਹਿ, ਜੇ ਮਨੁ ਧੋਵੈ ਕੋਇ।
ਜੂਠਿ ਲਹੈ ਜੀਉ ਮਾਜੀਐ, ਮੋਖ ਪਇਆਣਾ ਹੋਇ। (ਗੂਜਰੀ ਮ:1, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 489)

96. ਤੇਰੀ ਮੂਰਤਿ ਏਕਾ ਬਹੁਤ ਰੂਪ। ਕਿਸ ਪੂਜ ਚੜਾਵਉ ਦੇਉ ਧੂਪ।
(ਬਸੰਤ ਮ:1, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 1168)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[98] ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਚ ਦੀ ਭੇਟ ਅਤੇ ਸੱਤ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।[99]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਦਸੇਵਨ ਅਤੇ ਅਰਚਨ ਭਗਤੀ ਵਾਂਗ ਵੰਦਨ ਭਗਤੀ ਵੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।[100] ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਉਸ ਅਗੇ ਨਿਵਣਾ ਹੈ।[101] ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਖਾਤਰ ਵਿਖਾਵੇ ਮਾਤ੍ਰ ਸੀਸ ਨਿਵਾਉਣ ਅਰਥਾਤ ਵੰਦਨ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸੁਚਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੀਸ ਨਿਵਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[102]

ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਬਹੁਤ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਮੱਤ ਦਰਸਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਇਸ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਇਥੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਸਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਜਨੇਊ (ਉਪਨਯਨ) ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਾਲਕ ਲਈ 8 ਸਾਲ, ਖਤਰੀ ਬਾਲਕ ਲਈ 11 ਸਾਲ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਬਾਲਕ ਲਈ 12

---

97. ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ, ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ।
ਧੂਪ ਮਲ ਅਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇਂ, ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ।
(ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਮ:1, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:13 ਅਤੇ ਪੰ:663)

98. ਮਨ ਸੰਪਟੁ ਜਿਤ ਸਤ ਸਰਿ ਨਾਵਣੁ, ਭਾਵਨ ਪਾਤੀ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਕਰੇ।
ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਾਣ ਸੇਵਕ ਜੇ ਸੇਵੇ, ਇਨ੍ਹ ਬਿਧਿ ਸਾਹਿਬ ਰਵਤ ਰਹੈ। (ਸੂਹੀ ਮ:1, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:728)

99. ......ਸਾਚੁ ਵ੍ਰਤ ਸੰਜਮ ਸਤੁ ਧਾਨੁ।
ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਹੋਵੈ ਅਰਦਾਸਿ। ਤਾ ਸੁਣਿ ਸਦਿ ਬਹਾਲੇ ਪਾਸਿ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:878)

100. ਡੰਡਉਤਿ ਬੰਦਨ ਅਨਿਕ ਬਾਰ ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮਰਥ।
(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮ:5, ਪਉੜੀ 24 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:256)

101. ਤੂ ਹੈ ਨਿਰਵਾਣ ਮੰਨਣ ਤਰ ਨਾਉ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ:878)

102. ਅਪਰਾਧੀ ਦੂਣਾ ਨਿਵੈ, ਜਿਉ ਹੰਤਾ ਮਿਰਗਾਹਿ।
ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਐ ਕਿਆ ਥੀਐ, ਜਾਂ ਰਿਦੈ ਕੁਸੁਧੇ ਜਾਹਿ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 14 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 470)

ਸਾਨ ਦੀ ਅਧੂ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਕਪਾਹ ਦੇ ਸੂਤ ਦਾ, ਖਤਰੀ ਨੂੰ ਸਣ ਦਾ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਮੀਢੇ ਦੀ ਉੱਨ ਦਾ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੀ।[103] ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਰਤਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਹਿਮ ਭਰੀ ਰਸਮ ਸਮਝ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਜਨੇਊ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਹਰ ਜਨੇਊ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਬੁਰਿਆਈ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਕੀਤਾ ਕਰਾਇਆ ਬਿਰਥਾ ਹੀ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[104] ਇਕ ਨਾਟਕ ਜਿਹਾ ਖੇਡ ਕੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ, ਚਾਰ ਕਪੜਿਆਂ ਮੁਲ ਲੈ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਬਣ ਕੇ, ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਦੇ ਮੰਤਰ ਦੀ ਫੂਕ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਨੇਊ ਏਥੇ ਹੀ ਸੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵ ਜਨੇਊ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਜਨੇਊ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[105]

ਇਸ ਭੇਖ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਸੁਝਾਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਦਇਆ ਰੂਪੀ ਕਪਾਹ, ਸੰਤੋਖ ਰੂਪੀ ਸੂਤ, ਜੱਤ ਦੀ ਗੰਢਾਂ, ਸੱਚ ਦਾ ਵੱਟ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨੇਊ ਨਾ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮੈਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਧੰਨ ਹਨ।[106]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਜਨੇਊ ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਿਨ ਰਾਤ ਲੱਖਾਂ ਚੋਰੀਆਂ, ਠੱਗੀਆਂ ਤੇ ਵਿਭਚਾਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਾਉਣ ਸਮੇਂ ਬਕਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮੀਟ ਖੁਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਲੋਕ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਨੇਊ ਦੇ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਹੋਰ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਦਾ ਭੇਤ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਜਨੇਊ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ

---

103. ਮਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਅਧਿਆਇ 2, ਸ਼ਲੋਕ 44.

104. ਹਿੰਦੂ ਕੈ ਘਰਿ ਹਿੰਦੂ ਆਵੈ। ਸੂਤੁ ਜਨੇਊ ਪੜਿ ਗਲਿ ਪਾਵੈ।
ਸੂਤੁ ਪਾਇ ਕਰੇ ਬੁਰਿਆਈ। ਨਾਤਾ ਧੋਤਾ ਥਾਇ ਨ ਪਾਈ।....
(ਮ:1, ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:3 ਦੀ ਪਉੜੀ 11 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾ: ਪੰ: 951)

105. ਚਉਕੜਿ ਮੁਲਿ ਅਣਾਇਆ, ਬਹਿ ਚਉਕੈ ਪਾਇਆ।
ਸਿਖਾ ਕੰਨਿ ਚੜਾਈਆ, ਗੁਰੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਥਿਆ।
ਓਹੁ ਮੁਆ ਓਹੁ ਝੜਿ ਪਇਆ, ਵੇਤਗਾ ਗਇਆ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 15 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 471)

106. ਦਇਆ ਕਪਾਹ, ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ, ਜਤੁ ਗੰਢੀ, ਸਤੁ ਵਟੁ।
ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ, ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ।
ਨਾ ਏਹੁ ਤੁਟੈ ਨ ਮਲੁ ਲਗੈ, ਨਾ ਏਹੁ ਜਲੈ ਨ ਜਾਇ।
ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ, ਜੋ ਗਲਿ ਚਲੇ ਪਾਇ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 471)

ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਹ ਟੁੱਟੇ ਹੀ ਨਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।[107]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਨੇਊ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੰਜਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੁਰਖ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲਿੰਗ-ਇੰਦਰੀ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ; ਹਥ ਪੈਰ, ਜੀਭ, ਅੱਖ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤੇ ਵੀ ਜੀਵ ਦਾ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਜੀਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਪਰੋਹਤ) ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਜੋ ਆਪ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਨੇਊ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੀ ਫਿਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਜਨੇਊ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ।[108]

ਸੂਤਕ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਹਿਮ ਸੀ ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਹਵਾਰੀ ਖੂਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਦੂਜਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੂਤਕ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲੋਂ ਝੂਠੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਹਰੀ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[109]

ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੂਤਕ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ 13 ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ 40 ਦਿਨ ਸੂਤਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਸੂਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੂਤਕ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੂਤਕ ਮੰਨ ਹੀ ਲਈਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਤਕ ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

---

107. ਲਖ ਚੋਰੀਆ ਲਖ ਜਾਰੀਆ, ਲਖ ਕੂੜੀਆ ਲਖ ਗਾਲਿ।
ਲਖ ਠਗੀਆ ਪਹਿਨਾਮੀਆ, ਰਾਤਿ ਦਿਨਸੁ ਜੀਅ ਨਾਲਿ।
ਤਗੁ ਕਪਾਹਹੁ ਕਤੀਐ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਵਟੇ ਆਇ।
ਕੁਹਿ ਬਕਰਾ ਰਿੰਨ੍ਹਿ ਖਾਇਆ, ਸਭੁ ਕੋ ਆਖੈ ਪਾਇ।
ਹੋਇ ਪੁਰਾਣਾ ਸੁਟੀਐ, ਭੀ ਫਿਰਿ ਪਾਈਐ ਹੋਰੁ।
ਨਾਨਕ ਤਗੁ ਨ ਤੁਟਈ, ਜੇ ਤਗਿ ਹੋਵੈ ਜੋਰੁ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 471)

108. ਤਗੁ ਨ ਇੰਦ੍ਰੀ, ਤਗੁ ਨ ਨਾਰੀ। ਭਲਕੇ ਥੁਕ ਪਵੈ ਨਿਤ ਦਾੜੀ।
ਤਗੁ ਨ ਪੈਰੀ, ਤਗੁ ਨ ਹਥੀ, ਤਗੁ ਨ ਜਿਹਵਾ, ਤਗੁ ਨ ਅਖੀ।
ਵੇਤਗਾ ਆਪੇ ਵਤੈ। ਵਟਿ ਧਾਗੇ ਅਵਰਾ ਘਤੈ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 471)

109. ਜਿਉ ਜੋਰੂ ਸਿਰਨਾਵਣੀ, ਆਵੈ ਵਾਰੋਵਾਰ।
ਜੂਠੇ ਜੂਠਾ ਮੁਖਿ ਵਸੈ, ਨਿਤ ਨਿਤ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ।
ਸੂਚੇ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਬਹਨਿ ਜਿ ਪਿੰਡਾ ਧੋਇ।
ਸੂਚੇ ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ, ਜਿਨ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 17 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 472)

ਗੋਹੇ, ਲਕੜੀ, ਅੰਨ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਰਸੋਈ ਆਦਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ ਤੇ ਸੂਤਕ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[110] ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਸੂਤਕ ਲੋਭ ਹੈ, ਜੀਭ ਦਾ ਸੂਤਕ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਹੈ, ਪਰਾਇਆ ਧਨ ਤੇ ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤੱਕਣਾ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਸੂਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਾਈ ਚੁਗਲੀ ਸੁਣਨਾ ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਸੂਤਕ ਹੈ।[111] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਤਕ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਬਾਹਰ ਪਾਤਕ ਸਭ ਭਰਮ ਹੈ। ਜੰਮਣਾ ਮਰਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸੂਤਕ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਤਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।[112]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਭ ਸੂਤਕ ਹੈ, ਛੂਤ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਸੂਤਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜੋ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਹੀਦਾ ਹੈ, ਸੂਤਕ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਤਕ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਧਰਤੀ ਸਾਰੇ ਹਰ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ, ਇਸੇ ਸੂਤਕ ਵਿਚ ਜੀਵ ਜੰਮਦੇ ਤੇ ਮਰਦੇ ਹਨ।[113]

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਨੂੰ ਦ੍ਵੈਤ-ਭਾਵ ਦਾ ਸੂਤਕ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਪਿਛੇ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੂਤਕ ਨਹੀਂ ਉਤਰ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਨੇ ਹਰਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਜੋ ਮੋਹ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਸੂਤਕ ਹੈ, ਅੱਗ ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਭੋਜਨ ਸਭ ਵਿਚ ਸੂਤਕ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਸੂਤਕ ਵਿਚ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਪੂਜਾ

---

110. ਜੇ ਕਰਿ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ, ਸਭ ਤੈ ਸੂਤਕੁ ਹੋਇ।
ਗੋਹੇ ਅਤੇ ਲਕੜੀ, ਅੰਦਰਿ ਕੀੜਾ ਹੋਇ।
ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰਨ ਕੇ, ਜੀਆ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ।
ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ, ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਇ।
ਸੂਤਕੁ ਕਿਉ ਕਰਿ ਰਖੀਐ, ਸੂਤਕੁ ਪਵੈ ਰਸੋਇ।
ਨਾਨਕ ਸੂਤਕੁ ਏਵ ਨ ਉਤਰੈ, ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੇ ਧੋਇ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 18 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 472)

111. ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕੁ ਲੋਭੁ ਹੈ, ਜਿਹਵਾ ਸੂਤਕੁ ਕੂੜੁ।
ਅਖੀ ਸੂਤਕੁ ਵੇਖਣਾ, ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਪਰਧਨ ਰੂਪੁ।
ਕੰਨੀ ਸੂਤਕੁ ਕੰਨਿ ਪੈ, ਲਾਇਤਬਾਰੀ ਖਾਹਿ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 472)

112. ਸਭੋ ਸੂਤਕੁ ਭਰਮੁ ਹੈ, ਦੂਜੈ ਲਗੈ ਜਾਇ।
ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ, ਭਾਣੈ ਆਵੈ ਜਾਇ।
ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੈ, ਦਿਤੋਨੁ ਰਿਜਕੁ ਸੰਬਾਹਿ।
ਨਾਨਕ ਜਿਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝਿਆ, ਤਿਨਾ ਸੂਤਕੁ ਨਾਹਿ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 472-73)

113. ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਸੂਤਕੁ ਜਗਿ ਛੋਤਿ।
..............ਸੂਤਕੁ ਅਗਨਿ ਭਖੈ ਜਗੁ ਖਾਇ। ਸੂਤਕੁ ਜਲਿ ਥਲਿ ਸਭ ਹੀ ਥਾਇ।
ਨਾਨਕ ਸੂਤਕਿ ਜਨਮਿ ਮਰੀਜੈ। ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਹਰਿ ਰਸੁ ਪੀਜੈ। (ਆਸਾ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:413)

ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸੂਤਕ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।[114]

ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਗਨ, ਅਪਸਗਨ, ਮਹੂਰਤ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦਿਨ ਅਤੇ ਥਿਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ।[115]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਭ੍ਰਮ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਘੜੇ ਹੋਏ ਸਗਨ ਅਪਸਗਨ ਕਰਕੇ ਕਲੇਸ਼ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।[116] ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਗਨ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੈ।[117]

ਥਿਤ, ਵਾਰ, ਮਹੀਨਾ, ਮਹੂਰਤ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਹੋਣ ਮੰਨ ਕੇ ਭਰਮ ਜਾਲ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਰੁਧ ਹੈ। ਵਾਰ, ਸਗਨ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹਉਮੈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਰੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਥਿਤੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਮੂਰਖ ਤੇ ਗਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[118] ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਮਹੀਨਾ, ਦਿਨ, ਮਹੂਰਤ, ਸਮਾਂ, ਘੜੀ ਇਕ ਸਫਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਵੱਲੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪੇ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਹੀ ਦੇ ਜੋੜੀ ਦਾਸ ਸਾਧ ਸਹੀ, ਇਹ ਸਭ ਵਹਿਮ ਹੈ।[119] ਬੇਸ਼ੱਕ ਵਾਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮਹੂਰਤ ਵਹਿਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਤਮਕ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪੀ

---

114. ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕੁ ਦੂਜਾ ਭਾਉ। ਭਰਮੇ ਭੂਲੇ ਆਵਉ ਜਾਉ।
ਮਨਮੁਖਿ ਸੂਤਕੁ ਕਬਹਿ ਨ ਜਾਇ। ਜਿਚਰੁ ਸਬਦਿ ਨ ਭੀਜੈ ਹਰਿ ਕੈ ਨਾਇ।
ਸਭੋ ਸੂਤਕੁ ਜੇਤਾ ਮੋਹੁ ਆਕਾਰੁ। ਮਰਿ ਮਰਿ ਜੰਮੈ ਵਾਰੋ ਵਾਰ।
ਸੂਤਕੁ ਅਗਨਿ ਪਉਣੈ ਪਾਣੀ ਮਾਹਿ। ਸੂਤਕੁ ਭੋਜਨੁ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਹਿ।
ਸੂਤਕਿ ਕਰਮ ਨ ਪੂਜਾ ਹੋਇ। ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਇ।
ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵਿਐ ਸੂਤਕੁ ਜਾਇ। ਮਰੈ ਨ ਜਨਮੈ ਕਾਲੁ ਨ ਖਾਇ।
(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:3, ਅਸਟਪਦੀਆ, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 229)
115. Medieval Indian Culture, P-26, A.L. Srivastva.
116. ਸਗੁਨ ਅਪਸਗੁਨ ਤਿਸ ਕਉ ਲਗਹਿ, ਜਿਸੁ ਚੀਤਿ ਨ ਆਵੈ। (ਆਸਾ ਮ:5, ਚਉਪਦਾ, ਪੰ:401)
117. ਪ੍ਰਭੁ ਹਮਰੈ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਉਣ। (ਭੈਰਉ ਮ:5, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 1137)
118. ਸਨਿਛਰਿ ਵਾਰਿ, ਸਉਣ ਸਾਸਤ ਬੀਚਾਰੁ।
ਹਉਮੈ ਮੇਰਾ ਭਰਮਿ ਗੁਬਾਰੁ।
.......ਥਿਤੀ ਵਾਰ ਸੇਵਹਿ, ਮੁਗਧ ਗਵਾਰ। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ: 3, ਵਾਰ ਸੱਤ, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ:841)
119. ੳ) ਮਾਹ ਦਿਵਸ ਮੂਰਤ ਭਲੇ, ਜਿਸ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇ।
(ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਮਾਝ ਮ:5, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 136)
ਅ) ਸੋਈ ਦਿਵਸੁ ਭਲਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ। ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇ ਪਰਮਗਤਿ ਪਾਈ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 395)
ੲ) ਸੇ ਦਿਨ ਸਭਿ ਸੁਹਾਵੜੇ ਪਿਆਰੇ, ਜਿਤੁ ਜਪੀਐ ਹਰਿ ਨਾਮੁ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਬਿਰਹੜੇ, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 432)
ਸ) ਸਾ ਵੇਲਾ, ਸੋ ਮੂਰਤੁ, ਸਾ ਘੜੀ, ਸੋ ਮੁਹਤੁ ਸਫਲੁ ਹੈ,
ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੁੜੀਏ, ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਮੇਰਾ ਚਿਤਿ ਆਵੈ ਰਾਮ। (ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ:4, ਛੰਤ, ਗ੍ਰੰ,540)
ਹ) ਸਫਲ ਦਰਸ ਭੇਟ, ਸਫਲ ਦਰਸਨ ਸੋ ਮਹੂਰਤਾ।
(ਵਾਰ ਜੈਤਸਰੀ ਮ:5, ਪਉੜੀ 15 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 709)

ਤਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਜੋੜਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਾਪ ਰੂਪੀ ਚੋਰ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਜੋਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਹਰੀ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਹੋਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਹਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[120]

ਕਈ ਵਹਿਮੀ ਲੋਕ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭੂਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਜਿਹਿਆਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਪਰ ਤੰਤਰ ਮੰਤਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰ-ਨਜ਼ਰ ਲਗਦੀ ਹੈ।[121] ਹਰੀ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[122]

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੂ ਮੜੀ ਮਸਾਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਹਿਮ ਭਰੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਹਰੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ,[123] ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਛੱਡ ਕੇ ਮੜੀ ਮਸਾਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਯੋਗ ਹੈ।[124]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕ ਵਹਿਮਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅੰਤਰਗਤ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ ਵਰਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਸਤਿ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਵਰਤ ਮ[illegible] ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਲੋਕ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ।[125]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤ ਨੇਮ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[126] ਇਸ ਪਾਖੰਡ

---

120. ਤਾਰਾ ਚੜਿਆ ਲੰਮਾ, ਕਿਉ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲਿਆ ਰਾਮ।
ਸੇਵਕ ਪੂਰ ਕਰੰਮਾ, ਸਤਿਗੁਰਿ ਸਬਦਿ ਦਿਖਾਲਿਆ ਰਾਮ।
ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਦਿਖਾਲਿਆ, ਸਚੁ ਸਮਾਲਿਆ, ਅਹਿਨਿਸਿ ਦੇਖਿ ਬੀਚਾਰਿਆ।
ਧਾਵਤ ਪੰਚ ਰਹੇ ਘਰੁ ਜਾਣਿਆ, ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਬਿਖੁ ਮਾਰਿਆ।
ਅੰਤਰਿ ਜੋਤਿ ਭਈ ਗੁਰ ਸਾਖੀ, ਚੀਨੇ ਰਾਮ ਕਰੰਮਾ।
ਨਾਨਕ ਹਉਮਿ ਮਾਰਿ ਪਤੀਣੇ, ਤਾਰਾ ਚੜਿਆ ਲੰਮਾ।
(ਤੁਖਾਰੀ ਮ:1, ਛੰਤ, [illegible], ਪੰ: 1010-11)

121. ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਜੋ ਜਨੁ ਜਪੈ, ਅਨ ਦਿਨੁ ਸਦ ਜਾਗੈ।
ਤੰਤੁ ਮੰਤੁ ਨਹ ਜੋਹਈ, ਤਿਤੁ ਚਾਖੁ ਨ ਲਾਗੈ।
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ: 5, [illegible], ਪੰ: 817-18)

122. ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਕਿਛੁ ਚਾਖੁ ਨ ਜੋਹੈ। ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਦੈਤ ਦੇਉ ਨ ਪੋਹੈ।
(ਭੈਰਉ ਮ: 5, [illegible], ਪੰ: 1150)

123. ਦੁਬਿਧਾ ਨਾ ਪੜਉ, ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਹੋਰੁ ਨ ਪੂਜਉ, ਮੜੈ ਮਸਾਣਿ ਨ ਜਾਈ।
(ਸੋਰਠਿ ਮ:1, ਅਸਟਪਦੀ, [illegible] ਪੰ: 634)

124. ਜਿਨਿ ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਦਿਤਾ, ਤਿਸੁ ਚੇਤਹਿ ਨਾਹਿ। ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ, ਮੂੜੇ ਜੋਗੁ ਨਾਹਿ।
(ਬਸੰਤ ਮ: ਅਸਟਪਦੀ, [illegible], ਪੰ: 1190)

125. A Critical Study of Adi Granth, P-219-20, Dr. S.S. Kohli.

126. ਵਰਤੁ ਨੇਮੁ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤਿ ਪੂਜਾ। ਬਿਨੁ ਬੂਝੇ ਸਭੁ ਭਾਉ ਹੈ ਦੂਜਾ।(ਬਿਲਾਵਲ ਮ:3, ਵਾਰ 7, [illegible], ਪੰ:84[illegible]

ਨਾਨਕ ਮਨ ਦਾ ਭਰਮ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[127] ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਹੀਂ ਰੀਝਦਾ।[128] ਵੈਦਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਥਿਤੀਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤ ਰਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ।[129] ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਬਰਾਬਰ ਵਰਤ ਨਹੀਂ ਪੁਜ ਸਕਦੇ।[130] ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਸਮਝੋ ਸਾਰੇ ਵਰਤ ਨੇਮ ਆਦਿ ਕਰਮ ਹੋ ਗਏ।[131] ਅੰਨ ਨਾ ਖਾਣ ਨਾਲ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸੁਆਦ ਗਵਾਣਾ ਨਿਰੀ ਭੁਲ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[132]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਨ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਹਠ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਤਮ ਵਰਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਤਾਂ ਹੈ ਜੇ ਵਰਤ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਸੰਜਮ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਦਇਆ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ।[133] ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਇਕ ਤਿਆਗ ਨਉਮੀਂ ਦਾ ਵਰਤ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਦਸਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰਖਣਾ ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਵਰਤ, ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਿਕਟ ਸਮਝਣਾ ਇਕਾਦਸੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤ ਤੁਲ ਹੈ। ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਦੁਆਦਸੀਆਂ ਦਾ ਵਰਤ ਹੈ।[134] ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਲੋਕ ਹੀ ਸੁਖੀ ਜਾਂ ਰਜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[135]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਥੋਥੀ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਰਸਮਾਂ ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਭਰਮ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਸਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

---

127. ਵਰਤ ਨੇਮ ਸੁਚ ਸੰਜਮ ਪੂਜਾ, ਪਾਖੰਡਿ ਭਰਮੁ ਨ ਜਾਈ।19। (ਮ:4, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:, ਪੰ:1423)

128. ਜੇ ਮਨ ਲੋਚੈ ਅੰਨੁ ਨ ਖਾਇ। ਜਾਮਿ ਨ ਭੀਜੈ ਸਾਚ ਨਾਇ।
....ਵਰਤ ਨੇਮ ਕਰੈ ਨਹ ਸਾਤ। (ਬਸੰਤ ਮ:1, ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:, ਪੰ: 1169)

129. ਵਰਤ ਕਰਹਿ ਚੰਦ੍ਰਾਇਣਾ, ਸੇ ਕਿਤੈ ਨ ਲੇਖ; (ਮ:5, ਰਾਗ ਮਾਰੂ, ਪਉੜੀ 13, ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:, ਪੰ:1099)

130. ੳ)ਵਰਤ ਨੇਮ ਕਰੈ ਬਹੁ ਭਾਤੀ। ਨਹੀ ਤੁਲਿ ਰਾਮ ਨਾਮ ਬੀਚਾਰ।
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਜਪੀਐ ਇਕ ਬਾਰ। (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ 3, ਗੁ: ਪੰ:265
ਅ)ਵਰਤ ਤਪਤੁ ਕਰਿ ਮਨੁ ਨਹੀ ਭੀਜੈ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਅਵਰੁ ਨ ਪੂਜੈ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਅਸਟਪਦੀ 5, ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:, ਪੰ:905)

131. ੳ) ਵਰਤ ਨੇਮ ਮਜਨ ਤਿਸੁ ਪੂਜਾ। ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਤਿਨਿ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸੁਨੀਜਾ।
ਮਹਾ ਪੁਨੀਤ ਜਾ ਕਾ ਨਿਰਮਲ ਥਾਨੁ। ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਜਾ ਕੈ ਹਰਿ ਨਾਮੁ। (ਆ: ਮ:5, ਗੁ: ਪੰ:13
ਅ)ਵਰਤ ਨੇਮ ਸੰਜਮ ਰਹਿ ਥਾਕੇ। ਨਾਨਕ ਸਾਧ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗਿ ਵਸੇ। (ਆਸਾ ਮ:5, ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:, ਪੰ:408

132. ੳ)ਅੰਨੁ ਨ ਖਾਇਆ ਸਾਦੁ ਗਵਾਇਆ। ਬਹੁ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ ਦੂਜਾ ਭਾਇਆ।
(ਮ:1, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 7 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:, ਪੰ:457)
ਅ)ਅੰਨੁ ਨ ਖਾਹਿ ਦੇਹੀ ਦੁਖੁ ਦੀਜੈ। ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਨਹੀ ਥੀਜੈ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਅਸਟਪਦੀ 5, ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:, ਪੰ: 905)

133. ਏਕਾਦਸੀ ਨਿਕਟਿ ਪੇਖਹੁ ਹਰਿ ਰਾਮੁ। ਇੰਦ੍ਰੀ ਬਸਿ ਕਰਿ ਸੁਣਹੁ ਹਰਿ ਨਾਮੁ।
ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਬ ਜੀਅ ਦਇਆ। ਇਨ ਬਿਧਿ ਬਰਤੁ ਸੰਪੂਰਨ ਭਇਆ।
(ਗਉੜੀ ਥਿਤੀ ਮ:5, ਅ ਪਉੜੀ 11 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:, ਪੰ:299)

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ :

ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ:-

1. ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਇ।
2. ਸ਼ੈਵ ਸੰਪਰਦਾਇ।
3. ਸ਼ਾਕਤ ਸੰਪਰਦਾਇ।

ਮਨੋ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਏਨਾ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਮੱਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਬੜੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸ਼ੈਵ ਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਮੱਤ ਦੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ।

<u>ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਇ</u>:- ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਤੌਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਤੇ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।[136] ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।[137] ਵੈਸ਼ਨਵ ਤੌਰ ਗੁਰੂ-ਪੂਜ ਸਨ, ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।[138] ਵੈਸ਼ਨਵ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕਰਮਾਂ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਭੇਖਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ (ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ) ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਉਥੇ ਹਦ ਤਕ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਚਕ੍ਰ ਬਣਾਉਣ[139]

---

134. ਨਾਮੀ ਨੇਹੁ ਸਚੁ ਜੇ ਕਹੈ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜੂਰੈ।
ਵਸਮੀ ਦਸੀ ਦੁਆਰ ਜੇ ਰਾਖੈ। ਹੇ ਮਨਮੁਖੀ ਵੈਰੁ ਕਰਿ ਜਾਣੈ।
ਦੁਆਰੀ ਪੰਧ ਵਸਤਰਿ ਕਹਿ ਰਾਖੈ, ਕਰੁ [illegible] ਮਨੁ ਮਾਹਿ।
(ਮ:3, ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ:4, ਪਉੜੀ 21 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 1245)
135. ਸਚੁ ਵਰਤੁ....................ਤੇ ਮਾਣਸ ਪਰਧਾਨ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ:4, ਪਉੜੀ 21 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 1245)
136. Vaisnavism, Saivism & other Minor religious systems, P-100, Sir R.G. Bhandarkar.
137. 'Bhagwata Puran is a gospel of divine life presenting the ideal that Krishna is the most perfect of all Autaras'.
--A Critical Study of Adi Granth, P-276, Dr. S.S. Kohli.
138. ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ, ਪੰ: 41, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ।
139. ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ, ਪੰ: 41, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ।

ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਦੀ ਮੈਲ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ ਅਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹਰੀ ਹਰੀ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪਰੰਤੂ ਅੰਦਰੋਂ ਕਾਮ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨੋ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਉਮੈ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਨਾ ਸਤਿ ਸੰਗ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੀ ਧੂਪ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਆਦਿ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਬੇਅਰਥ ਹੈ।[140]

ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ ਆਦਿਕ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਰਣਨ[141] ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਾਲਗ ਰਾਮ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ) ਪੂਜਨ ਦੀ ਖਿਲੀ ਉਡਾਈ ਹੈ।[142] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਹਰੀ ਨੂੰ ਸਾਲਗਰਾਮ ਬਣਾਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਨੀ ਨੂੰ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਮਾਲਾ।[143] ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਸੇਵਾ ਹੀ ਸਾਲਗਰਾਮ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਦੇਵਤ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਹੈ।[144]

ਵੈਸ਼ਨੋ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਅਪਰਸ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਿਆਂ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ 'ਅਪਰਸ' ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਰਸ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜੀਭ ਝੂਠ ਨੂੰ ਨਾ ਛੋਹਵੇ, ਅੱਖਾਂ ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਮੰਦ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਾ ਤੱਕਣ, ਕੰਨ ਪਰਾਈ ਨਿੰਦਾ ਨਾ ਸੁਨਣ, ਮਨ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ ਹੋਵੇ।[145]

---

140. ੳ) ਧਨੁ ਖਾਇ ਕਰੈ ਪਾਖੰਡ। (ਭੈਰਉ ਮ:5, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਪੰ: 1151)
ਅ) ਦੇਹੀ ਧੋਵੈ ਚਕ੍ਰ ਬਣਾਏ, ਮਾਇਆ ਨੋ ਬਹੁ ਧਾਵੈ।
ਅੰਦਰਿ ਮੈਲੁ ਨ ਉਤਰੈ ਹਉਮੈ, ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਆਵੈ ਜਾਵੈ।
ਨੀਂਦ ਵਿਆਪਿਆ, ਕਾਮਿ ਸੰਤਾਪਿਆ, ਮੁਖਹੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਹਾਵੈ।
ਬੈਸਨੋ ਨਾਮੁ ਕਰਮ ਹਉ ਜੁਗਤਾ, ਤੁਹ ਕੁਟੇ ਕਿਆ ਫਲੁ ਪਾਵੈ।
(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮ:5, ਪਉੜੀ 7 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਪੰ: 960)
ੲ) ਕਰ ਇਸਨਾਨੁ ਤਨਿ ਚਕ੍ਰ ਬਣਾਏ।
ਅੰਤਰ ਕੀ ਮਲੁ ਕਬ ਹੀ ਨ ਜਾਏ। (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1348)
ਸ) ਧੂਪ ਕਰਮ ਤਿਲਕ ਬਾਟਤੋਆ। ਦਰਸਨ ਕੂ ਬਿਨੁ ਸਤਿ ਸੰਗਾ। (ਕਾਨੜਾ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1305)
141. Vaishnavism, Saivism & Other Minor Sects, p.65, R.G. Bhandarkar.
142. ਆਗੈ ਰਾਖਿਉ ਸਾਲਗਿਰਾਮੁ। ਮਨੁ ਕੀਨੋ ਦਹ ਦਿਸ ਬਿਸ੍ਰਾਮੁ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ:5, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਪੰ: 887-88)
143. ਸਾਲਗਰਾਮ ਬਿਪ ਪੂਜਿ ਮਨਾਵਹੁ ਸੁਕ੍ਰਿਤੁ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ।
(ਮ:1, ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਘਰ 2, ਉਹੀ, ਪੰ: 1171)
144. ਸਾਲਗਿ ਰਾਮੁ ਹਮਾਰੈ ਸੇਵਾ। ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਬੰਦਨ ਦੇਵਾ। (ਆਸਾ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 393)
145. ਮਿਥਿਆ ਨਾਹੀ ਰਸਨਾ ਪਰਸ। ਮਨ ਮਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਿਰੰਜਨ ਦਰਸ।
ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਰੂਪੁ ਨ ਪੇਖੈ ਨੇਤ੍ਰ। ਸਾਧ ਕੀ ਟਹਲ ਸੰਤ ਸੰਗਿ ਹੇਤ।
ਕਰਨ ਨ ਸੁਨੈ ਕਾਹੂ ਕੀ ਨਿੰਦਾ। ਸਭ ਤੇ ਜਾਨੈ ਆਪਸ ਕਉ ਮੰਦਾ।
ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਬਿਖਿਆ ਪਰਹਰੈ। ਮਨ ਕੀ ਬਾਸਨਾ ਮਨ ਤੇ ਟਰੈ।
ਇੰਦ੍ਰੀ ਜਿਤ ਪੰਚ ਦੋਖ ਤੇ ਰਹਤ। ਨਾਨਕ ਕੋਟਿ ਮਧੇ ਕੋ ਐਸਾ ਅਪਰਸ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5, ਨੌਵੀਂ ਅਸਟਪਦੀ, ਉਹੀ, ਪੰ: 274)

ਵੈਸ਼ਨਵ ਲੋਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ (ਖਟ ਕਰਮ) — ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਾਉਣਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਲੈਣਾ ਆਦਿ — ਕਰਦੇ ਸਨ।[146] ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖਟ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੋਭ ਦੀ ਜੂਠ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[147]

ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਵਿਚ ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਵਰਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਮੰਤਵ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣਨਾ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਰਖਣਾ, ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰਖਣਾ, ਜੀਆਂ ਤੇ ਦਇਆ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਰਤ ਹੈ।[148] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਤ ਦੀ ਮਨਾਹੀ; ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਪ ਅਹਾਰ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।[149]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸਲ ਵੈਸ਼ਨਵ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ 'ਨਿਹਕਾਮੀ ਹੋਵੇ'। ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੇਵਾ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਉਹ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖੇ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਹਰੀ ਦੀ ਕੀਰਤਨ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਵੇ। ਉਹਦੇ ਮਨ ਤਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਖੁਦ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਪਾਉਣਾ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[150] ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਵੈਸ਼ਨੋ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ।[151] ਪਰਾਣੀ ਇਹ

---

146. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 1119, ਨੋਟ 20.

147. ਬੈਸਨੋ ਨਾਮੁ ਕਰਤ ਖਟ ਕਰਮਾ, ਅੰਤਰਿ ਲੋਭ ਜੂਠਾਨਾ। (ਸਾਰੰਗ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 1202)

148. ਏਕਾਦਸੀ ਨਿਕਟਿ ਪੇਖਹੁ ਹਰਿ ਰਾਮੁ। ਇੰਦ੍ਰੀ ਬਸਿ ਕਰਿ ਸੁਣਹੁ ਹਰਿ ਨਾਮੁ।
ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਬ ਜੀਅ ਦਇਆ। ਇਨ ਬਿਧਿ ਬਰਤੁ ਸੰਪੂਰਨ ਭਇਆ।
(ਗਉੜੀ ਥਿਤੀ ਮ:5, ਪਉੜੀ 11 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 299)

149. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਵਿਧੀ ਧਰਮ' ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਭੋਜਨ'।

150. ਬੈਸਨੋ ਸੋ ਜਿਸੁ ਊਪਰਿ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨ। ਬਿਸਨ ਕੀ ਮਾਇਆ ਤੇ ਹੋਇ ਭਿੰਨ।
ਕਰਮ ਕਰਤ ਹੋਵੈ ਨਿਹਕਰਮ। ਤਿਸੁ ਬੈਸਨੋ ਕਾ ਨਿਰਮਲ ਧਰਮ।
ਕਾਹੂ ਫਲ ਕੀ ਇਛਾ ਨਹੀ ਬਾਛੈ। ਕੇਵਲ ਭਗਤਿ ਕੀਰਤਨ ਸੰਗਿ ਰਾਚੈ।
ਮਨ ਤਨ ਅੰਤਰਿ ਸਿਮਰਨ ਗੋਪਾਲ। ਸਭ ਊਪਰਿ ਹੋਵਤ ਕਿਰਪਾਲ।
ਆਪ ਦ੍ਰਿੜੈ ਅਵਰਹ ਨਾਮੁ ਜਪਾਵੈ। ਨਾਨਕ ਓਹੁ ਬੈਸਨੋ ਪਰਮਗਤਿ ਪਾਵੈ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ 9, ਉਹੀ, ਪੰ: 274)

151. ਸੋ ਬੈਸਨੋ ਹੈ ਅਪਰ ਅਪਾਰੁ। ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਤਜੇ ਬਿਕਾਰ।
(ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਉਹੀ, ਪੰ: 199)

ਲੋਭ ਅਤੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹਰੀ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਵੈਸ਼ਨੋ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[152]

ਵੈਸ਼ਨੋ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਕਾਰਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਮੂਰਤੀ' ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਦੁਹਰਾਉ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਪਾਖੰਡ, ਫੋਕਾ ਦਿਖਾਵਾ ਅਤੇ ਆਚਰਣਕ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਘਟ ਘਟ ਅੰਦਰ ਦੇ ਅਸਲ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ।[153]

<u>ਸ਼ੈਵ ਸੰਪਰਦਾਇ</u> :- ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[154] ਉਹ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ 'ਪਸ਼ੂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ 'ਪਸ਼ੂ-ਪਤੀ'।[155]

ਸ਼ੈਵ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ 'ਸ਼ਿਵ ਜੀ' ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[156] ਪਰੰਤੂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।[157]

ਸ਼ੈਵ ਲੋਕ ਜਪ ਤੇ ਤਪ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਵਿਚ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਦੁਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਤਕ ਸ਼ੈਵ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਾਖਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ[158] (1) ਵੈਦਿਕ ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਸ਼ੈਵ, ਰੁਦਰਾਖ ਅਤੇ ਭਸਮ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। (2) ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਸ਼ੈਵ ਦੁਆਲਾ ਤਪ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। (3) ਮਿਸ਼ਰ ਪਾਸ਼ੂਪਤ —ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ਿਵਮੱਤ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਵ ਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਲਹਾਟਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ

---

152. ਪ੍ਰਥਮੇ ਛੋਡੀ ਪਰਾਈ ਨਿੰਦਾ, ਉਤਰਿ ਗਈ ਸਭ ਮਨ ਕੀ ਚਿੰਦਾ।
ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਸਭੁ ਕੀਨੋ ਦੂਰਿ। ਪਰਮ ਬੈਸਨੋ ਪ੍ਰਭ ਪੇਖਿ ਹਜੂਰਿ।
(ਭੈਰਉ ਮ:5, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 1147)

153. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 111, ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ।

154. Vaishnavism, Saivism and Minor Religious Systems, P. 115-16, Sir R.G. Bhandarkar.

155. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ, ਪੰ: 44, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ।

156. A Critical Study of the Adi Granth, P. 279, Dr. S. S. Kohli.

157. ਸਿਵ ਸਕਤਿ ਆਪਿ ਉਪਾਇ ਕੈ ਕਰਤਾ ਆਪੇ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤਾਏ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:3, ਅਨੰਦੁ, ਪਉੜੀ 26, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 920)

158. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ, ਪੰ: 44, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ।

ਲਿੰਗਾਇਤ ਜਾਂ ਸ਼ਿਵ ਮਤੀ।[159] ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ (ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਲਿੰਗ) ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਇਹ ਠਾਕੁਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ।[160] ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[161]

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।[162] ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਅਵਿਦਿਆ ਭਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[163]

<u>ਸ਼ਾਕਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ:</u>- ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖ 'ਸ਼ਾਕਤ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।[164] ਪਾਰਬਤੀ, ਕਾਲਕਾ ਆਦਿ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਕਤ-ਮਤੀਏ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਅਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[165]

ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਦਾਸੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਠਾਕੁਰ (ਬ੍ਰਹਮ) ਨੂੰ

---

159. ੳ) Vaishnavism, Saivism and Minor Religious Sects, P-126, Sir R.G. Bhandarkar.

ਅ) [illegible], ਪੰ: 454, [illegible]।

ੲ) Modern Religious Movement in India, P-301 J.N. Farquhar.

160. ਘਰ ਮਹਿ ਠਾਕੁਰੁ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵੈ। ਗਲ ਮਹਿ ਪਾਹਣੁ ਲੈ ਲਟਕਾਵੈ॥
ਭਰਮੇ ਭੂਲਾ ਸਾਕਤੁ ਫਿਰਤਾ। ਨੀਰੁ ਬਿਰੋਲੈ ਖਪਿ ਖਪਿ ਮਰਤਾ॥
ਜਿਸੁ ਪਾਹਣ ਕਉ ਠਾਕੁਰੁ ਕਹਤਾ। ਓਹੁ ਪਾਹਣੁ ਲੈ ਉਸ ਕਉ ਡੁਬਤਾ॥
ਗੁਨਹਗਾਰ ਲੂਣ ਹਰਾਮੀ। ਪਾਹਣ ਨਾਵ ਨ ਪਾਰਗਿਰਾਮੀ॥
(ਸੂਹੀ ਮ:5, ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:, ਪੰ: 738-39)

161. ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਨਾਨਕ ਠਾਕੁਰੁ ਜਾਤਾ। ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਪੂਰਨ ਬਿਧਾਤਾ॥ (ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:, ਪੰ: 739)

162. ੳ) ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 122, ਭਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ।

ਅ) Vaishnavism, Saivism and Minor Religious Sects, P-126, Sir R.G. Bhandarkar

163. ...ਹੋਹੁ ਸਗਲ ਕੀ ਰੇਣਕਾਰਾ। (ਗਉੜੀ ਮ:5, ਸੁਖਮਨੀ, [illegible])

ਅ) ਜੇ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ। ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ॥
ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ। ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ॥
(ਮ:1, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:, ਪੰ: 1412)

164. ੳ) An outline of the Religious Literature of India, P-167&200, J.N. Farquhar.

ਅ) Vaishnavism, Saivism & other Minor Religious Sects, P-144, Sir R.G. Bhandarkar.

165. ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪ: 210, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੀਰਾ।

ਛਡ ਕੇ ਬਾਂਦੀ ਦਾਸੀ (ਮਾਇਆ) ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[165] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭੇਦ ਦੇਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀਆਂ।[167]

ਸ਼ਾਕਤ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਮੰਤਰ, ਜੰਤਰ ਤੇ ਤੰਤਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ।[168] ਪਰੰਤੂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰ-ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਮਨ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰੋੜਾਂ ਪਾਪ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।[169] ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਦੀ ਸਿਧੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਂਦੀ ਹੈ।[170] ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤੰਤਰ ਤੇ ਮੰਤਰ ਸਭ ਪਾਖੰਡ ਹੈ।[171] ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣਾ ਹੀ ਮਹਾ ਮੰਤਰ ਹੈ।[172] ਮਨਮੁਖ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਇਆਂ ਅਤੇ ਮਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨਮੁਖ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਕੇ ਠੇਡੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।[173] ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਲੋਕ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਜਾਦੂਆਂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਰਾਖਾ ਸਮਝਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਪਣ ਨਾਲ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।[174] ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਅਸਲ ਮੰਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਦੂਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[175]

---

165. ਠਾਕੁਰੁ ਛੋਡਿ ਦਾਸੀ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ, ਮਨਮੁਖ ਅੰਧ ਅਗਿਆਨਾ।
(ਭੈਰਉ ਮ:5, [illegible] ਪੰ: 1138-39)

167. ਦੇਵੀਆਂ ਨਹੀ ਜਾਨੈ ਮਰਮੁ, ਸਭ ਊਪਰਿ ਅਲਖ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 5, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 894)

168. An outline of the Religious Literature of India, P-202, J.N. Farguhar.

169. ਅਨਿਕ ਪੁਰਖਰਤਨ ਕਰਤ ਨਹੀ ਤਰੈ। ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਕੋਟਿ ਪਾਪ ਪਰਹਰੈ।
([illegible] ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ 2, ਗੁਰੂ., ਪੰ:264)

170. ਕਾਮਣਿਆਰੀ ਕਾਮਣ ਪਾਏ, ਬਹੁਰੰਗੀ ਗਲਿ ਤਾਗਾ।
(ਵਡਹੰਸ ਮ:1, ਅਲਾਹੁਣੀਆ, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 582)

171. ਤੰਤੁ ਮੰਤੁ ਪਾਖੰਡੁ ਨ ਜਾਣਾ, ਰਾਮ ਰਿਦੈ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ।
(ਸੂਹੀ ਮ:1, ਛੰਤ, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 766)

172. ਮਹਾ ਮੰਤ੍ਰ ਨਾਨਕ ਕਥੈ, ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਈ। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ:5, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 814)

173. ਮਨਮੁਖਿ ਭਰਮਿ ਭਵੈ ਬੇਬਾਣਿ। ਵੇਮਾਰਗਿ ਮੂਸੈ ਮੰਤ੍ਰਿ ਮਸਾਣਿ।
(ਰਾਮਕਲੀ, ਸਿਧਗੋਸਟਿ, ਮ:1, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 941)

174. ਊਠਤ ਸੁਖੀਆ, ਬੈਠਤ ਸੁਖੀਆ। ਭਉ ਨਹੀ ਲਾਗੈ ਜਾਂ ਐਸੇ ਬੁਝਿਆ।
ਰਾਖਾ ਏਕੁ ਹਮਾਰਾ ਸੁਆਮੀ। ਸਗਲ ਘਟਾ ਕਾ ਅੰਤਰਜਾਮੀ।
ਸੋਇ ਅਚਿੰਤਾ ਜਾਗਿ ਅਚਿੰਤਾ। ਜਹਾ ਕਹਾਂ ਪ੍ਰਭੁ ਤੂੰ ਵਰਤੰਤਾ।
ਘਰਿ ਸੁਖਿ ਵਸਿਆ, ਬਾਹਰਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ। ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਮੰਤ੍ਰੁ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ।
(ਭੈਰਉ ਮ: 5, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 1136)

175. ਬਾਣੀ ਮੰਤ੍ਰੁ ਮਹਾ ਪੁਰਖਨ ਕੀ, ਮਨਹਿ ਉਤਾਰਨ ਮਾਨ ਕਉ। (ਸਾਰੰਗ ਮ:5, ਗੁਰੂ, ਪੰ:1208)

ਸਾਕਤ ਲੋਕ ਪੰਜ ਮਕਾਰ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਇਕੋ ਥਾਂ ਜਾਣ ਜਾਂ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਰੂਪ, ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ, ਪਤੀ ਪਤਨੀ, ਮਾਂ ਧੀ, ਭੈਣ— ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਚਕਰ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਰਾਬ ਮਾਸ ਦਾ ਸੇਵਨ ਅਤੇ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ।[176] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਮ-ਮਾਰਗੀ ਸ਼ਾਕਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਥਾਵਾਂ ਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਤਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਾਕਤਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਔਖੀ ਲੰਘਦੀ ਸੀ।[177] ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਕਾਮ-ਰੂਪ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿਚ ਹੀ ਕੇ ਸਹਿਜ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖੋ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਸੁਖ ਤੇ ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[178] ਇਹ ਲੋਕ ਪਰਾਈ ਧਨੀ ਤੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਛੁਟ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਆਯੂ ਬਿਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।[179] ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਲੋਕ ਹਰੀ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਕੌੜਾ ਤੇ ਕੂੜ, ਕਪਟ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਰਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਨ ਲਗਿਆਂ, ਮਾਨੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿੱਛੂ ਡਸ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[180]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਤਾ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੇ ਆਦਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ XX ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਅਤੇ ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਗਮਨ ਤੋਂ ਵਿਵਰਜਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀਆਂ ਨੇ ਸਖਤ ਤਾੜਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।[181]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਾਰੂ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਪਰਚੱਲਤ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵੇ ਦੀ ਥਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ।

---

176. ੳ) An outline of the Religious Literature of India, P.203, J.N. Farquhar.
ਅ) Modern Religious Movement in India, P.303-304, ਓਹੀ।
ੲ) Vaishnavism, Saivism & Minor Religious sects, P-146, Sir.R.G. Bhandarkar.
176. ਰਾਤਿ ਨ ਵਿਹਾਵੀ ਸਾਕਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਿਸਰੈ ਨਾਉ।
(ਸਲੋਕ ਮ:5, ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮ:1, ਪਉੜੀ 14 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥੀ, ਪੰ:1284)
177. 'ਤਨੁ ਧਨੁ ਦੁਖਤ ਗਰਬਿ ਗਹਿਆ।
ਨਹਿਨ ਗ੍ਰਾਸਨੀ ਮਿਟੁ ਹੋਤ ਕਮਾਇਓ, ਜੋ ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਹਿ ਗਰਬਿ ਗਹਿਆ।।ਰਹਾਉ।।
ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਜੋਗੁ ਨ ਰਾਖਿਆ, ਪ੍ਰੇਤ ਪਿੰਜਰ ਮਹਿ ਕਾਸਟੁ ਭਇਆ।.......
ਸੁਖ ਸੰਪਤਿ ਕਉ ਆਵਤ ਦੇਖੈ, ਸਾਕਤ ਮਨਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ਭਇਆ।(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਗ੍ਰੰਥੀ, ਪੰ:906)
178. ਲੋਭ ਗ੍ਰਸਥ ਮਹਿ ਫੇਧ ਚਿਤ ਲਾਗੀ। ਸਾਕਤ ਫਿਰਤਾ ਅਵਰ ਬਿਗਾਨੀ।(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:5, ਗ੍ਰੰਥੀ, ਪੰ:888
180. ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਕਉਰਾ ਬਿਖਿਆ ਮੀਠੀ, ਸਾਕਤ ਕੀ ਬਿਧਿ ਨੈਨਹੁ ਡੀਠੀ।
ਕੂੜਿ ਕਪਟਿ ਅਹੰਕਾਰਿ ਰੀਝਾਨਾ। ਨਾਮੁ ਸੁਨਤ ਜਨੁ ਬਿਛੂਅ ਡਸਾਨਾ।(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:5, ਗ੍ਰੰਥੀ, ਪੰ:89
181. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਲੇਖ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ 93)
ਗਮਨ।'

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ:-

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮੱਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੋਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਜਨਮ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਪਰਚਾਰਕ ਮੱਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਚਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬਾਂ ਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੇਕ ਜਾਤੀਆਂ ਬਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਰਮਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਵੈਸ਼ਨੋ, ਸ਼ੈਵ ਜਾਂ ਬੁਧ ਧਰਮ) ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਦੋ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖੀ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੂਨ, ਸ਼ੱਕ ਆਦਿ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਅਵਸਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਰਬ ਤੇ ਤੁਰਕ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਸਕਣ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।[182]

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਇਕ ਰਬ ਅਰਥਾਤ ਅੱਲਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ।[183] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਹੀ ਸਭ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[184] ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਸਤਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੇਵਲ 'ਕੁਨ' (ਹੋ ਜਾ) ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ।[185] ਅੱਲਾ ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ।[186] ਇਸ ਮੱਤ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਵਰਜਤ ਹੈ।[187]

ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਰਬ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਰਸੂਲ ਹੈ।[188] ਉਸ ਤੇ

---

182. ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਔਰ ਉਸ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 460, ਸਤਯਕੇਤੂ ਵਿਦਿਆ ਲੰਕਾਰ।
183. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਪਾਰਾ 3, ਸੂਰਤ 2, ਰੁਕੂਅ 34, ਆਇਤ 256.
184. ਉਹੀ, 14.16.7.53.
185. ਉਹੀ, 24.40.7.70.
186. ਉਹੀ, 24.40.7.65 ਅਤੇ 1.1. x.2.
187. ੳ) ਉਹੀ, 7.5.7.42.
    ਅ) ਉਹੀ, 11.10.11.106.
    ੲ) ਉਹੀ, 11.11.1.2.
188. ੳ) ਉਹੀ, 21.33.5.40.
    ਅ) ਉਹੀ, 26.48.4.29.

'ਈਮਾਨ (ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ਲਿਆਏ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਫ਼ਿਰਦੌਸ (ਜਨੱਤ ਅਥਵਾ ਸਵਰਗ) ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।[189] ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਈਮਾਨ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਥੇ ਸਫ਼ਟਿਕ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਗ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਮੋਤੀ ਪਹਿਨਾਏ ਜਾਣਗੇ। ਬਾਰੀਕ ਤੇ ਮੋਟੇ ਸਬਜ਼ ਰੇਸ਼ਮੀ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਾਏ ਜਾਣਗੇ। ਉਹ ਤਕੀਏ ਲਗਾ ਕੇ ਤਖ਼ਤਾਂ ਉਪਰ ਬੈਠਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਕਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ।[190] ਈਮਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਲਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਹੂਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।[191]

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਾਦਤ (ਗਵਾਹੀ) ਪੰਜਾਂ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਕਲਮਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—— ਲਾ-ਇਲਾਹ—ਇੱਲਾ ਅੱਲਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲ ਅੱਲਾਹ।[192] ਅਰਥਾਤ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸ ਦਾ ਰਸੂਲ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ '੧' (ਏਕਾ) ਅੰਕ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[193] ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[194] ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਇਸਲਾਮ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਸਤਵੇਂ ਆਸਮਾਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ।[195] ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜੋਤ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।[196] ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਚਾਹਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਲਵੇ, ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਏਕੰਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[197] ਪ੍ਰਭੂ ਕਰਨ-ਕਾਰਣ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ।[198]

---

189. ੳ) ਉਹੀ, 15.18.11.100
 ਅ) ਉਹੀ, 21.30.20.13-15
 ੲ) ਉਹੀ, 26.47.2.16-18
190. ੳ) ਉਹੀ, 15.17.9.80.
 ਅ) ਉਹੀ, 21.30.2.13-15
 ੲ) ਉਹੀ, 26.47.2.15-18.
191. ਉਹੀ, 27.55[illegible] 3. 78.
192. Islam, P.22 (Faith & Practice, Theology & Ethics—Dr. M. Abdul Haq
193. '੧ੴ' ਸਤਿਨਾਮ..........। ([illegible], ਪੰ: 1)
194. 'ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ਏਕੋ ਹੈ। ਏਕੋ ਹੈ ਭਾਈ ਏਕੋ ਹੈ।'
 (ਆਸਾ ਮ:1, ਘਰੁ 2, ਉਹੀ, ਪੰ: 350)
195. 'ਅੰਤਰਿ ਬਸੇ ਬਾਹਰਿ ਭੀ ਓਹੀ। ਨਾਨਕ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਸਭ ਮੋਹੀ।
 (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 294)
196. ਨਾਨਕ ਕਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਦਿਸੈ ਜਾਹਰਾ। (ਆਸਾ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 397)
197. 'ਜਬ ਭਾਵੈ ਤਬ ਕਰੇ ਬਿਸਥਾਰ। ਜਬ ਭਾਵੈ ਤਬ ਏਕੰਕਾਰ।'
 (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਅਸਟਪਦੀ 23, ਉਹੀ, ਪੰ: 294)

ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਅੱਲਾ) ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ।[199] ਉਹ ਜੱਬਾਰ ਤੇ ਕੱਹਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਮ ਦਿਆਲੂ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਭੁੱਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।[200]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਬੀ ਜਾਂ ਰਸੂਲ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਲਈ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ, ਜੋਗੀ ਤੇ ਹਾਜੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।[201]

ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼', ਜੋ ਅੱਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਸੂਲ ਮੁਹੰਮਦ ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਉਤਾਰੀ ਹੈ, ਤੇ ਈਮਾਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[202] ਇਸ ਉਪਰ ਈਮਾਨ ਨਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋਜ਼ਖ (ਨਰਕ) ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।[203]

ਪਰੰਤੂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।[204] ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[205] ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਕੁਰਾਨ ਆਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਾਜ਼ਰਾ ਹਜ਼ੂਰ ਹੈ।[206] ਤਤਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ 'ਕੁਰਾਨ' ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।[207]

---

198. ੳ) ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ। (ਮ:1, ਜਪੁ, ਪਉੜੀ 16, ਉਹੀ, ਪੰ: 3)
ਅ) ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ......। (ਉਹੀ, ਪਉੜੀ 2, ਪੰ: 1)

199. ਟੂਟੀ ਗਾਢਨਹਾਰ ਗੋਪਾਲ। ਸਰਬ ਜੀਆ ਆਪੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ।
ਸਗਲ ਕੀ ਚਿੰਤਾ ਜਿਸੁ ਮਨ ਮਾਹਿ। ਤਿਸ ਤੇ ਬਿਰਥਾ ਕੋਈ ਨਾਹਿ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:282)

200. ਆਪਿ ਭੁਲਣ ਪਾਇਦਾ ਪਿਆਰਾ, ਆਪਿ ਵਿਖਾਲੇ ਰਾਹੁ।
(ਸੋਰਠਿ ਮ:4, ਅਸ1, ਉਹੀ, ਪੰ:604)

201. ਰੰਗ ਰਾਗੁ ਜਾਣੈ ਹੋਰ ਸਮਾਣਿ। ਕੋਟਿ ਤਮਤਿ ਸਗਲ ਪੁਰਾਣ।
ਬੋਹੁ ਬੁਧਿ ਨ ਮਾਕਿਤਿ ਪਾਵੈ। ਜੇ ਕਿਛੁ ਕਰੈ ਸੁ ਆਪਹਿ ਕਰੈ।
ਜਾਤਾ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਣਸਿ ਕੋਇ, ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨ ਸੋਇ।
ਆਪਿ ਅਗਾਧੁ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ। ਘਟ ਘਟ ਘਟਿ ਸਭ ਘਟ ਆਧਾਰੁ। (ਗੋਂਡ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:863)

202. ੳ) ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, 5.4.20.135.
ਅ) ਉਹੀ, 8.6.20.156.
ੲ) ਉਹੀ, 23/39/1-3/1-32.

203. ਉਹੀ, 4.4.8.59.

204. ੳ) ਬੇਦ ਕਤੇਬੀ ਭੇਦੁ ਨ ਜਾਤਾ। (ਮਾਰੂ ਮ:1, ਸੋਲਹੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੰ: 1021)
ਅ) ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਕਰਹਿ ਕਰ ਥਕੇ, ਤਉ ਬੂਝਹਿ ਇਕ ਏਕਾ। (ਮਾਝ ਅਸਟਪਦੀਆ ਮ:1, ਉ: ਪੰ: 115

205. ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਭ ਸਾਸਤ ਇਨ ਪੜਿਆ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ। (ਸੂਹੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:747)

206. ੳ) ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਸੰਸਾਰ ਹਭਾਹੂੰ ਬਾਹਰਾ। ਨਾਨਕ ਕਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਦਿਸੈ ਜਾਹਰਾ।
(ਆਸਾ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:397)
ਅ) ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਨ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ। ਮਾਰੂ ਮ:1, ਸੋਲਹੇ, ਪੰ:1036)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ----)

ਕੁਰਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਧਰਮ ਰਾਹੀਂ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅੰਤਕਾਲ ਘਾਟਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਵੇਗਾ।[208] ਪਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਕੜੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖ ਮਨੌਤਾਂ ਹਨ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾ-ਇਮਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਹੈ।[209]

ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ ਵਿਵਰਜਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਤ ਸ਼ਿਕਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[210] ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ, ਉਥੇ ਇਸਲਾਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁੱਤ-ਪੂਜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੇ।[211] ਇਸਲਾਮ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਦਮਨ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਬੇਸ਼ਕ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿਤੀ।[212]

---

207. ਹਕ ਹਲਾਲ ਕੁਰਾਣੁ 1 ਮ:1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 7 ਦਾ ਸਲੋਕ, [illegible], ਪੰ: 140.

208. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ, 3.3.9.79.

209. ਜਗਤ ਜਲੰਦਾ ਰਖ ਲੈ, ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰ।
ਜਿਤ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ, ਤਿਤੈ ਲੈਹੁ ਉਬਾਰ।
(ਮ:3, ਬਿਲਾਵਲ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: 4, ਪਉੜੀ 10 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ:853.)

210. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ: 'ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ'।

211. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:
ੳ) Medieval Indian under Mohammedan Rule, P.30-31, Stanley Lane Po
ਅ) Advanced History of Panjab, P-2, Dr. G.S. Chhabra.
ੲ) Tarikh-i-Farishta, Vol.I, Briggs, P-454-55.
ਸ) ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਯੁਗ (ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ), ਪੰ: 246, ਏ.ਐਲ.ਸ਼ਾਸਤਰੀ।
ਹ) Abdulla, Tarikh-i-Danati, Elliot & Dowson, Vol.IV, P-439-40.
ਕ) The Mughal Empire, P-68, 112, A.L. Srivastva.
ਖ) Religious Policy of the Mughal Emperors, P-162, S.R. Sharma.

212. ੳ) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰ.78, ਡਾ: ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ
ਅ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: 434, ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
ੲ) The Sikh Religion, Vol IV, P.392, M.A. Macauliffe.

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ....)

ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[213] ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁਮੇ (ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ) ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ ਵਾਲੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[214] ਨਿਮਾਜ਼ ਜਮਾਤੇ (ਪੰਗਤ ਵਿਚ) ਰਲ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਕਪੜੇ ਧੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆਂ ਜੁੱਤੀ ਦਾ ਉਤਾਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਢੱਕਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।[215] ਇਕੱਠਿਆਂ ਨਿਮਾਜ਼ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਮੀਨਾਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਂਗ ('ਅਜ਼ਾਨ') ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਨਿਮਾਜ਼ੀ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਚਤਿਆਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਦਾ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਜੀਵਨ ਤੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸੁਝਾਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਈਆਂ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਕਲਮੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ: ਪਹਿਲੀ ਨਿਮਾਜ਼—ਸਚ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ; ਦੂਜੀ ਨਿਮਾਜ਼—ਹਲਾਲ ਦੀ ਖਾਣੀ ਅਰਥਾਤ ਸੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ; ਤੀਜੀ ਨਿਮਾਜ਼—ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਦਾਨ ਦੇਣਾ; ਚੌਥੀ ਨਿਮਾਜ਼—ਨੀਅਤ ਨੇਕ ਰਖਣੀ; ਪੰਜਵੀਂ ਨਿਮਾਜ਼— ਖੁਦਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕਲਮਾ—ਚੰਗੀ ਕਰਨੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਭ ਕੁਝ ਕੂੜ ਹੈ।[216]

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ 30 ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।[217] ਕਿਉਂਕਿ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣ ਨਾਲ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ (ਜੁਮਾ) ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[218] ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੱਕੇ ਦਾ ਹੱਜ (ਜਾਤਰਾ) ਕਰਨਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।[219]

ਸ) Transformation of Sikhism, p-70-71, G.C.Narang.
ਹ) History of Sikh Gurus, p-140-44, Dr. Hari Ram Gupta.
213. ੳ) ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ, 1.2.5.40 ਅਤੇ 43.
ਅ) ਉਹੀ, 16.24.7.55
214. ਉਹੀ, 28.62.2.9.
215. ੳ) ਉਹੀ, 6.5.2.8
ਅ) ਉਹੀ 6.5.2.9.
ੲ) ਉਹੀ, 8.7.3.29.
216. 'ਪੰਜਿ ਨਿਵਾਜਾ, ਵਖਤ ਪੰਜਿ, ਪੰਜਾ ਪੰਜੇ ਨਾਉ।
ਪਹਿਲਾ ਸਚੁ, ਹਲਾਲੁ ਦੁਇ, ਤੀਜਾ ਖੈਰ ਖੁਦਾਇ।
ਚਉਥੀ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਮਨੁ, ਪੰਜਵੀ ਸਿਫਤਿ ਸਨਾਇ।
ਕਰਣੀ ਕਲਮਾ ਆਖਿ ਕੈ, ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸਦਾਇ।
ਨਾਨਕ ਜੇਤੇ ਕੂੜਿਆਰ, ਕੂੜੈ ਕੂੜੀ ਪਾਇ।
(ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:1, ਪਉੜੀ 7 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 141)
217. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ, 2.2.23.181.
218. ਉਹੀ, 28. 62. 2. 9.

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ -----)

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ 'ਵਰਤਨੇਮ' ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ, ਰੋਜ਼ੇ ਤੇ ਕਾਅਬੇ ਦਾ ਹੱਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਸਾਕੇ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[220]

ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਚਾਲੀਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਕਾਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[221] ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[222]

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ 'ਸੁੰਨਤ' ਸੰਸਕਾਰ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ।[223] ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਲਿੰਗ-ਇੰਦ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕਟ ਕੇ ਸੁੰਨਤ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਸਬਰ ਹੀ ਸੁੰਨਤ ਹਨ।[224]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਇਆ ਰੂਪੀ ਮਸੀਤ, ਸ਼ਰਧਾ ਰੂਪੀ ਮੁਸੱਲਾ, ਹਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਰੂਪੀ ਕੁਰਾਨ, ਸ਼ਰਮ ਰੂਪੀ ਸੁੰਨਤ, ਸ਼ੀਲ (ਚੰਗਿਆਈ ਸੁਭਾਅ) ਰੂਪੀ ਰੋਜ਼ੇ ਆਦਿ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੰਗੀ ਕਰਨੀ ਨੂੰ ਕਾਅਬਾ ਸਮਝੇ, ਸੱਚ ਨੂੰ ਪੀਰ ਸਮਝੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਨੇਕ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮਾ ਤੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਜਾਣੇ, ਰਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਵਦਾ ਜਾਣੇ ਨੂੰ ਤਸਬੀ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਹੀ ਰਬ ਉਸ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖਦਾ ਹੈ।[225]

---

219. ੳ) ਉਹੀ, 17.22.4.28.
    ਅ) ਉਹੀ, 2.2.24. 192.
220. ਵਰਤ ਨ ਰਹਉ ਨ ਮਹ ਰਮਦਾਨਾ। ਤਿਸੁ ਸੇਵੀ ਜੋ ਰਖੈ ਨਿਦਾਨਾ।1।
    ਏਕੁ ਗੁਸਾਈ ਅਲਹੁ ਮੇਰਾ। ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੁਹਾਂ ਨੇਬੇਰਾ।1।ਰਹਾਉ।
    ਹਜ ਕਾਬੈ ਜਾਉ ਨ ਤੀਰਥ ਪੂਜਾ। ਏਕੋ ਸੇਵੀ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ।2।
    ਪੂਜਾ ਕਰਉ ਨ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਉ। ਏਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਲੇ ਰਿਦੈ ਨਮਸਕਾਰਉ।3।
    ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਅਲਹ ਰਾਮ ਕੇ ਪਿੰਡੁ ਪਰਾਨ।4।
    (ਭੈਰਉ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:1136.
221. ੳ) ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਪਾਰਾ 1, ਸੂਰਤ 2, ਰੁਕੂਅ 13, ਆਇਤ 104.
    ਅ) ਉਹੀ, 18, 24.7.55.
222. ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ। ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ।
    (ਮ:1, ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:4, ਪਉੜੀ 22 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ:1245)
223. A Critical Study of Adi Granth, P-241, Dr. S.S.Kohli.
224. ੳ) ਸਰਮ ਸੁੰਨਤ............ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ।
    (ਮ:1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 7 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 140)
    ਅ) ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲ ਬੰਧਾਨਿ ਬਰਾ। (ਮਾਰੂ ਮ:5, ਸੋਲਹਾ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1084)
225. ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ, ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ, ਹਕ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ।
    ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ, ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ, ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ।

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ......)

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਮੁਰਦੇ ਜਾਗ ਉਠਣਗੇ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਹੋਵੇਗਾ, ਰਸੂਲ ਤੇ ਈਮਾਨ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਰਸੂਲ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋਜ਼ਖ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣੇ ਪੈਣਗੇ।[226] ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਥਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਰਦਾ ਸਰੀਰ ਜੋਤਿ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਚੇਤੰਨ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਲੇਖਾ ਭੁਗਤਣ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨ, ਜਲਾ ਦੇਣ, ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨ, ਜਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਅਥਵਾ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਖਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।[227] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਧਾਰਮਿਕ ਹਉਮੈ ਵਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੋਜ਼ਖ ਵਿਚ ਪੈਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਘੁਮਿਆਰ ਦੇ ਹੱਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਭਖਦੇ ਆਵੇ ਵਿਚ ਸੜਦੀ ਹੋਈ ਰੋਂਦੀ ਤੇ ਪੁਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਤਾ-ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਣਾ ਹੈ, ਦਬਾਏ ਜਾਣੇ ਨੇ ਦੋਜ਼ਖ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੜਨ ਵਾਲੇ ਨੇ।[228]

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਵਿਵਰਜਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹਲਾਲੀ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।[229] ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਜ਼ਬ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹ ਰਗ ਕਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਜਦੋਂ ਛੁਰੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲਹੂ ਵਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਮਾਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਲਾਲ ਦਾ ਮਾਸ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰਿਵਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੈਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਹਲਾਲੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਗੁਰੂ-ਵਾਕਿ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਚ ਦੀ ਕਟਾਰ, ਸਬਰ ਦੀ ਸਾਣ ਤੇਜ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਣਾਂ

ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ, ਸਚੁ ਪੀਰੁ, ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ।
ਤਸਬੀ ਸਾ ਤਿਸੁ ਭਾਵਸੀ, ਨਾਨਕ ਰਖੈ ਲਾਜ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 7 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 140-41)

226. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ, ਪਾਰਾ 21, ਸੂਰਤ 30, ਅ ਰੁਕੂਅ 2, ਆਇਤ 13-15.

227. ਇਕ ਦਝਹਿ, ਇਕ ਦਬੀਅਹਿ, ਇਕਨਾ ਕੁਤੇ ਖਾਹਿ।
ਇਕ ਪਾਣੀ ਵਿਚਿ ਉਸਟੀਅਹਿ, ਇਕਿ ਭੀ ਫਿਰ ਹਸਣਿ ਪਾਹਿ।
(ਮ:3, ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ਮ:4, ਪਉੜੀ 16 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾ:, ਪੰ:648)

228. ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਪੇੜੈ ਪਈ ਕੁਮ੍ਹਿਆਰ।
ਘੜਿ ਭਾਂਡੇ ਇਟਾ ਕੀਆ, ਜਲਦੀ ਕਰੇ ਪੁਕਾਰ।
ਜਲਿ ਜਲਿ ਰੋਵੈ ਬਪੁੜੀ, ਝੜਿ ਝੜਿ ਪਵਹਿ ਅੰਗਿਆਰ।
ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਕਰਤੈ ਕਾਰਣੁ ਕੀਆ, ਸੋ ਜਾਣੈ ਕਰਤਾਰੁ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 5 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 466)

229. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ, 21,30.2.13-15.

ਰੂਪੀ ਮਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖੀ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਕਟਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕੱਟੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਲੋਭ ਰੂਪੀ ਲਹੂ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਵੇਖੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਹਲਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।[230]

ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਜ਼ਾਰੀ[231] (ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵੱਲ ਭੈੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ) ਅਤੇ ਸੂਦ[232] ਤੇ ਪੈਸਾ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਵਿਵਰਜਤ ਹੈ। ਪਰ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।[233] ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਦੁਹਰਾਉ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।

ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[234] ਪਰ ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬੁਰਾ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[235] ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਾਈਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜੁਆਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਹਲੂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪੀੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[236]

ਆਦਿ ਰੂਪ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭੈੜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:- ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਜ਼੍ਹਬ ਪਿਆਰਾ ਲਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਮਸਕਲੇ (ਜੰਗਾਲ ਲਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਹਥਿਆਰ) ਨਾਲ ਜੰਗਾਲ ਲਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਧਨ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਕੇ ਆਪਣਾ ਹੰਕਾਰ ਦੂਰ ਕਰੇ। ਦੀਨ ਬਾਰੇ ਮਜ਼੍ਹਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਟਕਣ ਮੁਕਾ ਦੇਵੇ। ਰਬ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਮੰਨੇ। ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਕਰਨ ਕਰਾਵਨ ਹਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਖ਼ੁਦੀ ਮਿਟਾ ਦੇਵੇ। ਰਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੀ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[237] ਅਜਿਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਰਬ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ, ਸੰਤੋਖ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀ- ਦਮਨ ਨੂੰ

---

230. ਸੱਚ ਕੀ ਕਾਤੀ ਸਚੁ ਸਭੁ ਸਾਰੁ। ਘਾੜਤ ਤਿਸ ਕੀ ਅਪਰ ਅਪਾਰ।
ਸਬਦੇ ਸਾਣ ਰਖਾਈ ਜਾਇ। ਗੁਣ ਕੀ ਥੇਕੈ ਵਿਚਿ ਸਮਾਇ।
ਤਿਸ ਦਾ ਕੁਠਾ ਹੋਵੈ ਸੇਖੁ। ਲੋਹੂ ਲਬੁ ਨਿਕਥਾ ਵੇਖੁ।
ਹੋਇ ਹਲਾਲੁ ਲਗੈ ਹਕਿ ਜਾਇ। ਨਾਨਕ ਦਰਿ ਦੀਦਾਰਿ ਸਮਾਇ।
(ਮ:1, ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:3, ਪਉੜੀ 19 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:956)

231. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਪਾਰਾ 18, ਸੂਰਤ 24, ਰੁਕੂਅ 1, ਆਇਤ 2-3.

232. ਉਹੀ, 3.2.28.276-81.

233. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ, ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਗਮਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ।

234. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, 6.5.6.42.

235. ਚੋਰ ਕੀ ਹਾਮਾ ਭਰੇ ਨ ਕੋਇ। ਚੋਰੁ ਕੀਆ ਚੰਗਾ ਕਿਉ ਹੋਇ।
(ਧਨਾਸਰੀ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 662)

236. ਚੋਰ ਜਾਰ ਜੂਆਰ ਪੀੜੇ ਘਾਣੀਐ। (ਮਲਾਰ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:1, ਪਉੜੀ 21, ਉਹੀ, ਪੰ:1288)

237. ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ, ਜਾ ਹੋਇ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ।
ਅਵਲਿ ਅਉਲਿ ਦੀਨੁ ਕਰਿ ਮਿਠਾ, ਮਸਕਲ ਮਾਨਾ ਮਾਲੁ ਮੁਸਾਵੈ।

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ......)

ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਦੇ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਝਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[238]

ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤੀਆਂ ਸਨ। ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ 'ਕੁਰਾਨ' ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਆਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਧਰਮੀ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਬਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਇ (ਤੀਜਾ) ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਕਰਨਾ ਅਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੁੱਲਾਂ ਵਰਗਾ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ, ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਖੱਡ ਵਿਚ ਡਿੱਗਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ ਖਾਂਦਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਜਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਭੀ ਆਗੂ ਆਪ ਵੀ ਲੁਟੀਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੁਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।[239] ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਹੂਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ, ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ, ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੂੰਹ ਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।[240]

ਇਸ ਲਈ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਰਸਤਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮੌਤ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਰੱਬ ਦੇ ਡਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬਾਂ (ਕੁਰਾਨ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ) ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਵਕਤ ਨਿਮਾਜ਼ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਤ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੀਤੀ ਕਮਾਈ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[241] ਗੁਰਮਤਿ

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੀ ਬਾਕੀ:)

ਹੋਇ ਮੁਸਲਿਮੁ ਦੀਨ ਮੁਹਾਣੈ, ਮਰਣ ਜੀਵਣ ਕਾ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਵੈ।
ਰਬ ਕੀ ਰਜਾਇ ਮੰਨੇ ਸਿਰ ਉਪਰਿ, ਕਰਤਾ ਮੰਨੇ ਆਪੁ ਗਵਾਵੈ।
ਤਉ ਨਾਨਕ ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਿਹਰੰਮਤਿ, ਹੋਇ ਤ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ।
(ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: 1, ਪਉੜੀ 8 ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 141)

238. ਅਵਲ ਸਿਫਤੀ ਦੂਜੀ ਸਬੂਰੀ। ਤੀਜੈ ਹਲੇਮੀ, ਚਉਥੈ ਖੈਰੀ।
ਪੰਜਵੈ ਪੰਜੇ ਇਕਤੁ ਮੁਕਾਮੈ, ਏਹਿ ਵਖਤ ਤੇਰੇ ਅਪਰ ਪਰਾ।
(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 5, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 1084)

239. ਕੂੜ ਬੋਲਿ ਮੁਰਦਾਰੁ ਖਾਇ। ਅਵਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਵਣਿ ਜਾਇ।
ਮੁਠਾ ਆਪਿ ਮੁਹਾਏ ਸਾਥੈ। ਨਾਨਕ ਐਸਾ ਆਗੂ ਜਾਪੈ।
(ਮ: 1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 5 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 140)

240. ਨਾਨਕ ਅੰਧਾ ਹੋਇ ਕੈ ਦਸੇ ਰਾਹੈ, ਸਭਸੁ ਮੁਹਾਏ ਸਾਥੈ।
ਅਗੈ ਗਇਆ ਮੁਹੇ ਮੁਹਿ ਪਾਹਿ, ਸੁ ਐਸਾ ਆਗੂ ਜਾਪੈ।
(ਮ: 1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 6 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 140)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ----)

ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਮੁੱਲਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੈਤਾਨ ਸੰਗ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਏ।[242]

ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਊਚਨੀਚ, ਛੂਤ ਛਾਤ ਦਾ ਭੇਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਆਪਣੀ ਪੱਛੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤਜ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਸੁਨਹਿਰਾ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਪਿਆਰ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਾਂ ਲਾਲਚ ਦੁਆਰਾ ਇਸਲਾਮ ਨਾ ਫੈਲ ਸਕਿਆ, ਉਥੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੈਲਾਇਆ ਗਿਆ।[243] ਮਜ਼੍ਹਬ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ੀਆ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।[244] ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਮਜ਼੍ਹਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।[245] ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿੱਤਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਹੀਂ।[246] ਇਸਲਾਮੀ ਮਜ਼੍ਹਬ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦਾ ਧਰਮ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਊਚਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਊਚ ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।[247] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਰੁੱਧ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਲਈ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੱਤੇ।

---

241. ਮਰਣਾ ਮੁਲਾ ਮਰਣਾ। ਭੀ ਕਰਤਾਰਹੁ ਡਰਣਾ।1।ਰਹਾਉ।
ਤਾ ਤੂ ਮੁਲਾ (ਤਾ ਤੂ ਕਾਜੀ) ਜਾਣਹਿ ਨਾਮੁ ਖੁਦਾਈ।
ਜੇ ਬਹੁਤੇਰਾ ਪੜਿਆ ਹੋਵਹਿ, ਕੋ ਰਹੈ ਨ ਭਰੀਐ ਪਾਈ।
.....ਪੰਜਿ ਵਖਤ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਹਿ, ਪੜਹਿ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਣਾ।
ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਗੋਰ ਸਦੇਈ, ਰਹਿਓ ਪੀਣਾ ਖਾਣਾ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:1,(ਘਰ 4),ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 24)

242. ਸੋ ਮੁਲਾ ਮਲਊਨ ਨਿਵਾਰੈ.....। (ਮਾਰੂ ਮ:5, ਸੋਲਹੇ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1084)

243. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ੳ) ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ।
ਅ) ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ।

244. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਪਾਰਾ ੧੦, ਸੂਰਤ ੯, ਰੁਕੂਅ 4, ਆਇਤ 29.

245. ਉਹੀ, 3.3.3.27.

246. ਨਾ ਕੋ ਮੇਰਾ ਦੁਸਮਨੁ ਰਹਿਆ, ਨਾ ਹਮ ਕਿਸ ਕੇ ਬੈਰਾਈ।......
ਸਭੁ ਕੋ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ, ਹਮ ਸਭਨਾ ਕੇ ਸਾਜਨ।.........
(ਧਨਾਸਰੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 671)

247. ਸਭੁ ਕੋ ਊਚਾ ਆਖੀਐ, ਨੀਚੁ ਨ ਦੀਸੈ ਕੋਇ।
ਇਕਨੈ ਭਾਂਡੇ ਸਾਜਿਐ, ਇਕੁ ਚਾਨਣੁ ਤਿਹੁ ਲੋਇ।(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਅਸਟਪਦੀਆ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ: 62)

ਬੁੱਧ ਧਰਮ :-

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਜੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ।[248] ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਹਿੰਸਾ[249] ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਆਚਾਰ[250] ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੁੱਧ [illegible] ਲਈ 'ਪੰਚਸ਼ੀਲ'[251] ਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾਇਆ :(1) ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, (2) ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, (3) ਦੁਰਾਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ, (4) ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ (5) ਨਸ਼ੀਲੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਾ ਕਰਨਾ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।[252]

ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ,[253] ਯੱਗ,[254] ਬਲੀ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸੀ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਉਹ ਮੌਨ ਸਨ।[255]

ਬੁੱਧ ਦੇ ਚਾਰ ਮੌਲਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ 'ਚਾਰ ਆਰਯ ਸਤਯ'[256] ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

(1) ਦੁਨੀਆਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ।

(2) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ/ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਹਨ।

(3) ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ/ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

---

248. The Religions of India, P-109-10, A. Barth.
249. ੳ) ਸਮਪ, ਭਾਗ 18/ ਸਫ਼ਾ 247, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਐਨ.ਐਸ. ਸੈਣੀ ਅਤੇ ਡਾ: ਸੁਖਦਾ ਸੋਢੀ।
ਅ) ਉਹੀ, 19/270
250. ੳ) ਉਹੀ, 8/110
ਅ) ਉਹੀ, 14/183-85
251. ੳ) ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ ਪੰ: 122, ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ।
ਅ) Buddhism, P-49 (Buddhist Ethics and Social Ideas- Dr. Shanti Bhikshu Shastri), P.U.P.
252. ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 403, ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ।
253. The Essence of Buddhism, P-91, P.L. Narasu.
254. ਉਹੀ, ਪੰ: 51 ਅਤੇ 137.
255. ੳ) ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 417, ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ।
ਅ) Buddhism, P-136.(Buddhism & other Religions- Bhadant Anand Kausalyayan) P.U.P.
256. ੳ) ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 120-21, ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ।
ਅ) The Essence of Buddhism, P-128, P.L. Narasu.

(4) ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[257]

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਮੱਧ-ਮਾਰਗ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ,[258] ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਧ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ, ਉਹੀ ਦੁਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।[259] ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਇਹ ਦੁਖ ਮਨੁੱਖੀ ਇਛਾਵਾਂ/ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਭੁਲਣ ਕਰਕੇ ਹਨ।[260] ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[261] ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਹਿਮਤ ਹਨ।[262] ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਅਹਿੰਸਾ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਦਇਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ।[263]

---

257. ੳ) ਸਮਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ। (2) ਸਮਿਅਕ ਸੰਕਲਪ। (3) ਸਮਿਅਕ ਵਾਕ। (4) ਸਮਿਅਕ ਕਰਮਾਂਤ (5) ਸਮਿਅਕ ਆਜੀਵ, (6) ਸਮਿਅਕ ਵਿਆਯਾਮ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਯਤਨ, (7) ਸਮਿਅਕ ਸਿਮ੍ਰਤੀ। (8) ਸਮਿਅਕ ਸਮਾਧੀ।
— ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ ਕਾ ਪਰਿਚਯ, ਪੰ: 386, ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ।
ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅ) ਧਮਪਦ 14/191, ਡਾ: [illegible] ਅਤੇ ਡਾ: ਨਾਰਦਾ ਥੇਰੋ।
ੲ) Buddhism, P-56-58 (Buddhistic Ethics and Social Ideas Dr. Shanti Bhikshu Shastree, P.U.P.
ਸ) The essence of Buddhism, P-161, P.L.Narasu.
258. ੳ) An Introduction to Indian Religions, P.130, Harbans Singh & L.M.Joshi.
ਅ) The Essence of Buddhism, P.161, P.L.Narasu.
259. ੳ) ਨਾਨਕ ਦੁਖੀਆ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ। (ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:3, ਪਉੜੀ 14 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਮ: 1, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 954)
ਅ) ਜਿਸੁ ਮਾਨੁਖ ਪਹਿ ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀ, ਸੋ ਅਪਨੈ ਦੁਖਿ ਭਰਿਆ। (ਗੂਜਰੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ:497)
260. ਪਰਮੇਸਰ ਤੇ ਭੁਲਿਆਂ, ਵਿਆਪਨਿ ਸਭੇ ਰੋਗ। (ਮਾਝ ਮ: 5, ਬਾਰਹਮਾਹ, ਉਹੀ, ਪੰ: 135)
261. ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬੁਝੈ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਹੋਇ ਹਰਿ ਕੈ ਨਾਇ ਪਿਆਰਿ॥
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈਐ, ਹਰਿ ਅਪਨੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ॥35॥
(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ:1417)
262. ਦੁਖੁ ਨ ਦੇਈ ਕਿਸੈ ਜੀਅ, ਪਤਿ ਸਿਉ ਘਰਿ ਜਾਵਉ। (ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:5, ਪਉੜੀ 17, ਉਹੀ, ਪੰ:322)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ----)

ਬੇਸ਼ਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਸਤਿਕ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਛੱਡ ਘਰ ਬਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣ,[264] ਭਿਖਸ਼ੂ ਬਣ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ[265] ਅਤੇ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰੀ ਗੁਨਾਹ ਦਸਿਆ।[266] ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗੀ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤਕਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਭੇਖ, ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਲੋਕ ਦਿਖਾਵਾ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਘਟਦਾ ਹੈ।[267] ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਜੋਗੀਆਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੋਲ, ਵਿਖਾਵਾ, ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਧੋਖਾ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗੁਰਾਂ ਨੇ ਬੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਫਕੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਭਿੱਖ ਦੀ ਇਕ ਮੰਗ ਖਾਣੀ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਆਂ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣੇ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਬਣ ਜਾਣੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੋਹਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧੂਆਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਫਸੇ ਤੱਕਿਆ ਸੀ।[268]

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੇ ਜੈਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਨਾ ਗੁਰੂ ਤੇ ਨਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂ-ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਅਵਤਾਰ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ।[269]

---

263. ੳ) ਗਲਿਆ ਜਾਈ ਜੋਗ ਕੀ, ਕਿਛੁ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰੇਇ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:1, ਪਉੜੀ 10 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ:4[illegible]8)
ਅ) ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਰਹਿਆ ਜਾਣਦੇ, ਓਹ ਕਰਣੀ ਸਾਰ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:5, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ., ਪੰ:51)
264. ਧਮਪਦ, 7/91, ਡਾ: ਐਸ.ਐਸ.ਸੋਢੀ ਅਤੇ ਡਾ: ਸੁਰਜੀਤ ਜੌਲੀ।
265. ਉਹੀ, 7/99
266. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਅਧਿਆਇ ਦੋ, ਹਿੰਦੂ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ
267. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 131, ਪ੍ਰੋ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਡਾਕਟਰ)
268.
269. The Adi Granth, P- C XI Dr. Ernest Trumpp.
ਅ) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ: ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੈਨ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਉਹ ਕਮੀਆਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਬਣ ਕੇ ਭੀਖ ਮੰਗਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

<u>ਜੈਨ ਧਰਮ</u> :-

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘਟ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਧਰਮ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਮਹਾਤਮਾ 'ਰਿਸ਼ਭ' ਸਨ, ਜੋ 24 ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਨ। 23ਵੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ ਨੇ 'ਚਤੁਰਯਾਮ' ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ : 1. ਅਹਿੰਸਾ, 2. ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ, 3. ਉਹ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ, ਜੋ ਦਿੱਤੀ ਨਾ ਗਈ ਹੋਵੇ (ਅਸਤੇਯ), ਅਤੇ 4. ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਦਾ ਤਿਆਗ (ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ)। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ 24 ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਮਹਾਂਵੀਰ ਵਰਧਮਾਨ ਨੇ ਇਸ 'ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ' ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਰਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।[270]

ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[271] ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ।[272] ਉਹ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਕਰਮ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਦੇ ਸਨ।[273] ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ 'ਤ੍ਰਿਰਤਨ' ਸਾਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ:[274] 1. ਸਮਿਅਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ(Right faith) 2. ਸਮਿਅਕ ਗਿਆਨ(Right knowledge) ਅਤੇ 3. ਸਮਿਅਕ ਚਰਿਤ੍ਰ (Right conduct) ਡਾਕਟਰ ਥਾਮਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦੀ ਕਿਸਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੋਖ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ

---

270. Jainism, P-7(Historical Survey of India, Dr. A.N. Sinha, P.U.P.
271. ੳ) ਉਹੀ, ਪੰ: 6
ਅ) An Outline of the Religious Literature of India, P-74, J.N. Farquhar.
272. ੳ) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 302, ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ।
ਅ) The Religious of India, P. 1/6, B, Barth
273. Jainism, P-6,(Historical Survey of India, Dr.A.N. Sinha), P.U.P.
274. ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 111, ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ।

[illegible] 275

[illegible] 276 [illegible] 277

[illegible] 278 [illegible] 279 [illegible] 280 [illegible] 281 [illegible] 282

---

275. Jainism is the most extreme form of kiryavad, the doctrine that salvation is attained trough works --As quoted in A Critical Study of the Adi Granth, on P.253, by Dr.S.S.Kohli.

276. i) Monks and nuns had to pluck their own hair out by the roots. --An Outline of the Religious Literature of India, P-74, J.N. Farquhar.

ii) An instance of extreme infliction of pain that they impose is pulling out of the hair by the roots. This is required when the novice takes his vow as a monk and accepts initiation. The painful process is supposed to be repeated every year--

--The Living Religions of the Indian People, by N. Macnicol, [illegible]

277. ੳ) [illegible]

ਅ) [illegible] (ਉਹੀ, ਪੰ: 149)

ੲ) [illegible] (ਮ:1, [illegible], ਪਉੜੀ 16, ਉਹੀ, ਪੰ:1285)

279. [illegible] Literature of India: P.74, J.N. Farquhar

([illegible] ਪਉੜੀ 26 [illegible], ਪੰ: 149)

280. [illegible]............। (ਉਹੀ, ਪੰ: 149)

281. ੳ) [illegible] (ਉਹੀ, ਪੰ: 149)

ਅ) [illegible]......। (ਮ:1, [illegible], ਪਉੜੀ 16, ਉਹੀ, ਪੰ:1285)

ੲ) [illegible]......। (ਮ:1, [illegible], ਪਉੜੀ 26 [illegible], ਉਹੀ, ਪੰ:150)

ਸ) [illegible]............। (ਉਹੀ, ਪੰ: 149) [illegible]

ਕਿਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਜੈਨੀ ਮਤ ਦੇ ਸਾਧੂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਜੀਵ [illegible] ਮਰ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੂੰਹ [illegible] ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।[283]

ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੱਥ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਤੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।[284]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਿਰ ਦੇ ਗੁਤ [illegible] ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ।[285] ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਨਗਨ ਸਾਧ ਦਿਗੰਬਰ ਦੇ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਜਪ ਤਪ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕੁਰੀਤੀ ਨਾਲ ਕਦੀ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[287]

ਜੈਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹਨ[288]: (1) ਸ਼ਵੇਤੰਬਰ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਜੈਨੀ ਸਫੇਦ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। (2) ਦਿਗੰਬਰ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਜੈਨੀ ਨੰਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[289] ਅਤੇ ਲਿਖਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਕਾਰਣ ਜੈਨ ਦਿਗੰਬਰ ਤਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਇਕ ਥਾਂ ਕੀ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ ਅਟਕਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਬੁਝਦੀ।[290]

---

282. ਨਾਨਕ ਜੇ ਸਿਰ ਖੁਥੇ ਨਾਵਣਿ, ਨਾਹੀ ਤਾ ਸਤ ਚਟੇ ਸਿਰਿ ਛਾਈ,। (ਉਹੀ, ਪੰ: 150)
283. ਫੋਲਿ ਫਦੀਹਤਿ ਮੁਹਿ ਲੈਨਿ ਭੜਾਸਾ......।(ਮ:1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 26 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:149)
284. ਜੀਆ ਮਾਰਿ ਜੀਵਾਲੇ ਸੋਈ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ਰਖੈ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 150)
285. ੳ) ਜੂਠਾ ਮੰਗਿ ਮੰਗਿ ਖਾਹੀ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 149)
ਅ) [illegible]......। (ਮ:1, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 9 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ:467)
ੲ) ਮਨ ਜੂਠੇ ਕੇ ਕਾਰਣਿ, ਜੂਠਾ ਖਾਇਆ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ਪਉੜੀ 16, ਉਹੀ, ਪੰ: 1285)
286. [illegible]...। ([illegible], ਅਸਟਪਦੀ 3, ਉਹੀ, ਪੰ:265)
287. ਜਾਪ ਤਾਪ ਗਿਆਨ ਸਭਿ ਧਿਆਨ, [illegible] ਕੈ ਭੇਖ।
ਕਿਹ ਬਿਧਿ ਨਹ ਪਤੀਆਵੈ ਨਾਨਕ, ਜੋਗ [illegible]।
(ਧਨਾਸਰੀ ਮ:5, ਉਹੀ, ਪੰ: 674)
288. ੳ)
ਅ) An Outline of Religious Literature of India, P.75, J.N. Farquhar
Jainism p. 9 (Historical Survey of Jainism—Dr. A.N. Sinha) P.U.P.
289. [illegible]
(ਮ:1, ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ਪਉੜੀ 15, ਉਹੀ, ਪੰ: 1285)
290. [illegible] ਦਿਗੰਬਰ [illegible]।
ਪ੍ਰਕਾਰ [illegible] ਨਹੀਂ ਤ੍ਰਿਸਨਾ, [illegible]।
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ: 4, ਉਹੀ, ਪੰ: 835)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਪੜੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਦਿਗੰਬਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮਨ ਤੋਂ ਛਿਨ ਪਰ ਮੂਰਖ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਹਨ।[291] ਇਹ ਕਪੜੇ ਨਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜੈਨ ਸਾਧੂ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਮਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਭੇਖ ਕਰਕੇ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਹਥ ਜੋ (ਜੀਵ ਦਾ ਕ ਹੈ) ਅਪਣਾ ਸੁਭਾਵ ਪਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ [illegible] ਕਿਹਾ ਹੈ।[292]

ਅਜਿਹੇ ਜੈਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਤੋਰ ਦਾ ਹੀ [illegible] ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।[293] ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ੁਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਕਹਿਣੀ ਬਣੀ ਜੀ ਦਾ [illegible] ਨਹੀਂ [illegible] ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ [illegible] ਨੂੰ ਭੁਲਿਆ [illegible] ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਦੇ ਜੋ ਜੈਨ ਦੁਆਰਾ ਸਤਗੁਰ ਨਹੀਂ ਵਿਚ [illegible] ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[294]

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ [illegible] ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[295] ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ੂ ਕਰਮ [illegible], ਜਿਊਂਦਾ ਜੋ ਜੀਵਤ, ਹਥ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ [illegible] ਵਿਚ ਦੇ [illegible] ਜੋੜ ਨਹੀਂ, ਇਨ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਜੋ ਨਵੇ [illegible] ਜੀਵ ਦੇ [illegible] ਜੋਗੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ [illegible] ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ [illegible] ਦੇ ਕੁਕਾਵੇ ਹੀ ਦੇ ਅਪਣਾ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਗਵਾਇਆ ਹੈ।[296]

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਵਰਣਿਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ [illegible] ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ [illegible] ਜੀਵਨ, ਅਹਿੰਸਾ, ਪ੍ਰਮਿਟਾ ਦੇ [illegible] ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਣੇ ਪਸ਼ੂ ਸੁਭਾਵ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰੀਰ ਕਰਮ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ [illegible] ਦੇ [illegible] ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਹਟ [illegible] ਉਤੇ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਵਿਚ ਜਾਗਰਕ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[297]

---

291. ਬਸਤ੍ਰ ਉਤਾਰਿ ਦਿਗੰਬਰੁ ਹੋਗੁ।
 ਮਨ ਨਿਰਮਲੁ ਨਹੀ ਦਸਵੈ ਦੁਆਰ। ਭ੍ਰਮਿ ਭ੍ਰਮਿ ਆਵੈ ਮੂੜ੍ਹਾ ਵਾਰੋ ਵਾਰ।'
 (ਸਿਲਾ ਬਸੰਤ ਮ: 3, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 1169)
292. ਬਹੁ ਭੇਖ ਕੀਆ, ਦੇਹੀ ਦੁਖੁ ਦੀਆ। ਸਹੁ ਵੇ ਜੀਆ ਅਪਣਾ ਕੀਆ।
 ਅੰਨੁ ਨ ਖਾਇਆ, ਸਾਦੁ ਗਵਾਇਆ। ਬਹੁ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ, ਦੂਜਾ ਭਾਇਆ।
 ਬਸਤ੍ਰ ਨ ਪਹਿਰੈ, ਅਹਿਨਿਸਿ ਕਹਰੈ। ਮੋਨਿ ਵਿਗੂਤਾ, ਕਿਉ ਜਾਗੈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਸੂਤਾ।
 ਪਗ ਉਪੇਤਾਣਾ। ਅਪਣਾ ਕੀਆ ਕਮਾਣਾ। ਅਲੁ ਮਲੁ ਖਾਈ, ਸਿਰਿ ਛਾਈ ਪਾਈ।
 ਮੂਰਖਿ ਅੰਧੈ ਪਤਿ ਗਵਾਈ। ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਕਿਛੁ ਥਾਇ ਨ ਪਾਈ।
 ਰਹੈ ਬੇਬਾਣੀ, ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ। ਅੰਧੁ ਨ ਜਾਣੈ ਫਿਰਿ ਪਛੁਤਾਣੀ।
 (ਮ:1, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 9 ਦੇ ਨਾਲ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ:467)
293. ਸਿਰ ਮੁਸਿ ਨਾਵੀਂ [illegible]....।(ਮ:1, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 26 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ:150)
294. ਇਕ ਜਲਨੀ ਅਗਨਾਲੁ ਨ ਜਿਨਹੀ ਮਰਿਆ।
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲਿਆ। (ਮ:1, ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ਪਉੜੀ 16, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 1285)
295. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 135, ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ।
296. ਤਿਨ ਜਾਤਿ ਨ ਪਤਿ ਨ ਕਰਮ, ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ।
 (ਮ:1, ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ਪਉੜੀ 16, ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 1285)
297. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ:135, ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ।

ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ:

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ [illegible] ਨਵੇਂ [illegible] ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ [illegible], ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[298] [illegible] ਵਿਦੇਸ਼ੀ [illegible] ਕਿਤਾਬਾਂ [illegible], [illegible], [illegible] ਆਦਿ ਨਵੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੰਤਰ [illegible] ਬਹੁਤ [illegible] ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੁਖ [illegible] ਦੇ ਮੂਲ ਸਰ [illegible] ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।[299] ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਗੁਰੂ [illegible], ਪਰੰਤੂ [illegible] ਪ੍ਰਚਲਿਤ [illegible]। [illegible] ਸੰਪਰਦਾਇ [illegible] ਹੈ।

[illegible] ਗੁਰੂ [illegible] ਬਹੁਤ [illegible] ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ [illegible] ਰੂਪ [illegible]। [illegible] ਪ੍ਰਚਲਿਤ [illegible] ਜੋਗੀਆਂ [illegible] ਰੂਪ [illegible]।[300] [illegible] ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ [illegible] ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ [illegible] — [illegible] ਸੀ।[301]

ਗੁਰੂ [illegible] ਜੋਗੀਆਂ [illegible] ਹੋਈ।[302] [illegible] ਜੋਗੀਆਂ [illegible] ਪ੍ਰਤੀ [illegible]। [illegible] ਸੀ।[303]

[illegible] ਕੁਕਰਮਾਂ [illegible]। [illegible] ਪ੍ਰਕਾਰ, [illegible] ਦੇ [illegible] ਸਨ। [illegible] ਦੇ [illegible] ਕਰਦੇ ਸਨ।[304] [illegible]

---

298. [illegible], ਪੰ: 123, ਡਾ: [illegible] ਸਿੰਘ [illegible]।
299. [illegible], ਪੰ: 46-47, ਡਾ: [illegible]।
300. [illegible], ਪੰ: 293 [illegible]।
301. [illegible], ਪੰ: 250, ਡਾ: [illegible]।
302. [illegible] ਹੈ। ਪਰੰਤੂ [illegible] ਦੇ [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਏ।
303. [illegible] A Critical Study of Adi Granth, P-274, Dr. S.S. Kohli
304. An outline of the Religious Literature of India, P.348, J.N. Farquhar.

ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੋਗ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੋਰਸ਼ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਹ ਕੈਵਲਯ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਜੋਗ ਦੇ ਅਠ ਅੰਗ ਹਨ: ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਆਹਾਰ, ਧਾਰਨਾ, ਧਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਧੀ।[305]

ਜੋਗ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਜੋਗੀ ਮਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ 'ਪੁਰਸ਼' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਾਨਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ [illegible] 'ਸੁਖਮਨਾ' ਨਾੜੀ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁੰਨ [illegible] ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ [illegible] ਦਾ ਅੰਸ਼ [illegible] ਹੈ।

ਜੋਗ [illegible] ਰਾਹੀਂ [illegible] ਅਧਿਆਤਮਿਕ [illegible] ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਚਕ੍ਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। [illegible] ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ 'ਸੁਖਮਨਾ' ਨਾੜੀ ਰਾਹੀਂ [illegible] ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ 'ਇੜਾ' ਤੇ 'ਪਿੰਗਲਾ' ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਛੇ ਚਕ੍ਰ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਚਕ੍ਰ [illegible] ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹਨ ਜੋ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਲ ਚਕ੍ਰ [illegible] ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਚਕ੍ਰ ਕਮਲ ਫੁਲ [illegible] ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਚਕ੍ਰ ਮੂਲਾਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਮੂਲਾਧਾਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੇ ਦੁਆਲੇ [illegible] ਦੇਵੀ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਚਕ੍ਰ ਪਾਈ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਇਸ ਆਸਣ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਜੋਗ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦੇਵੀ [illegible] ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਲੇ ਚਕ੍ਰ ਤਕ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਚਕ੍ਰ ਤੇ ਨਾੜੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[306]

305.(ੳ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ, ਪੰ: 23, ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਡੀ. ਲਿਟ

ਅ) An outline of Religious Literature of India, P.253-54, J.N. Farquhar.

306. There are six great centres or circles(chakra), of occult force situated in the human trunk, the one above the other. Each of them is describe as a lotus. Muladhara, the lowest and most important of all, contains Brahman in the form of linga, and the Devi lies asleep, coiled three and half times round the linga like a serpent. In this posture she is called Kundalni, the the coiled one. By Shakta Yog, she may be waked and induced to ascend to the highest cakra. The channels and centres form the basis of all the miracle working power, which the initiate can achieve--

--- An Outline of Religious Litertu re of India, P-201-02, J.N.

ਡਾ: ਰਾਮ ਮੂਰਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਥ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਧੁਰ ਅਨਾਹਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।[307]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ-ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਵਾਲੀ ਦੇਹੀ ਰੂਪ ਮੱਠ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬੈਰਾਗੀ ਮਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਨਾਹਤ ਸ਼ਬਦ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ (ਅਨਹਦ) ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਨ ਪਤੀਜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਠ ਜੋਗ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਹਰੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਸਕੀਦਾ ਹੈ।[308]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਫਿਟਕਾਰ ਯੋਗ ਹਨ।[309] ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਹੱਠ ਜੋਗ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਜੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਦੀ ਕਲਾ ਸਭੀ ਜੋਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਂ ਖੰਡ ਧਰਤੀ ਦੇ [illegible] ਦੀ ਜਾਣ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਨਾਮ [illegible] ਹੀ ਜੋਗੀ ਦੀ ਅਸਲ ਜੁਗਤੀ ਹੈ।[310]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਨਾਥ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਜੋਗ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ[311] ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਭੇਖ — ਸਿੰਙੀ (ਸਿੰਙ), ਡੰਡਾ, ਮੁੰਦਰਾਂ, ਸਿਰ ਮੁਨਾਉਣਾ, ਸਿੰਙੀ ਵਜਾਉਣਾ, ਮੜੀ ਮਸਾਣ ਜਾਣਾ, ਤਾੜੀ ਲਾਉਣਾ, ਦੇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਭਵਣਾ, ਤੀਰਥ ਨਾਉਣਾ, ਦੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸਲ ਜੋਗ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ 'ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ' ਅਰਥਾਤ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪ ਹਰੀ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਜੋਗ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਲ ਦੌੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ [illegible] ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ

---

307. ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੀਠਿਕਾ, ਪੰ: 248, ਡਾ: ਰਾਮ ਮੂਰਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ।
308. ਖਟਮਟ ਦੇਹੀ ਮਨੁ ਬੈਰਾਗੀ। ਸੁਰਤਿ ਸਬਦੁ ਧੁਨਿ ਅੰਤਰਿ ਜਾਗੀ।
ਵਾਜੈ ਅਨਹਦੁ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਲੀਣਾ। ਗੁਰਬਚਨੀ ਸਚਿ ਨਾਮਿ ਪਤੀਣਾ।
ਪ੍ਰਾਣੀ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ, ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਸਮਾਈਐ।(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਅਸਟ:, ਪੰ:903)
309. ੳ) ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਪੈਨਣੁ ਖਾਣੁ ਸਭੁ ਬਾਦਿ ਹੈ, ਧਿਗੁ ਸਿਧੀ ਧਿਗੁ ਕਰਮਾਤਿ।
(ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ਮ:3, ਪਉੜੀ 20 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਪੰਨਾ: ਪੰ:650)
ਅ) ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਅਵਰਾ ਸਾਦ।....(ਜਪੁ, ਪਉੜੀ 29, ਪੰਨੀ, ਪੰ: 6)
ੲ) [illegible] ਨ ਜਾਣੀ ਸਿਧ ਨਾ ਹੋਇ।(ਮ:1, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 5 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਪੰਨੀ, ਪੰ:465)
310. ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਸੁਨਿ ਆਇਓ ਗੁਰ ਤੇ। ਮੋਕਉ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਬੁਝਾਇਓ।।1।।ਰਹਾਉ।
ਨਉਖੰਡ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਇਸੁ ਤਨ ਮਹਿ ਰਵਿਆ..........
ਜੁਗਤਿ ਸੁਆਮੀ ਮਹਿ [illegible]। (ਗਉੜੀ ਮ: 5, ਪੰਨੀ, ਪੰ: 208)

ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[312]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਖ ਤਜ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੰਦਰ ਦੀ ਮੈਲ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਮੁੰਦ੍ਰਾਂ ਹਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਮਝਣਾ ਅਸਲ ਖਿੰਥੜੀ ਹੈ, ਪੰਜ ਗਿਆਨ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨਾ ਚੇਲੇ ਬਣਾਉਣ ਤੁੱਲ ਹੈ, ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਡੰਡਾ ਹੈ।[313]

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਚੱਜਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੋਗੀ ਲੋਕ ਸੰਤੋਖ ਨੂੰ ਕੰਨੀਂ ਪਾਈਆਂ ਮੁੰਦਰਾਂ ਬਣਾਉਣ, ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਖੱਪਰ ਤੇ ਝੋਲੀ ਬਣਾਉਣ, ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਆਸਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਸੁਆਹ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਮਲਣ, ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਗੋਦੜੀ ਬਣਾਉਣ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਕੁਆਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰਖਣ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦੀ ਰਹਿਤ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਡੰਡਾ ਬਣਾਉਣ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ[314] ਵਿਚੋਂ 'ਆਈ ਪੰਥ' ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹੀ 'ਆਈ ਪੰਥ' ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਜੋਗ ਮਨ ਦੇ ਖਿੰਥਾ, ਮੁੰਦਰਾ, ਝੋਲੀ ਆਦਿਕ
ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਵਿਧ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ [315] ਹਨ। ਸੰਤੋਖ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਰਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨ ਕਹਿੰਦੇ
ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਭੋਜਨ (ਭੰਡਾਰਾ) ਸਮਝੇ ਅਤੇ ਦਇਆ ਨੂੰ ਇਸ ਗਿਆਨ ਰੂਪ

---

311. ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਕਰਹਿ ਪਾਖੰਡ। ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਸਹਹਿ ਜਮਡੰਡ।
.....ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਵਨ ਬਜਾਵੀ ਨਾਦਿ। ਮੁਕਤਿ ਨਾਹੀ ਬਿਦਿਆ ਬਿਗਿਆਨ।
ਰਿਦਾ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸਾਧਿ [illegible]। ਪਸੂ ਕਰੇ ਨਹੀ ਸਿਕੈ [illegible]।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਅਸਟਪਦੀ 2, ਗ੍ਰੰ,ਪੰ:903)

312. ਜੋਗੁ ਨ ਖਿੰਥਾ ਜੋਗੁ ਨ ਡੰਡੈ, ਜੋਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ।
ਜੋਗੁ ਨ ਮੁੰਦੀ ਮੂੰਡਿ ਮੁਡਾਇਐ, ਜੋਗੁ ਨ ਸਿੰਙੀ ਵਾਈਐ।
ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ।
ਗਲੀ ਜੋਗੁ ਨ ਹੋਈ। ਏਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਕਰਿ ਸਮਸਰਿ ਜਾਣੈ ਜੋਗੀ ਕਹੀਐ ਸੋਈ।
ਜੋਗੁ ਨ ਬਾਹਰਿ ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ, ਜੋਗੁ ਨ ਤਾੜੀ ਲਾਈਐ।
ਜੋਗੁ ਨ ਦੇਸਿ ਦਿਸੰਤਰਿ ਭਵਿਐ, ਜੋਗੁ ਨ ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ।
ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟੈ ਤਾ ਸਹਸਾ ਤੂਟੈ, ਧਾਵਤੁ ਵਰਜਿ ਰਹਾਈਐ।
ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਤਉ ਪਾਈਐ।(ਸੂਹੀ ਮ:1, ਘਰ 7, ਗ੍ਰੰ,ਪੰ:730)

313. ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਤੇ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਮੁੰਦ੍ਰਾ, ਕਾਂਇਆ ਕੀਜੈ ਖਿੰਥਾਤਾ।
ਪੰਚ ਚੇਲੇ ਵਸ ਕੀਜਹਿ ਰਾਵਲ, ਇਹੁ ਮਨੁ ਕੀਜੈ ਡੰਡਾਤਾ।(ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ ਮ:1, ਗ੍ਰੰ,ਪੰ: 155)

314. ਬਾਰਹ ਮਹਿ ਜੋਗੀ ਭਰਮਾਏ।.....(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ: 941)
ਅ) ਹੇਤੂ, ਪਾਵ, ਆਈ, ਪਾਗਲ, ਗੋਪਾਲ, ਕੰਥੜੀ, ਬਨ, ਧ੍ਵੱਜ, ਚੋਲੀ, ਰਾਵਲ ਅਤੇ ਦਾਸ ਪੰਥ।
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ:540, ਫੁਟਨੋਟ, ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ।)

315. ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ, ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ, ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ।
ਖਿੰਥਾ ਕਾਲੁ, ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ, ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ।
ਆਈ ਪੰਥੀ, ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ, ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ।(ਜਪੁ ਪਉੜੀ 28, ਗ੍ਰੰ,ਪੰ: 6)

ਭੇਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸਮਝਦੇ। ਹਰ ਜਿਸ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਜੋ ਜੋਤਿ ਹੈ ਵਸ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਨਾਦ ਵਜਣਾ' ਮੰਨਦੇ। ਸਗੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਾਥ ਮੰਨਦੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਪਣੇ ਨਾਥ ਵਿਚ ਨੱਥੀ ਹੋਈ ਹੈ।[316]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ[317] ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਲੋਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਈਸਰ (ਗਿਰਹੀ), (2) ਗੋਰਖਨਾਥ (ਅਉਧੂਤ), (3) ਗੋਪੀਚੰਦ (ਉਦਾਸੀ), (4) ਚਰਪਟ (ਪਾਖੰਡੀ) ਅਤੇ (5) ਭਰਥਰੀ (ਬੈਰਾਗੀ)। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ (ਪਾਖੰਡੀ) ਆਦਿ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਸਨ।[318]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਠਯੋਗ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[319]

ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਹਠਯੋਗ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਹਿਜ ਯੋਗ ਹੈ। ਨਾਮ, ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ, ਭਜਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਆਦਿ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੋਚਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਹਿਜ ਯੋਗ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ 'ਜੋਗੀ' ਜੀਵਨ ਜੁਗਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਜੋਗੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਸਦਾ ਹੀ ਜੋਗੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ

---

316. 'ਭੁਗਤਿ ਗਿਆਨੁ, ਦਇਆ ਭੰਡਾਰਣਿ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਾਜਹਿ ਨਾਦ।
ਆਪਿ ਨਾਥੁ, ਨਾਥੀ ਸਭ ਜਾ ਕੀ, (ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਅਵਰਾ ਸਾਦ।)(ਉਹੀ, ਪਉੜੀ 29, ਪੰ:6)

317. 'ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਜੋ ਨਿਗ੍ਰਹੁ ਕਰੈ। ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਭੀਖਿਆ ਕਰੈ।
ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਾ ਕਰੇ ਸਰੀਰੁ। ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਗੰਗਾ ਕਾ ਨੀਰੁ।
ਬੋਲੈ ਈਸਰੁ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ। ਪਰਮ ਤੰਤ ਮਹਿ ਰੇਖ ਨ ਰੂਪੁ।2।
ਸੋ ਅਉਧੂਤੀ ਜੋ ਧੂਪੈ ਆਪੁ। ਭਿਖਿਆ ਭੋਜਨੁ ਕਰੈ ਸੰਤਾਪੁ।
ਅਉਹਠ ਪਟਣ ਮਹਿ ਭੀਖਿਆ ਕਰੈ। ਸੋ ਅਉਧੂਤੀ ਸਿਵ ਪੁਰਿ ਚੜੈ।
ਬੋਲੈ ਗੋਰਖੁ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ। ਪਰਮ ਤੰਤ ਮਹਿ ਰੇਖ ਨ ਰੂਪੁ।3।
ਸੋ ਉਦਾਸੀ ਜਿ ਪਾਲੇ ਉਦਾਸੁ। ਅਰਧ ਉਰਧ ਕਰੇ ਨਿਰੰਜਨ ਵਾਸੁ।
ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਕੀ ਪਾਏ ਗੰਢਿ। ਤਿਸੁ ਉਦਾਸੀ ਕਾ ਪੜੈ ਨ ਕੰਧੁ।
ਬੋਲੈ ਗੋਪੀ ਚੰਦੁ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ। ਪਰਮ ਤੰਤ ਮਹਿ ਰੇਖ ਨ ਰੂਪੁ।4।
ਸੋ ਪਾਖੰਡੀ ਜਿ ਕਾਇਆ ਪਖਾਲੇ। ਕਾਇਆ ਕੀ ਅਗਨਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਜਾਲੇ।
ਸੁਪਨੈ ਬਿੰਦੁ ਨ ਦੇਈ ਝਰਣਾ। ਤਿਸੁ ਪਾਖੰਡੀ ਜਰਾ ਨ ਮਰਣਾ।
ਬੋਲੈ ਚਰਪਟੁ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ। ਪਰਮ ਤੰਤ ਮਹਿ ਰੇਖ ਨ ਰੂਪੁ।5।
ਸੋ ਬੈਰਾਗੀ ਜਿ ਉਲਟੇ ਬ੍ਰਹਮੁ। ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਰੋਪੈ ਥੰਮੁ।
ਅਹਿਨਿਸਿ ਅੰਤਰਿ ਰਹੈ ਧਿਆਨਿ। ਤੇ ਬੈਰਾਗੀ ਸਤ ਸਮਾਨਿ।
ਬੋਲੈ ਭਰਥਰਿ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ। ਪਰਮ ਤੰਤ ਮਹਿ ਰੇਖ ਨ ਰੂਪੁ।6।
(ਸਲੋਕ ਮ:1 (ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮ:3, ਪਉੜੀ 12 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 952)

318. ੳ) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਸੰਪਰਦਾਇ'।
ਅ) A critical Study of Adi Granth, P-274, Dr. S.S.Kohli.

ਜੋ ਜੋਗੀ ਆਤਮਕ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੇ ਆਸਣ ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਵਿਚਾਰ ਰੂਪੀ ਸਿੰਙੀ, ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਡੰਡਾ, ਧਿਆਨ ਰੂਪੀ ਬਿਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਐਸੇ ਵਿਰੱਕਤ ਜੋਗ ਦਾ ਨਾਂ[321] ਗੁਰਮੁਖ ਜੋਗ ਹੈ। ਸਭ ਵਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤ ਗੁਰਮੁਖ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਵੈਰਾਗਮਈ ਸਾਧਨਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਖ ਦੀ ਥਾਂ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਜੋਗ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[322]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਾ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨੇ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਇਹ ਸਾਧਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਣਾਏ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੁਖਦ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਬੰਧਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪੈ ਕੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ

---

319. 'ਸਿਧਾ ਕੇ ਆਸਣ ਜੇ ਸਿਖੈ, ਇੰਦ੍ਰੀ ਵਸਿ ਕਰਿ ਕਮਾਇ।
ਮਨ ਕੀ ਮੈਲੁ ਨ ਉਤਰੈ, ਹਉਮੈ ਮੈਲੁ ਨ ਜਾਇ।
(ਵਡਹੰਸ ਮ: 3, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 558)

320. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 359, ਫੁਟ ਨੋਟ।

321. 'ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨੈ ਮਹਿ ਮੁੰਦ੍ਰਾ, ਖਿੰਥਾ ਖਿਮਾ ਹਢਾਵਉ।
ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰੈ ਭਲਾ ਕਰਿ ਮਾਨਉ, ਸਹਜ ਜੋਗ ਨਿਧਿ ਪਾਵਉ।1।
ਬਾਬਾ ਜੁਗਤਾ ਜੀਉ ਜੁਗਹ ਜੁਗ ਜੋਗੀ, ਪਰਮ ਤੰਤ ਮਹਿ ਜੋਗੰ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨ ਪਾਇਆ, ਗਿਆਨ ਕਾਇਆ ਰਸ ਭੋਗੰ।1। ਰਹਾਉ।
ਸਿਵ ਨਗਰੀ ਮਹਿ ਆਸਣਿ ਬੈਸਉ, ਕਲਪ ਤਿਆਗੀ ਬਾਦੰ।
ਸਿੰਙੀ ਸਬਦੁ ਸਦਾ ਧੁਨਿ ਸੋਹੈ, ਅਹਿਨਿਸਿ ਪੂਰੈ ਨਾਦੰ।2।
ਪਤੁ ਵੀਚਾਰੁ ਗਿਆਨ ਮਤਿ ਡੰਡਾ, ਵਰਤਮਾਨ ਬਿਭੂਤੰ।
ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਰਹਰਾਸਿ ਹਮਾਰੀ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੰਥੁ ਅਤੀਤੰ।3।
ਸਗਲੀ ਜੋਤਿ ਹਮਾਰੀ ਸੰਮਿਆ, ਨਾਨਾ ਵਰਨ ਅਨੇਕੰ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਣਿ ਭਰਥਰਿ ਜੋਗੀ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਲਿਵ ਏਕੰ।4।
(ਆਸਾ 11:1, ਉਹੀ, ਪੰ:359-60)

322. 'ਸੁਣਿ ਮਛਿੰਦ੍ਰਾ ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ। ਵਸਗਤਿ ਪੰਚ ਕਰੇ ਨਹ ਡੋਲੈ।
ਐਸੀ ਜੁਗਤਿ ਜੋਗ ਕਉ ਪਾਲੇ। ਆਪਿ ਤਰੈ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਤਾਰੇ।1।
ਸੋ ਅਉਧੂਤੁ ਐਸੀ ਮਤਿ ਪਾਵੈ। ਅਹਿਨਿਸਿ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਧਿ ਸਮਾਵੈ।1। ਰਹਾਉ।
ਭਿਖਿਆ ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਭੈ ਚਲੈ। ਹੋਵੈ ਸੁ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਸੰਤੋਖਿ ਅਮੁਲੈ।
ਧਿਆਨ ਰੂਪਿ ਹੋਇ ਆਸਣੁ ਪਾਵੈ। ਸਚਿ ਨਾਮਿ ਤਾੜੀ ਚਿਤੁ ਲਾਵੈ।2।
ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ। ਸੁਣਿ ਮਛਿੰਦ੍ਰਾ ਅਉਧੂ ਨੀਸਾਣੀ।
ਆਸਾ ਮਾਹਿ ਨਿਰਾਸੁ ਵਲਾਏ। ਨਿਹਚਉ ਨਾਨਕ ਕਰਤੇ ਪਾਏ।3।
ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕੁ ਅਗਮੁ ਸੁਣਾਏ। ਗੁਰ ਚੇਲੇ ਕੀ ਸੰਧਿ ਮਿਲਾਏ।
ਦੀਖਿਆ ਦਾਰੂ ਭੋਜਨੁ ਖਾਇ। ਛਿਅ ਦਰਸਨ ਕੀ ਸੋਝੀ ਪਾਇ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਉਹੀ, ਪੰ: 877-78)

ਵਿਚ ਘਾਟੀਆਂ ਹੀ ਦੁਸ ਰਹੀਆਂ ਮੁੰਦ੍ਰਾਂ ਹਨ।[323]

ਸਿਧ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਬਾਰ ਛਡ ਕੇ ਜੰਗਲ ਫਿਰਨ ਦਾ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[324] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ 'ਸਿਧ-ਗੋਸਟਿ' ਦਾ ਜੋਗੀਆਂ [illegible] ਕਿ ਦੇਸ-ਦੇਸਾਂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਸੈਰ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ [illegible] ਸ਼ਬਦ (ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼) ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[325] ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਜੋਗੀ ਨਾਲ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ, ਪਾਣੀ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਪਵਨ [illegible] ਮਨ ਨੂੰ ਨਾ ਡੁਲਾਉਣ, ਅਲਪ ਆਹਾਰ ਥੋੜਾ ਸੌਣ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ[326] ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗੀ ਸਾਧੂਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ।[327]

---

323. ਜਪਤੁ [illegible] ਭਾਵੈ। ਭੁਖਿਆ ਦੁਸਟ ਕਰੈ ਦੁਖੁ ਪਾਵੈ।
ਗੁਰਮਤਿ ਨਹੀ ਲੀਨੀ ਦੁਰਮਤਿ ਪਤਿ ਖੋਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਭਗਤਿ ਪਾਵੈ ਜਨੁ ਕੋਈ।1।
ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਸਹਜ ਘਰ ਵਾਸੀ।
ਏਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਏਕੋ ਕਰਿ ਦੇਖਿਆ, ਭੀਖਿਆ ਭਾਇ ਸਬਦਿ ਤ੍ਰਿਪਤਾਸੀ।1।ਰਹਾਉ।
ਪੰਚ ਬੈਲ ਗਡੀਆ ਦੇਹ ਧਾਰੀ। ਰਾਮ ਕਲਾ ਨਿਬਹੈ ਪਤਿ ਸਾਰੀ।
ਧਰ ਤੂਟੀ ਗਾਡੋ ਸਿਰ ਭਾਰਿ। ਲਕਰੀ ਬਿਖਰਿ ਜਰੀ ਮੰਝ ਭਾਰਿ।2।
ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਿ ਜੋਗੀ। ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਸਮ ਕਰਣਾ ਸੋਗ ਬਿਓਗੀ।
ਭੁਗਤਿ ਨਾਮੁ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਬੀਚਾਰੀ। ਅਸਥਿਰੁ ਕੰਧੁ ਜਪੈ ਨਿਰੰਕਾਰੀ।3।
ਸਹਜ ਜਗੋਟਾ ਬੰਧਨ ਤੇ ਛੂਟਾ। ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਲੂਟਾ।
ਮਨ ਮਹਿ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਹਰਿ ਗੁਰ ਸਰਣਾ। ਨਾਨਕ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਜਨ ਤਰਣਾ।4।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਉਹੀ, ਪੰ:879)
324. ੳ) ਏਹੁ ਜੋਗੁ ਨ ਹੋਵੈ ਜੋਗੀ, ਜਿ ਕੁਟੰਬੁ ਛੋਡਿ ਪਰਭਵਣੁ ਕਰਹਿ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ:909)
ਅ) ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਗਵਾਈ ਹੰਢੈ, ਪਾਖੰਡਿ ਜੋਗੁ ਨ ਪਾਈ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ:3, ਉਹੀ, ਪੰ: 909)
325. ਕਿਆ ਭਵੀਐ ਸਚਿ ਸੂਚਾ ਹੋਇ। ਸਾਚ ਸਬਦ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਕੋਇ।1।ਰਹਾਉ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਉਹੀ, ਪੰ:938)
326. ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਜੋਗੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ:
'ਹਾਟੀ ਬਾਟੀ ਰਹਹਿ ਨਿਰਾਲੇ, ਰੂਖਿ ਬਿਰਖਿ ਉਦਿਆਨੇ।
ਕੰਦ ਮੂਲੁ ਅਹਾਰੋ ਖਾਈਐ, ਅਉਧੂ ਬੋਲੈ ਗਿਆਨੇ।
ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ ਸੁਖੁ ਫਲੁ ਪਾਈਐ, ਮੈਲੁ ਨ ਲਾਗੈ ਕਾਈ।
ਗੋਰਖ ਪੂਤ ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਬੋਲੈ, ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਬਿਧਿ ਸਾਈ।7।ਉਹੀ, ਪੰ: 938-39,
ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉੱਤਰ:
'ਹਾਟੀ ਬਾਟੀ ਨੀਦ ਨ ਆਵੈ, ਪਰ ਘਰਿ ਚਿਤੁ ਨ ਡੋਲਾਈ।
ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਮਨੁ ਟੇਕ ਨ ਟਿਕਈ, ਨਾਨਕ ਭੂਖ ਨ ਜਾਈ।
ਹਾਟੁ ਪਟਣੁ ਘਰੁ ਗੁਰੂ ਦਿਖਾਇਆ, ਸਹਜੇ ਸਚੁ ਵਾਪਾਰੋ।
ਖੰਡਿਤ ਨਿਦ੍ਰਾ ਅਲਪ ਅਹਾਰੰ, ਨਾਨਕ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰੋ।8(ਉਹੀ, ਪੰ:939)
327. ਵਿਚਹੁ ਕੁਟੰਬ ਮਹਿ ਸਹਜਿ ਉਦਾਸੀ। ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸੇ ਸਚੇ ਬੈਰਾਗੀ।
(ਮ:4, ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ, ਪਉੜੀ 23 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1246)

ਕਈ ਲੋਕ ਕ੍ਰਿਤਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਜੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣੀ ਨਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਮਖਟੂਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਬਦ ਜੋਗੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।328 ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਘਰ ਬੈਠ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਲਈ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਘਰ ਬਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਭਿਖਾਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਅਉਧੂਤ ਤੇ ਨਾ ਸੰਸਾਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਘਰ ਘਰ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੇਸ਼ਰਮ ਆਖਦੇ ਹਨ।329 ਅਤੇ ਪੁਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋਗ ਲੈ ਕੇ ਜੋਗੀ ਦਾ ਭੇਖ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਲੇਖਾ ਮੰਗਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦੇਵੇਗਾ?330

ਅਸਲ ਜੋਗੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਦਸਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਜਿਸ ਦੇ ਘਟ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਰਸੀਆ ਹੋਵੇ— ਜਿਸਦੀ ਸੁਰਤ ਸ਼ਬਦੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਆਧਾਰ ਹੋਵੇ ਉਹ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।331

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋਗ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ— ਨਾ ਭਗਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋਗੀ ਬਣੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਮੈਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਲੈਣ ਨਾਲ— ਨਾ ਹੀ ਜੰਗਲਾਂ ਅੰਦਰ ਭਟਕਣਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜੋਗ ਹੈ— ਬਲਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਜੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।332

ਜੋਗੀ ਗੁਰਦੀਖਿਆ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਕੰਨੀਂ ਮੁੰਦ੍ਰਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧੂਣਾ ਤਪਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੇਖ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਮੁੰਦ੍ਰਾਂ, ਝੋਲੀ ਆਦਿਕ ਮੰਗਣ ਦੇ ਭਾਂਡੇ, ਵਿਭੂਤ ਦੇ ਥਾਂ ਆਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਣ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਆਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਸੰਤੋਖ ਰੂਪੀ ਮੁੰਦ੍ਰ, ਸਿਮਰਨ ਰੂਪੀ ਝੋਲੀ ਦੇ ਥਾਂ, ਧਿਆਨ ਰੂਪੀ ਬਿਭੂਤ (ਲਿੱਬਣ ਦਾ ਲੇਪ),

---

328. ਮਖਟੂ ਹੋਇ ਕੈ ਕੰਨ ਪੜਾਏ। ਫਕਰੁ ਕਰੇ ਹੋਰੁ ਜਾਤਿ ਗਵਾਏ।
(ਮ:1, ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ:4, ਪਉੜੀ 22 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਪੰ: 1245)

329. ਮਮਤਾ ਮੋਹੁ ਕਾਮਣਿ ਹਿਤਕਾਰੀ। ਨਾ ਅਉਧੂਤੀ ਨਾ ਸੰਸਾਰੀ।
ਜੋਗੀ ਬੈਸਿ ਰਹਹੁ ਦੁਬਿਧਾ ਦੁਖੁ ਭਾਗੈ। ਘਰਿ ਘਰਿ ਮਾਗਤ ਲਾਜ ਨ ਲਾਗੈ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਪੰ:903)

330. ਜੋਗੀ ਹੋਵਾ ਜਗਿ ਭਵਾ, ਘਰਿ ਘਰਿ ਭੀਖਿਆ ਲੇਉ।
ਦਰਗਹ ਲੇਖਾ ਮੰਗੀਐ, ਕਿਸੁ ਕਿਸੁ ਉਤਰੁ ਦੇਉ।
(ਮ:3, ਵਾਰ ਮਾਰੂ, ਪਉੜੀ 9 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਪੰ:1089)

331. ਖਟੁ ਮਟੁ ਦੇਹੀ ਮਨੁ ਬੈਰਾਗੀ। ਸੁਰਤਿ ਸਬਦੁ ਧੁਨਿ ਅੰਤਰਿ ਜਾਗੀ।
ਵਾਜੈ ਅਨਹਦੁ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਲੀਣਾ। ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਸਚਿ ਨਾਮਿ ਪਤੀਣਾ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:1, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਪੰ:904)

332. ਜੋਗੁ ਨ ਭਗਵੀ ਕਪੜੀ, ਜੋਗੁ ਨ ਮੈਲੇ ਵੇਸਿ।
ਨਾਨਕ ਘਰਿ ਬੈਠਿਆ ਜੋਗੁ ਪਾਈਐ, ਸਤਿਗੁਰ ਕੈ ਉਪਦੇਸਿ।64।
(ਮ:3, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ, ਪੰ: 1420-21)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪੀ ਹੋਵੇ (ਜਦ ਨੌਵੀਂ ਦਸਮ [illegible] ਅਵਸਥਾ [illegible] ਕਰਕੇ ਕੀਤੇ ਨੂੰ ਠੀਕ [illegible] ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਜਦ ਸ਼ਬਦ ਜਾਪ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰੂਪੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਹੋਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ [illegible] ਨਿਰਮਲ ਜਾਤੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ। ਕਲਾਂਵੀ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਕਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਝਲਕਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਧਾਰ ਦਾ ਮਤਵਾਲਾ ਹਾਂ।[335]

ਸੋਹਮ ਜਾਪੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ [illegible] ਵਿੱਚ ਸੋਹਮ ਜਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਪਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸ਼ਰੀਰਕ[334] ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।[335] ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦੀ ਦਾ[336] ਚੰਗਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋਹਮ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਧਾਰ ਤੌਰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰ ਸੋਹਮ (ਵਾਹਿਗੁਰੂ) ਜਾਪਣੀ ਜੋਗ ਹੈ। ਅਤੇ ਸੋਹਮ ਗੁਰ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਾਰੀ, ਸਦਾ ਅਨਿਕ ਜਨ ਸ਼ਬਦੂ ਕਹਿਆ ਹੈ, ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਮੁਕਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਧ ਦੇ ਜੋਗ [illegible] ਅ ਬਾਣੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ [illegible] ਗੁਰੂ (ਸੋਹਮ) ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।[337]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਰਮਲ [illegible] ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਹਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ [illegible] ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਿਤੇ ਹਨ।

---

333. ਗੁਰ [illegible] ਕਿ ਸਿਮਰ, [illegible] ਕਰਿ [illegible], ਨਿਰਮਲ [illegible] ਘਰਿ ਪਾਈਐ।
ਮਨੂਆ [illegible] ਪ੍ਰੇਮ [illegible], ਤਿਤੁ ਰਸਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ [illegible]।੧।
[illegible] ਮਨ [illegible] ਰਸੁ ਪੀਜੈ, [illegible] ਰੰਗ ਹਰਿ [illegible]।
ਅਹਿਨਿਸਿ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰੇਮ ਲਿਵ ਲਾਗੀ, ਸਾਚੁ [illegible] ਰਹਿਆ।੧।ਰਹਾਉ।
ਪ੍ਰਾਣ [illegible] ਨਿਰੰਜਨ [illegible], ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ [illegible], ਨਾ [illegible] ਕਰਹਿ [illegible]।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾ [illegible] ਹੋਵੈ, [illegible] ਮਹਿ ਗੁਰੀ [illegible]।੨।
[illegible] ਕੀ [illegible] ਅੰਮ੍ਰਿਤ [illegible], ਪੀਵਤ ਹੀ ਪਰਵਾਣੁ [illegible]।
[illegible] ਦਰਸਨ ਨਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਹੋਵੈ, ਮੁਕਤਿ [illegible] ਕਰੇ ਕਿਆ।੩।
[illegible] ਰਤਾ ਮਨ [illegible], ਦੁਬਿ [illegible] ਨ ਜਾਵੈ।
[illegible] ਨ ਗੁਰਿ [illegible], ਪੀਵੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਾਵੈ।' (ਆਸਾ ਮ:੧, [illegible], ਪੰ:360)
334. An outline of Religious Literature, P.247, J.N. Farquhar.
335. [illegible] ਜਾਣੀ ਵੇਖੋ: ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਸਿੱਧੂ [illegible]।
336. [illegible] ਜਾਣੀ ਵੇਖੋ: ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ '[illegible] ਸੰਪਰਦਾਇ।'
337. [illegible] ਸੋਹੁ ਜਾਪੈ।
ਸੋਹੁ ਨੇ ਕਿਤਿ [illegible],
[illegible] ਪੂਰਣ [illegible] ਕਾਪੇ, [illegible] ਮੁਗਧ [illegible]।
[illegible] ਜੀਵਨ [illegible] ਬਾਣੀ ਪੀਸੀ, ਹੋਏ [illegible] ਕਿਸਦੇ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੧, [illegible], ਪੰ:877)

ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ :

ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[338] ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਹੋਈ।[339] ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਬਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀਮੱਤ ਨੇ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਬ ਵਿਚ ਹੀ ਜਨਮ ਲਿਆ ਪਰ ਇਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਆਇਆ। ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਕਪਟਨ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕਸੂਰ ਆਦਿ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਅਰੰਭਕ ਸੂਫ਼ੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਗਵਾਈ ਲਈ 'ਕੁਰਾਨ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ 'ਮੁਰਸ਼ਦ' ਸਮਝਦੇ ਸਨ।[340] ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ 'ਤਸੱਵੁਫ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕੁਰਾਨ, ਸੁੰਨਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਉਪਰ ਕਾਇਮ ਹੈ।[341] ਇਹ ਸੂਫ਼ੀ ਰਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਕਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਨਫ਼ਸ ਦੇ ਕਾਬੂ ਉਪਰ ਅਧਿਕ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ।[342] ਉਹ ਤੁਰਕੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕੱਟੜ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਾਲੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।[343] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ੱਕਰ ਗੰਜ (1173-1266 ਈ:) ਦਾ ਸੂਫ਼ੀ ਕਲਾਮ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[344] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।[345] ਖ਼ਲਿਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਖ਼

---

338. ੳ) ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰ: 9 (ਭੂਮਿਕਾ), ਡਾ: ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਸ਼ਾਰਦਾ।
    ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ— ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਕ (ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 1964 ਈ:) ਪੰ: 5, (ਲੇਖ, ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)।

339. Glimpses of Medieval Indian Culture, P-28, Yusuf Husain.

340. ਉਹੀ, ਪੰ: 28.

341. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ-ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਕ (ਨਵੰਬਰ, ਦਸੰਬਰ, 1964), ਪੰ:328, (ਲੇਖ, ਪ੍ਰੋ: ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

342. In the begining the sufis in Northern India were preachers:- Panjabi sufi Poets, P-220, Dr. Lajwanti Rama Krishna.

343. ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰ: 86, ਡਾ: ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਸ਼ਾਰਦਾ।

344. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰ: 488, ਪੰ: 794 ਅਤੇ ਪੰ: 1377-84.

345. Socio-Cultural Impact of Islam on India, P-15, (Baba Farid- A Real Saint by Dr. Ganda Singh).

ਫਰੀਦ ਮੁਤਅੱਸਬ ਨੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਛਡਿਆ।[346]

ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ (1538-1599 ਈ:) ਸੀ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਾਹਿਦ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਫਕੀਰੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ, ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਨਿਖੇੜਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ।[347] ਉਹ ਮੁਲਾਮਤੀ ਅਖਵਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਜਾਮ, ਭੰਗ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਕੇ ਨੱਚਣ ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ (1629-1691 ਈ) ਦੀਆਂ 'ਹੂ' ਵਾਲੀ ਸਰੋਦੀ ਧੁਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਅ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੁਸੈਨ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਖੇਲ੍ਹ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਸੇਵਿਆ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ।[348]

ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ (1640 ਈ:-1724 ਈ:) ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿਚ ਸੋਜ਼ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਣ ਦਿੱਤੀ।[349] ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਫਕੀਰੀ ਰੰਗ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੈ।[350]

ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਬ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਅਥਵਾ ਨਾਮ ਭਗਤੀ, ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਮਨ ਦਾ ਸੰਜਮ, ਬਾਹਰਲੇ ਭੇਖ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਆਦਿ।[351] ਪਰੰਤੂ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੱਤਭੇਦ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਮੱਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਫਰੀਦ-ਰਚਿਤ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਟਪਲਾ ਲਗ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

---

346. Life & Time of Farid, Ganj-i-Shakar, P-107, K.A.Nizami.
347. ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੰ: 9, ਡਾ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ (ਸੰ:)
348. ਉਹੀ, ਪੰ: 4.
349. ਸੂਫੀਮਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰ: 2[illegible]4, ਡਾ: ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਸ਼ਾਰਦਾ।
350. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰ: 400, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ।
351. ੳ) ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 147, ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ।

ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਕ, ਪੰ: 78-79, (ਲੇਖ ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ)।

ਸੂਫ਼ੀਮੱਤ ਵਾਲੇ ਸਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਅਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਵਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ 'ਖੁਦਾ ਦੇ ਬੰਦੇ' ਕਹਿਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਧੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦਾ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਆਦਿ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਮਾਣਾ ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਖੁਦਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੀ ਕਬੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[352] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਿਮਾਜ਼, ਯਕੀਨ ਨੂੰ ਮੁਸੱਲਾ, ਇਛਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਜਮ ਨੂੰ 'ਆਸਾ' (ਡੰਡਾ), ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਸੀਤ, ਮਨ ਨੂੰ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਖੁਦਾਈ ਕਲਮਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।[353]

ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ: ਸ਼ਰੀਅਤ, ਤਰੀਕਤ, ਮਾਰਫ਼ਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੀ ਅਸਲ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਥਵਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਣੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸੂਝੀ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਤਰੀਕਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਰਾਗ ਦੁਆਰਾ ਖੋਜ ਕੇ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਤਰੀਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਮਾਰਫ਼ਤ (ਗਿਆਨ) ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਥੀ ਮੰਜ਼ਲ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਸਚਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਕੀਕਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਫਿਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਨ ਹੋਵੇ।[354]

ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਵਕਤ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖਾਲਕ ਤੇ ਮੌਲਾ ਦੀ ਯਾਦ ਹੀ ਅਸਲ ਵਕਤ ਹਨ।[355] ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ, ਸਬਰ, ਹਲੀਮੀ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਰਖਣਾ ਅਰਥਾਤ ਕਾਬੂ ਰਖਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਹਨ[356]। ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਹੀ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਅਸਲ ਤਸਬੀ ਹੈ, ਸ਼ੀਲ ਹੀ ਅਸਲ ਸੁੰਨਤ ਦਾ ਬੰਧਾਨ ਹੈ।[357]

ਸੂਫ਼ੀ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਫ਼ਕੀਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਐਸ.ਈ. ਸ਼ਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਕੀਰੀ ਅਥਵਾ ਨਿਰਧਨਤਾ ਅਰਥਾਤ ਤਿਆਗ ਸੂਫ਼ੀ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। [illegible]-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਪੱਸਵੀ

---

352. ਅਲਹ ਅਗਮ ਖੁਦਾਈ ਬੰਦੇ। ਛੋਡਿ ਖਿਆਲ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਧੰਧੇ।
ਹੋਇ ਪਖਾਕ ਫਕੀਰ ਮੁਸਾਫਰ, ਇਹੁ ਦਰਵੇਸੁ ਕਬੂਲ ਦਰਾ।1।(ਮਾਰੂ ਮ:5, ਸੋਲਹੇ, ਪੰ: 1083)
353. ਸਚੁ ਨਿਵਾਜ ਯਕੀਨੁ ਮੁਸਲਾ। ਮਨਸਾ ਮਾਰਿ ਨਿਵਾਰਿਹੁ ਆਸਾ।
ਦੇਹ ਮਸੀਤਿ ਮਨੁ ਮਉਲਾਣਾ, ਕਲਮ ਖੁਦਾਈ ਪਾਕੁ ਖਰਾ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 1083)
354. ਸਰਾ ਸਰੀਅਤਿ ਲੇ ਕੰਮਾਵਹੁ। ਤਰੀਕਤਿ ਤਰਕ ਖੋਜਿ ਟੋਲਾਵਹੁ।
ਮਾਰਫਤਿ ਮਨੁ ਮਾਰਹੁ ਅਬਦਾਲਾ, ਮਿਲਹੁ ਹਕੀਕਤਿ ਜਿਤੁ ਫਿਰਿ ਨ ਮਰਾ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 1083)
355. ਸਭੇ ਵਖਤ ਸਭੇ ਕਰਿ ਵੇਲਾ। ਖਾਲਕੁ ਯਾਦਿ ਦਿਲੈ ਮਹਿ ਮਉਲਾ।(ਮਾਰੂ ਮ:5, ਸੋਲਹੇ, ਉਹੀ, ਪੰ:108
356. ਅਵਲਿ ਸਿਫਤਿ ਦੂਜੀ ਸਾਬੂਰੀ। ਤੀਜੈ ਹਲੇਮੀ ਚਉਥੈ ਖੈਰੀ।
ਪੰਜਵੈ ਪੰਜੇ ਇਕਤੁ ਮੁਕਾਮੈ, ਏਹਿ ਪੰਜਿ ਵਖਤ ਤੇਰੇ ਅਪਰਪਰਾ। (ਉਹੀ, ਪੰ: 1084)
357. ਤਸਬੀ ਯਾਦਿ ਕਰਹੁ ਦਸ ਮਰਦਨੁ, ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਬੰਧਾਨਿ ਬਰਾ।
(ਉਹੀ, ਪੰ: 1084)

ਜੀਵਨ, ਰਿਆਜ਼ਤ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਰੜੇ ਸੰਜਮ ਧਾਰਣ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।[358] ਪਰ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਘਰ ਘਰ ਭਿੱਛਿਆ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਿਟਕਾਰ ਪਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਮਾਨਤਾ ਭਿਖਿਆ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਫਿਕਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਦੀ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਲਈ ਸੁਝਾਵ ਦਿੱਤਾ।[359]

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਹਿੱਤ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਣ ਲਈ ਸੂਫੀ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਪਾੜ ਕੇ ਕੇਵਲ ਕੰਬਲੀ ਹੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।[360] ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕੇਵਲ ਨੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਰਖਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।[361]

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੋਹ ਮੱਛੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਮੋਹ ਹੈ, ਆਖੀਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਸੰਸੇ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹਰੀ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਝਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[362]

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਸੂਫੀ) ਨੇ ਬੜਾ ਸਖਤ ਤੇ ਰਿਆਜ਼ਤ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ।[363] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[364]

ਫਰੀਦ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਨਾ ਜਾਗ ਕੇ ਰਬ ਨੂੰ ਵਿਸਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ

---

358. Islamic Sufism, P-2742,(S.A.Shah) ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ: 148,
(ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ।

359. ਦਰਵੇਸੀ ਕੋ ਜਾਣਸੀ, ਵਿਰਲਾ ਕੋ ਦਰਵੇਸੁ।
ਜੇ ਘਰਿ ਘਰਿ ਹੰਢੈ ਮੰਗਦਾ, ਧਿਗੁ ਜੀਵਣੁ ਧਿਗੁ ਵੇਸੁ।
ਜੇ ਆਸਾ ਅੰਦੇਸਾ ਤਜਿ ਰਹੈ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਿਖਿਆ ਨਾਉ।
ਤਿਸ ਕੇ ਚਰਨ ਪਖਾਲੀਅਹਿ, ਨਾਨਕ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੈ ਜਾਉ।
(ਮ:3, ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ:4, ਪਉੜੀ 6 ਦਾ ਸਲੋਕ, ਸ਼ਬਦਾ:, ਪੰ: 550)

360. ਫਰੀਦਾ ਪਾੜਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ, ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ।
ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ, ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ।103। (ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 1383)

361. ਕਾਇ ਪਟੋਲਾ ਪਾੜਤੀ, ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਇ।
ਨਾਨਕ ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਿਆ ਸਹੁ ਮਿਲੈ, ਜੇ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਕਰੇਇ।104।)
(ਮ: 3, ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 1383.)

362. ਮੇਰੇ ਜੀਅੜਿਆ ਪਰਦੇਸੀਆ, ਕਿਤੁ ਪਵਹਿ ਜੰਜਾਲੇ ਰਾਮ।
ਸਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਮਨਿ ਵਸੈ ਕੀ ਫਾਸਹਿ ਜਮਜਾਲੇ ਰਾਮ।
ਮਛੁਲੀ ਵਿਛੁੰਨੀ ਨੈਣ ਰੁੰਨੀ, ਜਾਲੁ ਬਧਿਕਿ ਪਾਇਆ।
ਸੰਸਾਰੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਮੀਠਾ, ਅੰਤਿ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ।
ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ਹਰਿ ਸਿਉ, ਛੋਡਿ ਮਨਹੁ ਅੰਦੇਸਿਆ।
ਸਚੁ ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ, ਚੇਤਿ ਰੇ ਮਨ, ਜੀਅੜਿਆ ਪਰਦੇਸੀਆ।(ਆਸਾ ਮ:1, ਛੰਤ, ਗੁਰੀ, ਪੰ: 439)

363. Glimpses of Medieval Indian Culture, P-3?, Yusuf Husain.

ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਮਹਿਮਾ ਸਮਾਨ ਹਨ।[365] ਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਬੇਮੁਖਤਾਈ,[366] ਪਾਪ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ,[367] ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ,[368] ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉ[369] ਵਰਗੇ ਲਾਭ ਨਿਕਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਤ ਭਰ ਜਾਗ ਕੇ ਕੀਤੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਉਲਟ[370] ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਧੇਰਾ ਮੱਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਦਾਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਜਾਗਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁੱਤੇ ਪਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਾਤ (ਭਗਤੀ) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[371]

ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।[372] ਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਬੁਢੇਪਾ ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਜਾਗੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਤੇ ਆਪ ਉਹ ਮਾਲਕ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪੀ ਪਿਆਲੇ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[373]

---

364. ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਸਲੋਕ 28-29 (ਪੰ: 1379), ਸਲੋਕ 51(ਪੰ:1380) ਸਲੋਕ 70-72 (ਪੰ: 1381), ਸਲੋਕ 90-92 (ਪੰ: 1382) ਅਤੇ ਸਲੋਕ 119,(ਪੰ:1384)
365. ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲਿ ਰਾਤਿ ਨ ਜਾਗਿਓਹਿ, ਜੀਵਦੜੋ ਮੁਇਓਹਿ।
ਜੇ ਤੈ ਰਬੁ ਵਿਸਾਰਿਆ, ਤ ਰਬਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ।107।
(ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1383)
366. ਫਰੀਦਾ ਕੰਤੁ ਰੰਗਾਵਲਾ, ਵਡਾ ਵੇਮੁਹਤਾਜੁ।
ਅਲਹ ਸੇਤੀ ਰਤਿਆ, ਏਹੁ ਸਚਾਵਾਂ ਸਾਜੁ।108। (ਮ:5, ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ), ਉਹੀ, ਪੰ: 1383)
367. ਫਰੀਦਾ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਇਕੁ ਕਰਿ, ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਵਿਕਾਰੁ।
ਅਲਹ ਭਾਵੈ ਸੋ ਭਲਾ, ਤਾਂ ਲਭੀ ਦਰਬਾਰੁ। 109। (ਉਹੀ, ਪੰ: 1383)
368. ਫਰੀਦਾ ਦੁਨੀ ਵਜਾਈ ਵਜਦੀ, ਤੂੰ ਭੀ ਵਜਹਿ ਨਾਲਿ।
ਸੋਈ ਜੀਉ ਨ ਵਜਦਾ, ਜਿਸੁ ਅਲਹੁ ਕਰਦਾ ਸਾਰ।110।(ਉਹੀ, ਪੰ:1383)
369. ਫਰੀਦਾ ਦਿਲੁ ਰਤਾ ਇਸੁ ਦੁਨੀ ਸਿਉ, ਦੁਨੀ ਨ ਕਿਤੈ ਕੰਮਿ।
ਮਿਸਲ ਫਕੀਰਾਂ ਗਾਖੜੀ, ਸੁ ਪਾਈਐ ਪੂਰ ਕਰੰਮਿ।111।(ਉਹੀ, ਪੰ: 1383-84)
370. ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਫੁਲੜਾ, ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ।
ਜੋ ਜਾਗੰਨਿ ਲਹੰਨਿ ਸੇ, ਸਾਈ ਕੰਨੋ ਦਾਤਿ।112।(ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ, ਉਹੀ, ਪੰ:1384)
371. ਦਾਤੀ ਸਾਹਿਬ ਸੰਦੀਆ, ਕਿਆ ਚਲੈ ਤਿਸੁ ਨਾਲਿ।
ਇਕ ਜਾਗੰਦੇ ਨਾ ਲਹਨਿ, ਇਕਨਾ ਸੁਤਿਆ ਦੇਇ ਉਠਾਲਿ।113।
(ਮ:1, ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ, ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ, ਉਹੀ, ਪੰ: 1384)
372. ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਜਿਨੀ ਨ ਰਾਵਿਆ, ਧਉਲੀ ਰਾਵੈ ਕੋਇ।
ਕਰ ਸਾਂਈ ਸਿਉ ਪਿਰਹੜੀ, ਰੰਗੁ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ।12।(ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ, ਉਹੀ, ਪੰ:1378)

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ----)

ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ-ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੇੜਾ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[374] ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਰੂਪੀ ਬੇੜੇ ਤੇ ਸੁਆਰ ਹੋਇਆਂ ਸੰਸਾਰ-ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਕਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਗੁਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪੱਲੇ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਬੰਨ੍ਹ ਲਵੇ।[375]

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੁਖ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ,[376] ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਸਮਝਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਨਾੜੂਆਂ ਕੱਟਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗਰਦਨ ਕਟਵਾਉਣ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੁ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ।[377] ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਸੁਹਣੇ ਬਾਗ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਬੂਟੇ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਂਚ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।[378]

ਸੂਫ਼ੀ ਰਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮਗਨ ਬੇਖੁਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਸੈਨ ਆਪਣੀ ਬੇਖੁਦੀ ਨੂੰ 'ਸਰਸ਼ਾਰ ਦੀ ਮਸਤੀ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।[379] ਦੁਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਰਬ ਵੱਲ ਮੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੁਰਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ

---

373. ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਧਉਲੀ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਕੋ ਚਿਤਿ ਕਰੇ।
ਆਪਣਾ ਲਾਇਆ ਪਿਰਮੁ ਨ ਲਗਈ, ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਭੁ ਕੋਇ।
ਏਹੁ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਖਸਮ ਕਾ, ਜੈ ਭਾਵੈ ਤੈ ਦੇਇ।13।
(ਮ:3, ਸਲੋਕ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ ਵਿਚ ਸਲੋਕ, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 1378)

374. ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ, ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ।
ਭਰਿ ਸਰਵਰੁ ਜਬ ਊਛਲੈ, ਤਬ ਤਰਣੁ ਦੁਹੇਲਾ। (ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ ਸੇਖ ਫਰੀਦ, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 794)

375. ਜਪ ਤਪ ਕਾ ਬੰਧੁ ਬੇੜੁਲਾ, ਜਿਤੁ ਲੰਘਹਿ ਵਹੇਲਾ।
ਨਾ ਸਰਵਰੁ ਨਾ ਊਛਲੈ ਐਸਾ ਪੰਥੁ ਸੁਹੇਲਾ।......
ਸਾਜਨ ਚਲੇ ਪਿਆਰਿਆ, ਕਿਉ ਮੇਲਾ ਹੋਈ।
ਜੇ ਗੁਣ ਹੋਵਹਿ ਗੰਠੜੀਐ ਮੇਲੇਗਾ ਸੋਈ। (ਸੂਹੀ ਮ: 1, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 729)

376. ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ, ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ।
ਊਚੇ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ।81।
(ਸਲੋਕ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 1382)

377. ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ, ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ।
ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ, ਸਹਾਂ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ।76। (ਗੁਰੂ, ਪੰ: 1381)

378. ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ, ਮੰਝਿ ਵਿਸੂਲਾ ਬਾਗੁ।
ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ, ਤਿੰਨ੍ਹਾ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ।82।
ਫਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵੜੀ, ਸੰਗਿ ਸੁਵੰਨੜੀ ਦੇਹ।
ਵਿਰਲੇ ਕੇਈ ਪਾਈਅਨਿ, ਜਿੰਨ੍ਹਾ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ।83।
(ਮ:5, ਸਲੋਕ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ ਵਿਚ ਸਲੋਕ, ਗੁਰੂ, ਪੰ: 1382)

379. ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ, ਸਦਾ ਸਰੂਰ ਦੀ ਮਸਤੀ ਹੈ।
(ਕਾਫੀਆਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੰ:5, ਸੰ: ਡਾ: ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ)

ਭੰਗ ਤੇ ਪੋਸਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ,[380] ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰ੍ਹੇ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੱਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[381] ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਰਾਹ ਸਮਾਜਕ ਹੈ, ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਨਬੀ ਅਰਥਾਤ ਰਸੂਲ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ।[382] ਪਰ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹਲੂਲਵਾਦ ਅਰਥਾਤ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[383]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭ ਟਪਲਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ।

'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ' ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੋਕੀ ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਨਿਵਿਰਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ (ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ) ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਰਮ-ਅਡੰਬਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡ ਕਹਿਆ ਕਥਿਤ ਧਰਮੀ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ।

---

380. ਬੂਟਾ ਦੇਈਂ, ਸੋਟਾ ਦੇਈਂ, ਦੇਹੀਂ ਦੇਈਂ ਭੰਗ ਦੀ।
ਪੋਸਤ ਦਈਂ, ਬਾਟੀ ਦੇਈਂ, ਬਾਟੀ ਦੇਈਂ ਖੰਡ ਦੀ।
(ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕਲਾਮ, ਪੰ: 76, ਸੰ: ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ)

381. ਮਨੂਆ ਮਾਰਿ ਮਨੈ ਮਹਿ ਰਾਖੈ, ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦ ਵੀਚਾਰੀ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰ: 90)

382. ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ, ਮਜ਼ਹਬ ਆਲਮ, ਕੂੜਾ ਆਲਮ ਸਾਰਾ ਹੂ।
ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲਿਆ ਨਬੀ ਸਹਾਰਾ ਹੂ।'
(ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੰ: 9, ਸੰ: ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ)।

383. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਵਰਣਨ।

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵੀਂ

ਸਾਰੁ

ਖੁਧਿ ਆਦਿ ਤੇਵੀ

'ਸਾਰ'

'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ'

ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ —'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ'। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਤੀਹ ਹੋਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੇਵਲ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਲ ਛੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ—— 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ'— ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਉਪਲੱਬਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਉਪਲੱਬਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਦਿ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਰਪਟ, ਚੌਰੰਗੀ ਤੇ ਰਤਨ ਨਾਥ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋਗੀ ਨਾਥ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਖਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ੱਕਰ ਗੰਜ (1173-1266 ਈ:) ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤ ਦਾ ਕਲਾਮ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਥਵਾ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤਕ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਚੇਲੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਲੋਕ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।

ਰਾਜਸੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ 'ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ। ਕੇਵਲ ਦੋ ਅਗਿਆਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜੋ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰ, ਜ਼ੋਰੂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟੀਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਆਗਾਮੀ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਬਣੀਆਂ।

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਪੰਜਾਬੀ ਜੈਨ ਕਾਵਿ ਦੇ ਜੈਨ ਗੀਤਾਂ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤ੍ਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਫੁੱਟਕਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ, ਅਦਹ-ਮਾਨ, ਸ਼ੇਖ ਚਰਪਾਈ, ਮਸਊਦ, ਸ਼ਾਹ ਮੀਰਾਂ ਜੀ, ਸ਼ਾਹ ਬੁਰਹਾਨ ਦੀਨ ਜਾਨਮ, ਪੂਰਨ, ਮੁੱਲਾ ਦਾਊਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਮਾਲ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ ਜੋ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਮਾਨਵਤਾ ਰਸਾਤਲ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਗਤ ਜਲੰਦੇ ਨੂੰ ਠਾਰਨ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਵਖ ਵਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਵਲੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਧਰਮ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਉਸਾਰੂ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸਾਏ। ਮਧ ਯੁਗ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਪਦ-ਦਲਿਤ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ 17 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਆਪਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ — ਜਪੁ, ਬਾਰਹਮਾਹ, ਕੁਚਜੀ, ਓਅੰਕਾਰ, ਦਖਣੀ, ਸਿਧ ਗੋਸਟ, ਵਾਰਾਂ, ਪੱਟੀ, ਥਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਰਤੀ ਆਦਿਕ ਹਨ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ 1539 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਆਪਨੇ ਪ੍ਰਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਵਾਈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਆਪਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ

ਕੇਂਦਰ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਖਡੂਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਸਲੋਕ' ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਉਪਰ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਛਾਪ ਹੈ।

1552 ਈ: ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਬਣਾਇਆ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਥਾਪੀਆਂ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ ਬਣਵਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕੌਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਂਦਾ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਲੰਗਰ ਛਕ ਕੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਸਤੀ ਤੇ ਪਰਦੇ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਬੰਦ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੂਰ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਵਰਜਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 17 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਪੱਟੀ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਸਤਵਾਰੇ, ਅਨੰਦੁ, ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਛੰਤ ਆਦਿ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ 'ਅਨੰਦੁ' ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਗੁਰ ਭਗਤੀ, ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ, ਨਾਮ, ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤੀ ਆਦਿ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 1574 ਈ: ਵਿਚ ਨਾਨਕ-ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਸਾ ਕੇ ਦੋ ਸਰੋਵਰ ਖੁਦਵਾਏ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਹ ਨਗਰ ਧਾਰਮਿਕ, ਵਪਾਰਕ, ਉਦਯੋਗਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬੜਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਔੜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਪਾਸੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਲਗਾਨ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਇਕ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਛੰਤ, ਸੋਲਹੇ, ਘੋੜੀਆਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪੰਜਵੀਂ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ ਜੋ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ, ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸਨ। ਗੁਰਗੱਦੀ

ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰ ਰਹੇ (1581-1606 ਈ:) ਤਕ ਆਪ ਨੇ ਸਿਖ ਸੰਬੰਧੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਅਦੁੱਤੀ ਘਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਚ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਅਬੇ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਨਗਰ ਵਸਾਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਕਦਮ ਉਠਾਏ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੋਏ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ 30 ਹੋਰ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਬਾਣੀ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ — ਸੁਖਮਨੀ, ਬਾਰਹਮਾਹ (ਮਾਝ), ਵਾਰਾਂ, ਰੁੱਤੀ, ਸਵਈਏ ਤੇ ਗੁਣਵੰਤੀ ਆਦਿਕ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸਿਕ, ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ, ਗੁਰਸਿਖ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਦਾ ਭਰ-ਪੂਰ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਰੁਚੀ, ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਕਾਰਨ ਪੰਡਤਾਂ ਤੇ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਮੁਤਅੱਸਬੀ ਸਮਰਾਟ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਸੰਕੀਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਕਾਰਣ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਮਦਦ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ [illegible] ਰਣ ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਹੋ ਨਿਬੜੇ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ, ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਹੀਦ ਸਨ। ਆਪ 1665 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਸਾਇਆ ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਸਮ-ਕਾਲੀਨ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ 1675 ਈ: ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਜੋਂ ਆਪ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਸਾਧੂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿਰਮਾਣ ਪਦ, ਅਡੋਲਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ —— 'ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ' —— ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਤੇ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਸਾਹਿਤ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਕਾਵਯ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਬ 'ਸਾਹਿਤ' ਤੇ 'ਕਾਵਯ' ਅਰਥਾਤ 'ਕਾਵਿ' ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ (ਸਮਾਨਾਰਥਕ) ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਥ ਹੈ — ਸੁਚੱਜੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਰਸ-ਆਤਮਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਚਿਤਰਣ।

ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਮੁਦਾਇ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਅਥਵਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁਖ ਤੇ ਸੁਖ, ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਹਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥ ਤੱਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਸਰੂਪ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਤਯੰ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਓਤ ਪੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ।

'ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਕੇਵਲ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਯੁਗ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਲ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ

ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਾਤੀ ਸਾਹਿਤ ਜਾਤੀ ਸਮਾਜਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਅਸਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਹੋਏ ਸੰਪੂਰਨ ਇਨਕਲਾਬ ਜਾਂ ਰਾਜ-ਪਲਟਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਅਗੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਿਕ ਜੀਵਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਿਆ ਵੇਖਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਉਪਲੱਬਧ ਸਾਹਿਤ (ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ) ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਚਰਪਟ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ।

ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੂਫ਼ੀ-ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਫ਼ਰੀਦ-ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼ ਆਦਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਮਾਜਕ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੁਆਰਾ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ। ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾ-ਵਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਫਲ ਸਰੂਪ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਉਪਲਬੱਧ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤੇ ਕਹਿ ਮੁਕਰਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ (1675 ਈ: ਤਕ) ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਕਾਨ੍ਹਾ, ਛੱਜੂ, ਪੀਲੂ ਤੇ ਸੁਥਰਾ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਰਗਟ ਹੋਏ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਰੀਤੀ-ਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਦਮੋਦਰ, ਪੀਲੂ, ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਜੋ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੀ ਹਨ।

ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਚਾਰਿਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਤੱਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਨੇ 'ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ।

ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਦੇ ਨਿਰੂਪਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਆਦਿ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੀਜੇ, ਚੌਥੇ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

<u>ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ</u> —— ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ —— ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਕਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਤ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਰਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਮਾਂ 1469. ਈ: (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ) ਤੋਂ 1675 ਈ: (ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ) ਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਲੋਧੀ, ਸੂਰੀ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਲੋਧੀਆਂ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੌਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਬੜਾ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੇ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਫੁੱਟ ਕਾਰਨ

ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਦੇਸੀ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਇਆ। ਇਸ ਯੁਧ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਧੀਆਂ ਸਿਰ ਠਹਿਰਾਈ ਜੋ ਵਿਲਾਸਤਾ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਡੁਬ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਖਿਆ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਮੁਗ਼ਲ ਸਮਰਾਟ ਬਾਬਰ ਤੇ ਹਮਾਯੂੰ ਵੇਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਰਾਜਕਤਾ ਹੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਦਿਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਉਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਫਿਰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਕਬਰ ਵੇਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਹਾਂਗੀਰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਣ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਤਖ਼ਤ ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਸੁਲਤਾਨ/ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਅਕਸਰ ਭਰਾ ਮਾਰੂ ਯੁਧ ਛਿੜ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਹੀ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਦੇ ਬਲਬੋਤੇ ਲੋਧੀ, ਸੂਰੀ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਲੋਧੀ ਤੇ ਸੂਰੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਠੀਕ ਹੀ ਰਹੇ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਣੋਖੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਮਰਾਟਾਂ ਸਮੇਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧਤਾ ਰਹੀ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਚੱਕੀ ਪਿਸਵਾਈ ਗਈ। ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਹਮਾਯੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਹਥ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਵਿਅੰਗ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਪਛਤਾਣਾ ਪਇਆ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਕਥਿਤ ਮਦਦ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਕੈਦ ਕੀਤੀ ਰਖਿਆ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਪਰਾਜਿਤ ਕੀਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਦਾਰ-ਉਲ-ਹਰਬ ਤੋਂ ਦਾਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜਨੂਨ ਨੀਤੀ ਵਿਰੁਧ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ 1675 ਈ: ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ/ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਾਜ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਮੁਖ-ਨਿਆਂਕਾਰ ਤੇ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਸਮੇਂ ਖਲੀਫ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਖਲੀਫ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਲਮਾ ਤੇ

ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਤਾ ਤੇ ਬੜੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਜ਼ੀਏ ਦਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ, ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰਨਾ ਲਾਲਚ ਦੇਣ ਜ਼ਬਰੀ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦੇਣਾ, ਗਊ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਆਦਿ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਐਸੇ ਸਿਰੇ ਸਭ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਵਿਚਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਤਨ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਦੇ ਦੇ ਸਹਿਮੇ ਜਿਹੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ। ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਪਰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਰੱਤ-ਪੀਣੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਭਰੇ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਏਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਜ਼ਬਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੰਮਤ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਦਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਸਾਈ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਰੱਤਪੀਣੇ ਰਾਜੇ ਸਭ ਅਰਥਾਤ ਜ਼ਾਲਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਜ ਸਭ ਆਪਣੀ ਹੁਕਮ ਤੇ ਵਿਲਾਸ ਭਰੀ ਜੀਵਨ ਸਭ ਹਦਾਂ ਦੇ ਭੁੱਲ ਹੀ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਐਸ਼, ਰਜਿਆ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ, ਰਿਸ਼ਵਤ, ਨਾਚ ਗਾਣਾ, ਸ਼ਤਰੰਜ ਆਦਿ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਗਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਲਾਸ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਉਮਰਾਵ, ਸਿਕਦਾਰ ਤੇ ਚਉਧਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਤੇ ਕੂੜਾ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮ (ਪਿੰਡ ਦਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਜਾਂ ਸਰਪੰਚ) ਨੂੰ ਕੁੱਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹਿੰਮਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਗਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਜ਼ੀਆ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਟੈਕਸ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੌਦਵੇਲੇ ਅਕਬਰ ਪਾਸੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਦੋ ਸਾਲ ਲਗਾਨ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤੀਰਥ ਜਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਤੀਰਥ ਜਾਤਰਾ ਕਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਜੁਰਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ।

ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਿਆਂਕਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਆਪ ਸੀ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਆਂ ਕਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗਲਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਕਾਲ

ਵਿਚ ਰਖਣੀ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਧਰਮੀ ਬਣ ਕੇ ਵਢੀ ਲੈ ਕੇ ਹਕਦਾਰ ਦਾ ਹੱਕ ਖੁਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਕ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੁਆਰਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਮੁਖਤਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਚਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਮ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਮ ਰਾਜ ਸਬੰਧੀ ਕਲਪਨਾ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਲੋਕ ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ—— ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ—ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ: ਪਰਿਵਾਰ; ਵਿਆਹ, ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬੁਰਾਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਸਤਰ ਤੇ ਖਾਣ, ਮਨੋਰੰਜਨ, ਤਿਉਹਾਰ, ਮੇਲੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਸੀ: ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਰਣ ਵੰਡ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੁਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਛੂਆ ਛਾਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨੋਂ ਵਰਣ ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਥੱਲੇ ਦਬੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਨਵੀਨ ਸਮਾਜਕ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਫੋਕੇ-ਅਭਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਧਰਮ ਦੇ ਉਲਟ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਣੀ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਦੀ ਅਤਿ ਨਿੰਦਾ ਜਨਕ ਦਸ਼ਾ ਤਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਥਿਤ ਨੀਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਹੋਣ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਜਾਤੀ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਕੀਤਾ।

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਮਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ

ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁਆਣੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਬਾਨ ਪ੍ਰਸਥੀ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥੀ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਘਰ ਘਰ ਫਿਰਕੇ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਸੰਜਮੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰਥ ਪਰ ਪਰਮਾਰਥ ਮੋਖ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰਾ ਮੱਤ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ — ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਖ — ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਸ਼ਰਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ, ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੁਚੱਜਾ ਜੀਵਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ, ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਵੇ, ਜੀਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭੇਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਡੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਮਨਸਬਦਾਰ, ਅਮੀਰ, ਵਜ਼ੀਰ, ਖ਼ਾਨ, ਮਲਕ, ਸਿਪਾਹ ਸਾਲਾਰ ਆਦਿ — ਐਸ਼ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਦਵਾਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੁਖ, ਛੋਟੇ ਅਫ਼ਸਰ, ਸੌਦਾਗਰ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਵੀ ਐਸ਼ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੱਲਾ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਹੋਣ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ, ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਆਦਿ— ਦੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਦਸ਼ਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਮ ਆਦਿ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁਧ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਹਰੀ ਦੇ ਦਾਸ ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵੀ ਰਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਨੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਤਾ ਤੇ ਬੜੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਥ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੇਲ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਰਣ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਧਕਾਲੀਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੁਖ ਮੈਂਬਰ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਤਵਿਕ ਚਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ

ਮਿਤਰ ਪਿਆਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਖ ਦੇਣ ਦੇ ਹੀ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਝੂਠੇ ਨੇਹੁੰ ਤੇ ਦੁਖ ਪ੍ਰਗਟਾਂਇਆਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ।

ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਜਨੇਊ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੁੰਨਤ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਵਿਵੇਚਨ ਵਖਰਾ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ 'ਮਿਅਤ' ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਪਾ ਤੇ ਰੋਣਾ ਪਿੱਟਣਾ ਸਭ ਵਿਖਾਵਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ, ਪਿੰਡ, ਪੱਤਲ, ਕਿਰਿਆ, ਦੀਵਾ, ਵੱਟੀ, ਫੁੱਲ ਪਾਵਣਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਨਮਿੱਤ ਹਰ ਸਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਰਾਧ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸੰਸਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਧਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਲਈ 39 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਨਿਕਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਚਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ।

ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕੋਈ ਉਮਰ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਦੰਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਸੁਆਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਕ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕਰਨਾ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਵਡੱਪਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ, ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਨਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ 'ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ' ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਭਰਤਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਸਤ, ਪ੍ਰੇਮ, ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਸਹਿਜ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਦਾਜ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਲਾਹਨਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਹਰੀ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਦਾਨ, ਹਰੀ-ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਕਪੜੇ ਤੇ ਹਰੀ-ਨਾਮ ਦੀ ਸੇਜ ਆਦਿ ਦਾਜ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਰਤਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸੁਝਾਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ। ਮਧਕਾਲੀਨ

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਪਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੰਮਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਵਿਵਰਜਤ ਹੋਣਾ, ਸਤੀ, ਵਿਭਚਾਰ ਤੇ ਪਰਦਾ ਆਦਿ ਅਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਤੀ ਦੀ ਕੁਪ੍ਰਥਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬੰਦ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਪਦ-ਦਲਿਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫੋਕਟ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ, ਜਾਤ ਪਾਤ, ਪਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣੀ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ, ਦਹੇਜ ਪ੍ਰਥਾ, ਪਿੰਡ ਸ੍ਰਾਧ ਕਰਨਾ, ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ ਮਾਰਨਾ, ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਲਾਹਨਤ, ਸਿਗਰਟ ਪੀਣੇ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ, ਜੂਆ ਖੇਡਣੀ ਤੇ ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਗਮਨ ਆਦਿ ਸਭਨੀ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਉਸਾਰੂ ਸੁਝਾਵ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਭੋਜਨ, ਬਸਤਰ ਤੇ ਘਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭੋਜਨ ਬਸਤਰ ਤੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ। ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਪ ਅਹਾਰ ਕਰਨ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਬਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਵਧਦੀ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਜਾਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਚੰਚਲਤਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਚ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਧਰਮ ਤੇ ਖਿਮਾ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਧਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਹੱਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਸੁਖਦਾਈ ਸੇਜਾਂ ਮਾਣਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਜਪਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਛਪਰੀ ਭਲੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ 'ਧਰਮ' (ਦੀਨ) ਜਾਂ 'ਕਰਮ' (ਸਮਾਜਕ ਮੇਲ ਜੋਲ) ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਰੀਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਾਧਨ ਮੇਲਾ ਸੀ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ

ਦੀ ਲੜਾਈ, ਕਬੂਤਰ ਬਾਜ਼ੀ, ਸ਼ਤਰੰਜ, ਨਾਚ, ਸ਼ਰਾਬ, ਜੂਆ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਭਾਉਂਦੇ ਸ਼ੁਗਲ ਸਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕੀ ਦੇ ਹੋਰ ਮੇਲੇ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਰਾਸਲੀਲਾ ਤੇ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਨਾ ਆਵੇ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਸ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਲੀ ਰਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣ ਤਾਲ ਪੂਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੇਲੇ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਕਿਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਜੀਵ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਾਘ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਬਸੰਤ, ਹੋਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਥੇ ਵੈਸਾਖੀ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਮੇਲੇ ਲਾਉਣੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਉਪਰੰਤ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਕੇ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਵਸਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਿਆਂ ਉਪਰ ਮੇਲੇ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਏ ਜਾਣ ਲਗੇ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਪੱਖਪਾਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰੋਹਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਦਿਆ ਧਰਮਾਸ਼ਰਮਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਲ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ ਬਣਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਦਿਆ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹੁਤੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਭਾਰੀ ਟੈਕਸ, ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਕਰਮ ਚਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਢੇਰ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਦੂਸ਼ਿਤ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਪਜੀਵਕਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਧੰਦਾ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਅਸਮਾਜਕ ਧੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਿ

ਵਿਰੋਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਛਲ ਕਪਟ ਨਾਲ ਪਾਪ ਦੀ ਖੱਟੀ ਇਕਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੂ-ਕਰਤੀਆਂ ਨੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਧਨ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਤੇ ਨੇਕ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਲਈ ਗਊ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਸੂਰ ਖਾਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਰੋਗਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਉਚਤਾ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ।

<u>ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ</u>—'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ— ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਲਈ ਧਰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਦਰਸਾ ਕੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਪ੍ਰਮੁਖ ਧਰਮਾਂ—ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਇਸਲਾਮ, ਬੁਧ ਧਰਮ, ਜੈਨ ਧਰਮ, ਨਾਥ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ ਸੀ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਵੇਦ ਆਦਿ ਦੇ ਪਾਠ ਪਾਠਨ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਬਹੁਦੇਵਤਾਵਾਦ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਹੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪਾਦਸੇਵਨ, ਅਰਚਨ ਤੇ ਵੰਦਨ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੇਮੀ ਪੰਡਤ ਦੇ ਜਨੇਊ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਦੀ ਦਇਆ ਰੂਪੀ ਕਪਾਹ, ਸੰਤੋਖ ਰੂਪੀ ਸੂਤ, ਜਤ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ, ਸੱਚ ਦਾ ਵੱਟ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਤਕ ਦਾ ਵਹਿਮ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮਾਹਵਾਰੀ ਖੂਨ ਆਉਣ ਤੇ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਸੂਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਤਕ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਸੂਤਕ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਲੋਭ ਦਾ ਸੂਤਕ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੀਭ ਦਾ ਸੂਤਕ ਹੈ ਕੂੜ ਬੋਲਣਾ, ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਸੂਤਕ ਹੈ ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤੱਕਣਾ, ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਸੂਤਕ ਹੈ ਪਰਾਈ ਚੁਗਲੀ ਦਾ ਸੁਣਨਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਇਆਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੂਤਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਗਨ, ਅਪਸਗਨ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ

ਦਿਨਾਂ ਤੇ ਥਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੂ ਤੇ ਗਵਾਰ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਮੜੀ ਮਸਾਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਹਰੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਿਰੁਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਰਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਨੇਮ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਭਾਊ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਰਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭੇਖੀ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਰਸਮਾਂ ਕਰਿਆਂ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਸਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ, ਬਾਰੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ:-

ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਉਹ ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਜੋਗ ਸੰਨਿਆਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਲਗਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਲਗਰਾਮ ਪੂਜਾ ਦੀ ਖਿਲੀ ਉਡਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਰਸਾਕੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਸਿਮਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਖੁਦ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ, ਪਰਾਈ ਨਿੰਦਾ, ਲੋਭ ਤੇ ਮੋਹ ਦਾ ਤਿਆਗੀ, ਹਰੀ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੈਵ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਵ ਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਥਰ ਪੂਜ ਸ੍ਰੈ ਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪੂਜਾ-ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਕਤ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸ਼ਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਪਾਰਬਤੀ, ਕਾਲਕਾ ਆਦਿ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਦਾਸੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਠਾਕੁਰ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਦਾਸੀ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨੀ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਮੰਤਰ, ਜੰਤਰ, ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ 'ਚਕਰ ਪੂਜਾ' ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਮਤ ਵੇਲੇ ਸ਼ਰਾਬ ਮਾਸ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਮ-ਆਚਾਰੀ ਸ਼ਾਕਤਾਂ ਦਾ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਦਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸ਼ੁਧ ਆਚਰਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਇਕ ਅੱਲਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਦਾ ਨਬੀ ਜਾਂ ਰਸੂਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਅਤੇ ਨਬੀ ਉਪਰ ਈਮਾਨ ਲਿਆਏ ਬਿਨਾ ਜੀਵ

ਦੋਜ਼ਖ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਈਮਾਨ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਲਾ ਸਤਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਉੱਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਤਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਅੱਲਾ ਲਾ ਸ਼ਰੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਬੀ ਜਾਂ ਰਸੂਲ ਨਹੀਂ। ਕੁਰਾਨ ਰਾਹੀਂ ਅੱਲਾ ਦਾ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਪਕੜ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਚ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਹਲਾਲ ਦੀ ਖਾਣੀ, ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਖ਼ੈਰ ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਨੀਅਤ ਠੀਕ ਰਖਣੀ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨੀ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਹਨ ਤੇ ਚੰਗੀ ਕਰਨੀ ਅਸਲ ਕਲਮਾ ਹੈ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ 30 ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣ ਅਤੇ ਹੱਜ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਤੇ ਸਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲ ਸੁੰਨਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੜਫਾ ਤੜਫਾ ਕੇ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਲਾਲੀ ਦਾ ਮਾਸ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ੁਲਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਮੁਲਾਂ ਵੀ ਪੂਜਨੀਕ ਹਸਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਧਰਮੀ ਸੀ, ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਗਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਧਨ ਬਟੋਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਊਚ ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਭਾਵ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਊਚ ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਭਾਵ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਵਿਖਾਵੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼੍ਹਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ, ਰਬ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ, ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਕਰਨ ਕਰਾਵਨ ਸਮਝਕੇ ਖੁਦੀ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਰਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਭਾਵੇਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਸਨ। ਬੁਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬੁਧ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਖ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਭੁਲਣ ਕਰਕੇ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਬੁਧ ਮੱਤ ਦੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦੀ ਬਜਾਇ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਜੀਵਾਂ ਉਪਰ ਦਇਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭੇਖੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਉਹ ਰਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਬਣ ਕੇ ਭੀਖ ਮੰਗਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਕਿਰਿਆਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੋਖ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਜੈਨੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਕ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਜੈਨੀ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਆਪਣੇ ਪੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪੁਟਦੇ ਹਨ। ਭੇਡਾਂ ਵਾਂਗੂ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਖੋਹਣ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੈਨੀ ਸਰੇਵੜਿਆਂ ਦਾ ਮੈਲਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ, ਆਪਣਾ ਜੂਠਾ ਖਾਣ ਦੇ ਰਵਾਜ ਜੈਨ ਜੀਆਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਘਰ ਬਾਰ ਛਡ ਕੇ ਮੰਗ ਕੇ ਜੂਠਾ ਖਾਣ ਦੀ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਨੰਗੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜੈਨ ਦਿਗੰਬਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂ-ਰੂਪ ਮਨ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗਤ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਹਰ ਕਦਮ ਉਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਚਿੱਤ ਜਾਗਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮੱਤ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੱਤ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜੈਨ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਮਧਕਾਲ ਤਕ ਇਹ ਜੈਨ ਧਾਰੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਟਿਕਾਣੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਜੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋਗ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਔਕੜਾਂ ਅਤੇ ਹਠ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਥ ਸਿਧਾਂ ਦੀ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਠ ਜੋਗ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਹਰੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਹਉਮੈ ਰੂਪੀ ਮੈਲ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਹਠ ਜੋਗ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ, ਸੰਗਤ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਚਿਤਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਜੋੜਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਹਿਜ ਜੋਗ ਹੈ। ਘਰ ਬਾਰ ਛਡ ਕੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸਵੰਤੀ ਮਾਇਆ ਦੂਰ ਕਰ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਹੁਮੁਲੇ ਸੁਝਾਵ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸੱਚੇ ਜੋਗੀ ਦੇ ਲਛਣ ਦਸਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਨਾ ਡੋਲੇ, ਸਗੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਸਹਿਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਅਡੋਲ ਤੇ ਜੋਗ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਕੇ ਜਾਗੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਅਮਿਤ੍ਰਿਸ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਤੇ

ਸਾਧ ਸੰਤ ਸੂਫੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਸੂਫੀਆਨਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀਅਤ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸੂਫੀਮਤ ਸ਼ਰੀਅਤ ਵਾਲੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਾ ਟੱਪ ਸਕਿਆ ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜ ਮਲਾਮਤੀ ਬਣ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਭੰਗ ਆਦਿ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਕੇ ਨਚਣ ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਰਹਿਕੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼ ਪੀਆ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਆਕੁਲ ਰਿਹਾ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੀ ਅਸਲ ਸ਼ਰੀਅਤ, ਮਨ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਰੀਕਤ, ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅਸਲ ਮਾਰਫ਼ਤ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖਾਲਕ ਤੇ ਮਉਲਾ ਦੀ ਯਾਦ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਪੰਜ ਵਕਤ ਹਨ, ਸ਼ੀਲ ਹੀ ਅਸਲ ਸੁੰਨਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਘਰ ਘਰ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਿਟਕਾਰ ਪਾਈ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਕਾਂਤ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ੱਕਰ ਗੰਜ ਦੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰਤਾ ਆਦਿ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸ ਧਾਰਮਿਕ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

••••••••••••••••••••

••••••••••

••••

'ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ'

'ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ'

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਕਰਤਾ/ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
1.	"	. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
2.	ਅਸ਼ੋਕ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਸੰ:)	. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ
3.	" (ਸੰ:)	. ਨੀਰ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1961.
4.	ਸਤਿਆਰਥੀ, ਦੇਵਿੰਦਰ,	. ਗਿੱਧਾ ([illegible] ਸੰਸਕਰਣ), ਏਸ਼ੀਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1954.
5.	ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ (ਡੀ ਲਿਟ),	. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਨ, ਦਸ ਪੋਥੀਆਂ, ਰਾਜ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ,
6.	"	. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1951
7.	"	. ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ, (ਦਸਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ), ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1970.
8.	ਸਾਂਕਰੀ, ਕਿ.ਐਲ.	. ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੁਗ, [illegible], 1973.
9.	ਸੇਤਲ ਜੀਤਸਿੰਘ (ਡਾ:)	. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਪੈਪਸੂ ਬੁਕ ਡਿਪੋ ਪਟਿਆਲਾ, 1973.
10.	" (ਸੰ:)	. ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970
11.	" (ਸੰ:)	. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ, 1970
12.	ਸੂਰੀ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਦਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969.
13.	"	. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਚਾਰ ਭਾਗ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
14.	—	. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ, ?
15.	ਸ਼ਾਨ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਜਪੁਜੀ, ਪੰ: ਯੂ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
16.	" (ਸੰ:)	. ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੰ: ਯੂ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1961
17.	" (ਸੰ:)	. ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ, ਪੰ: ਯੂ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1961.

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਕਰਤਾ/ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
18.	ਸ਼ਾਰਦਾ, ਸਾਧੂ ਰਾਮ,	. ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ।
19.	ਸ਼ੁਕਲ, ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ	. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰ: 1962.
20.	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, (ਡਾ:)	. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ਼੍ਰੋ:ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962
21.	ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ,	ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਆਖਿਆਨ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974
22.	"	. ਦਸ ਗੁਰ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1975
23.	ਹੀਰਾ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ,	. ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ ਦਿੱਲੀ-6, 1969.
24.	ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰ:)	. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, (ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971.
25.	ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ, 1952.
26.	ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ।	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ . ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
27.	ਕਨਿੰਘਮ, ਜੋਜ਼ਫ ਡੇਵੀ	. ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਨੁ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੁਖ) ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
28.	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:)	. ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭੂਤ ਕਾਲ, ਸ਼੍ਰੋ:ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973.
29.	ਕਵੀਸ਼ਰ, ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ,	. ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, 1969.
30.	ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ,	ਵਾਰਾਂ (ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ), ਸ਼੍ਰੋ:ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 196
31.	ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ,	. ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ, ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1961.
32.	ਗੁਰਮੁਖ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰ:)	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਯੁਗ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਦਿਲੀ 1969.
33.	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ,	. ਸਿਖ ਧਰਮ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ,
34.	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਾਰਾਂ
35.	ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ,	. [illegible] ਬਿਸਤਾਰ (ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1941.
36.	ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:),	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਦਿਲੀ, 196
37.	"	. ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1966.
38.	"	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ।
39.	ਜੈਨੀ, ਲਾਲ ਮਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਗਾਂਧੀ, (ਸੰ: ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ),	. ਧਮਪਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, 1969.
40.	ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਪਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ, 1966

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਕਰਤਾ/ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
41.	ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ,	. ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣੈ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1945.
42.	"	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਆਖਿਆਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ 1966-67.
43.	"	. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ 1974.
44.	"	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੱਤ ਦਰਪਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
45.	"	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ 19[illegible]
46.	"	. ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
47.	"	. ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ [illegible] ਲੇਖ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
48.	ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸ਼੍ਰੋ:ਗੁ:ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963.
49.	"	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963.
50.	"	. ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਫ਼ਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
51.	"	. ਸਹਿਜ ਤੇ ਅਨੰਦ, ਫ਼ਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 19
52.	"	. ਨੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968.
53.	"	. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, 1975.
54.	"	. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, 1976.
55.	ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:)	. ਮੁਹਾਵਰਾ ਤੇ ਅਖਾਣ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, 1969.
56.	ਤਿਵਾੜੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ (ਡਾ:),	ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਜਾਬ ਯੂ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
57.	ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ,	. ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ 1951.
58.	ਥਿੰਦ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	. ਲੋਕਯਾਨ ਤੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973.
59.	ਦਰਦੀ, ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ),	. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਜਸਵੰਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1952.
60.	"	. ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਖ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1953
61.	"	. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1958.
62.	ਦਲੇਰ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ)	. ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ(ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ) ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰ: ਜਲੰਧਰ, 1954.

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਪੁਸਤਕ ਕਰਤਾ/ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
63.	ਗਿੱਲ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ,	. ਅਮਰ ਕਥੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975.
64.	ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	. ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967
65.	"	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968.
66.	"	. ਕਵਿ ਦਰਸ਼ਨ
67.	ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਭਾਈ,	. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, (ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960.
68.	"	. ਗੁਰ ਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1924
69.	"	. ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ (ਦੋਨੋ ਭਾਗ), ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1962.
70.	"	. ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਧਾਕਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
71.	"	. ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
72.	ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ,	. ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, 1967.
73.	"	. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼, ਉਹੀ, 1969.
74.	" ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ	
74.	ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ,	. ਗੁਰਮਤਿ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਸਿਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1951
75.	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ),	. ਸਿਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968.
76.	"	. ਸਿਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
77.	ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975.
78.	"	. ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1976.
79.	"	. ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਚਨ
80.	ਪੀਲੂ	. ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ
81.	ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,	. ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ, ਅਤਰਚੰਦ ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1952
82.	-	. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ), ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, 1971.
83.	-	. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰ: ਯੂ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1967
84.	-	. ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ।
85.	ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, 1968.

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਕਰਤਾ / ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
86.	ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) ਅਤੇ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:), ਸੰਪਾਦਕ,	. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ
87.	ਬੜਥਵਾਲ, ਪੀਤੰਬਰ ਦੱਤ, (ਡਾ:)	. ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ।
88.	ਬਾਹਰੀ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ (ਡਾ:)	ਸਾਹਿਤ ਮੰਥਨ,
89.	"	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ, ਪੰ:ਯੂ: ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
90.	ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ,	. ਬੰਬੀਹਾ ਬੋਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1985.
91.	"	. ਕੋਇਲ ਕੂ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1949
92.	"	. ਹੰਸ ਚੋਗ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1950.
93.	ਬੇਦੀ, ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) (ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ)	. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ
94.	"	. ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1959.
95.	ਬੇਦੀ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ:	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਦਿੱਲੀ 1965.
96.	"	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸਟੋਰ, ਪਹਾੜ ਗੰਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1966.
97.	"	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ, 1962
98.	"	. ਦਰਬਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸਟੋਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1968.
99.	"	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ 1969.
100.	ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ:)	. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ।
101.	ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, (ਡਾ:)	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ-15
102.	ਮਾਦਪੁਰੀ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ,	. ਲੋਕ ਬੁਝਾਰਤਾਂ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
103.	ਮੁਹੰਮਦ ਯੂਸਫ਼, ਐਮ. (ਸੰ:)	. ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਅਖਬਾਰ ਨੂਰ, ਕਾਦੀਆਂ
104.	ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) (ਸੰ:)	. ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਕਲਾਮ, ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਹੱਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1943
105.	"	. ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਤਾਰੀਖ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1988.
106.	"	. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ, ਪੰ:ਯੂ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1958
107.	"	. ਕਾਫੀਆਂ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ.
108.	"	. ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ
109.	ਰੰਧਾਵਾ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, (ਡਾ(ਸੰ:).	ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਸੰਗਮ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1955
110.	"	. [illegible] ਪੰਜਾਬ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960.

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਲੇਖਕ/ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
111.	ਰੰਧਾਵਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) ਅਤੇ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ (ਸੰ:)	. ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1963.
112.	ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ,	. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ -ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1953
113.	ਲੂਨਾ ਚਾਰਸਕੀ ਅਨਾਤੋਲੀ	. ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ, (ਅਨੁ: ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ) ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ-6, 1975.
114.	ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ(ਡਾਕਟਰ)	. ਸੰਥਿਆ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ(ਭਾਗ 7), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1958-52.
115.	"	. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ (ਦੋਨੋ ਭਾਗ) ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1960.
116.	"	. ਅਸ਼ਟ ਗੁਰ ਚਮਤਕਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1957
117.	" (ਸੰ:)	. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1952.

ਹਿੰਦੀ/ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

118.	ਉਪਾਧਿਆਇ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਦੇਵ	ਲੋਕ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1957.
119.	ਉਪਾਧਿਆਇ, ਬਲਦੇਵ(ਡਾ:)	. ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਰਦਾ ਮੰਦਰ ਕਾਸ਼ੀ, 1966.
120.	"	ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ।
121.	ਉਪਾਧਿਆਇ, ਵਿਸ਼ਵੰਭਰ ਨਾਥ	. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ
122.	-	. ਗੀਤਾ (ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ) ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ ਗੋਰਖਪੁਰ, 1950.
123.	ਗੁਪਤਾ, ਮੋਤੀਲਾਲ(ਡਾ:)	. ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਏਂ, ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਕਾਦਮੀ, ਜੈਪੁਰ, 1973.
124.	ਗੁਲਾਬ ਰਾਏ(ਡਾ:)	. ਕਾਵਯ ਕੇ ਰੂਪ (ਪੰਜਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ) ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1964.
125.	ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ, ਆਚਾਰੀਆ.	ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ (ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ) ਭਾਰਤੀਯ ਭਵਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1964.
126.	"	. ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਧਨਾ, ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 195
127.	"	. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਵ੍ਰਿਹਤ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਗਰ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਵਾਰਾਨਸੀ।
128.	ਚੌਰਸੀਆ, ਕੇਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾ:).	ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਵਿਚਾਰ ਔਰ ਸਾਧਨਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਕਾਦਮੀ ਇਲਾਹਾਬਾਦ।

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਕਰਤਾ/ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
129.	ਜਗਨ ਨਾਥ, ਆਚਾਰੀਆ,	ਰਸ ਗੰਗਾ ਧਰ, ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ ਵਾਰਾਨਸੀ, 1955
130.	ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ।
131.	ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ, ਗੋਵਿੰਦ (ਡਾ:)	ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯ ਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ, ਸਾਹਿਤਯ ਨਿਕੇਤਨ, ਕਾਨਪੁਰ, 1961.
132.	"	ਕਬੀਰ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ (ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ), ਸਾਹਿਤਯ ਨਿਕੇਤਨ ਕਾਨਪੁਰ, 1957.
133.	"	ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਸਮੀਕਸ਼ਾ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਐਸ.ਚੰਦ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਦਿਲੀ 1968.
134.	ਜੱਗੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ,	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਕ੍ਰਿਤਿਤਵ ਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975.
135.	ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਰਾਮ ਮੂਰਤੀ	ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੀਠਿਕਾ, ਮਧਯ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਕਾਦਮੀ, ਭੋਪਾਲ, 1973.
136.	ਤਿਲਕ, ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ,	ਗੀਤਾ ਰਹੱਸਯ, ਤਿਲਕ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਪੂਨਾ 1935
137.	ਤਿਵਾੜੀ, ਵਿਸ਼ਵਾ ਨਾਥ	ਨਾ ਕੋ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਪੰ:ਯੂ:ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972.
138.	ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾ:)	ਮਧਯ ਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ (ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ) ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1962.
139.	"	ਕਬੀਰ, ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਰਤਨਾਕਰ, ਬੰਬਈ-4.
140.	ਦੀਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, (ਡਾ:)	ਜਪੁਜੀ ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸਟੋਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1969.
141.	ਦੇਵ ਰਾਜ (ਡਾ:)	ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਲਖਨਊ, 1960.
142.	ਪਾਂਡੇ, ਰਾਜਬਲੀ (ਡਾ:)	ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੈ ਨਾਰੀ ਭਾਵਨਾ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ, ਸੰਸਾਰ, ਦਿੱਲੀ-6.
143.	"	ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕਾਰ
144.	ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮ ਖੇਲਾਵਨ (ਡਾ:)	ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਵਾਰਾਨਸੀ।
145.	ਬਦਰੀਨਾਥ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,	ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫਰੈਂਡਜ਼ ਐਂਡ ਕੰ: ਵਾਰਾਨਸੀ, 1965
146.	ਬੜਥਵਾਲ, ਪੀਤੰਬਰ ਦੱਤ (ਡਾ:)	ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ (ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ, ਸਮੇਲਨ ਪ੍ਰਯਾਗ, 1960.
147.	"	ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੈਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਅਵਧ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਲਖਨਊ।

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਕਰਤਾ/ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
148.	ਭੱਟ, ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ	. ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ: ਏਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਅਧਯਨ; ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਸਦਨ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ, 1965.
149.	ਮਜੀਠੀਆ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ:)	. ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, ਰੂਪ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ-6
150.	ਮਿਸ਼੍ਰ, ਜੈ ਰਾਮ(ਡਾ:)	. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1960.
151.	"	. ਨਾਨਕ ਵਾਣੀ, ਮਿਤ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1961
152.	"	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਜੀਵਨ ਔਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਲੋਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
153.	ਮਿਸ਼੍ਰ, ਭਾਗੀਰਥ,(ਡਾ:)	ਕਾਵਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ), ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1966.
154.	ਮਿਸ਼੍ਰ, ਰਾਮ ਦਹਨ,	. ਕਾਵਯ ਦਰਪਨ, 1960.
155.	ਮੈਣੀ, ਧਰਮ ਪਾਲ,	. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਏਕ ਪਰਿਚਯ, 1962.
156.	ਮੋਤੀ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	. ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿਤਯ-ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1962.
157.	ਮੰਨੂ(ਟੀਕਾਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ)	. ਮੰਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀਰੀਜ਼ ਬਨਾਰਸ, 1952.
158.	ਮੰਮਟ, ਆਚਾਰੀਆ	. ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੰ: ਨਗੇਂਦਰ), 1960.
159.	ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ,(ਡਾ:)	.(ਅਨੁਵਾਦਿਕ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਗੋਇਲ, ਵਿਦਿਆ ਲੰਕਾਰ) ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ) ਰਾਜਪਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼ ਦਿੱਲੀ-6, 1969.
160.	"	ਧਰਮ ਔਰ ਸਮਾਜ, ਹਿੰਦੀ ਪਾ: ਪ੍ਰੈਸ, ਦਿੱਲੀ, 1960.
161.	"	. ਜੀਵਨ ਕੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ, 1962.
162.	ਰਵੀ ਰਾਘਵ	. ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਔਰ ਉਨ ਕਾ ਯੁਗ, ਦਿੱਲੀ, 1963
163.	ਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਸੰਪਾਦਕ)	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਚਨਾਵਲੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ।
164.	"	. ਵਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਉਹੀ, 1970
165.	"	ਵਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ , ਉਹੀ, 1969.
166.	"	. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਵਾਣੀ, ਉਹੀ, 1962.
167.	"	. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਕੀ ਵਾਣੀ, ਉਹੀ, 1961
168.	"	. ਵਾਣੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਉਹੀ, 1970.
169.	"	. ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਤੁਕ ਤਤਕਰਾ), ਉਹੀ, 1970.
170.	ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ:)	. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, (ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ) ਰਾਮ ਨਰਾਇਣ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1964.

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਕਰਤਾ/ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
171.	ਵਰਮਾ, ਰਾਮਕੁਮਾਰ (ਡਾ:)	. ਸੰਤ ਕਬੀਰ (ਰੇਖਾ ਸੰਸਕਰਣ), ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1957.
172.	ਵਿਦਿਆ ਲੰਕਾਰ, ਸਤਯਕੇਤੂ	. ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਔਰ ਉਸ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਰਸਵਤੀ ਸਦਨ ਮਸੂਰੀ, 1956.
173.	ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ, ਆਚਾਰੀਆ	. ਗੀਤਾ ਪ੍ਰਵਚਨ (ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ), ਅਖਿਲ ਭਾਰਤ ਸਰਵ ਸੇਵਾ ਸੰਘ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਕਾਸ਼ੀ, 1958.
174.	ਵਿਵੇਕਾ ਨੰਦ, ਸਵਾਮੀ	. ਕਰਮ ਯੋਗ (ਅਨੁ: ਵਿਦਿਆ ਭਾਸਕਰ,)1947
175.	ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, ਆਚਾਰੀਆ(ਟੀਕਾਕਾਰ ਸਤਯ ਵ੍ਰਤ, ਡਾਕਟਰ)	. ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਨ, ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1936.
176.	ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਚਟੋਪਾਧਯਾਯ ਤਥਾ ਧੀਰੇਂਦਰ ਮੋਹਨ ਦੱਤ	. ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ ਪਟਨਾ
177.	ਸਤੇਂਦਰ (ਡਾ:)	. ਲੋਕ ਸਾਹਿਤਯ ਵਿਗਿਆਨ, ਸ਼ਿਵਾ ਲਾਲ ਅਗਰਵਾਲ ਐਂਡ ਕੰ: ਆਗਰਾ, 1962.
178.	ਸਹਿਗਲ, ਪ੍ਰਸਿੰਨੀ(ਡਾ:)	. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਔਰ ਉਨ ਕਾ ਕਾਵਯ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਭੰਡਾਰ ਲਖਨਊ।
179.	ਸਹਿਗਲ ਮਨਮੋਹਨ (ਡਾ)	. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਕਸ਼ਣ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ1971
180.	"	. ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ, ਭਾਰਤੇਂਦੂ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1965.
181.	"	. ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਏਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.
182.	ਸੋਲੰਕੀ, ਕੋਮਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	. ਨਾਥ ਪੰਥ ਔਰ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤ ਕਾਵਯ, ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਰ, ਆਗਰਾ, 1966.
183.	ਸੰਕਰਤਾਯਨ, ਰਾਹੁਲ	. ਦਕਖਣੀ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ, ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀਯ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਸ਼ਦ ਪਟਨਾ, 1958.
184.	ਸ਼ਰਮਾ, ਕੈਲਾਸ਼ਨਾਥ(ਡਾ:)	. ਭਾਰਤੀਯ ਸਮਾਜ ਔਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਕਾਨਪੁਰ, 1961.
185.	ਸ਼ਰਮਾ, ਐਸ.ਆਰ.	. ਭਾਰਤ ਮੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ
186.	ਸ਼ਰਮਾ , ਸਰਨਾਮ ਸਿੰਘ(ਡਾ:)	. ਕਬੀਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਕ੍ਰਿਤਿਤਵ ਏਵੰ ਸਿਧਾਂਤ, ਭਾਰਤੀਯ ਸ਼ੋਧ ਸੰਸਥਾਨ, ਗੁਲਾਬ ਪੁਰਾ, ਰਾਜਿਸਥਾਨ, 1969.
187.	ਸ਼ਰਮਾ ਸੁਮਨ(ਡਾ:)	. ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਵਾਰਾਨਸੀ, 197 4.
188.	ਸ਼ਿਆਮ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਝਾ(ਡਾ:)	. ਭਾਰਤੀਯ ਸਮਾਜ ਕਾ ਸਵਰੂਪ, ਬਿਹਾਰ ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਕਾਦਮੀ ਪਟਨਾ, 1974.

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਲੇਖਕ/ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
189.	ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ	. ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ, ਵਾਰਾਨਸੀ, 1966
190.	ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵਾ, ਆਸ਼ੀਰ ਵਾਦੀ ਲਾਲ	. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ (711-1526 ਈ:), ਪੰਜਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ, ਸ਼ਿਵਾ ਲਾਲ ਅਗਰਵਾਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਆਗਰਾ, 1965.
191.	ਸ਼ੁਕਲ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ,	. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ, ਕਾਸ਼ੀ 1952.
192.	ਸ਼ੁਕਲ ਸਾਵਿਤਰੀ (ਡਾ:)	. ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਸਮਾਜਿਕ ਏਵੰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ, ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ।
193.	ਸੋਭਾ, ਸਾਵਿਤਰੀ ਚੰਦਰ (ਡਾ:)	. ਸਮਾਜ ਔਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਦਿੱਲੀ, 19

ENGLISH

194. Archer John Clark . The Sikhs, Princeton University Press, 1946.
195. Avtar Singh (Dr.) . Ethics of the Sikhs.
196. Ashraf, K.M. . Life & Conditions of the People of Hindustan, Munshi Ram, Manohar Lal, N.Delhi-1970
197. Atelkar, A.S.(dr.) . The Position of women in Hindu Civilisation Moti Lal Banarsi Dass, N.Delhi, 1956.
198. Atreya, B.L. . Indian Culture, University Publication Delhi -6.
199. Attar Singh (Dr.) Editor. Socio-Cultural Impact of Islam on India Pbi, U. Patiala, 1976.
200. Aurbindo, C.C. Dutt. . The Culture of India, Bhartiya Vidya Bhavan, Bombay, 1960.
201. Bal, Surjit Singh (Editor) Guru Nanak in the eyes of Non Sikhs P.U.Patiala, 1969.
202. Bannerjee, A.C. . Guru Nanak & His times, P.U.Patiala, 1971.
203. Bannerjee, Indu Bhushan. Evolution of the Khalsa, (2 Volumes), A Mukerjee & Co, Calcutta, 1963.
204. Barth, A . The Religions of India, Light & Life Publishers, N.Delhi, 1978.
205. Beni Prasad. . History of Jahangir (5th Ed.) Indian Press Publications Allahabad, 1962.

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਲੇਖਕ/ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
206.	Bernier, Francois.	. Travels in the Moghal Empire (1656-68) S.Chand & Co. Delhi, 1968.
207.	Beveridge, H.B.	. Akbarnama of Abul Fazal, S.S. Publication, Delhi - 1977.
208.	Bhandarkar, R.G.	. Vaishism, Saivism and Minor Religious systems Indilogical B/House, Varanasi, 1965.
209.	Bhattacharya, Hari Dass.	The Fundamentals of Living Faiths, 1938.
210.	Blockmann, H.	. Ani.-i-Akbari of Abul Fazal, Adiesh B/Depot, Delhi-7, 1965.
211.	Bradlay, A.C.	. Oxford Lectures on English Poetry, Macmillan & Co London, 1960.
212.	Brahma Nalni Kanta(Dr.).	The Fundamentals of the Religion Uni. of Calcutta, 1960.
213.	Brigs, John.	. History of the Rise of the Mohammedan power in India Vol.I, Calcutta, 1908.
214.	Burgess & Lock	. The Family from Institution to companionship, New York, 1932.
215.	Cannigham, J.D.	. History of the Sikhs, Delhi, 1956.
216.	Carpenter, J.E.	. Theism in Medieval India.
217.	Caudwell Christopher	. The Illusion & Reality, Peoples Publishing House, N.Delhi, 1956.
218.	Chaudhry, R.Roy(Dr.)	. State of Religion in Mughal India.
219.	Chhabra, G.S.(Dr.)	. Advanced History of the Punjab, Vol I, New Academic Publishing Co. Jullundur City.
220.	"	. The Advanced Study in the History of the Punjab Vol. I, New Academic Publishing Co., Jullundur City, 1971.
221.	"	. Social & Economic History of the Punjab.
222.	Chopra, P.N.(Dr.)	Some aspects of Society & Culture during the Mughal Age(2nd Ed), Shiva Lal Aggarwal & Co, Jai Pur & Agra, 1963.

1	2	3
223.	Covell	. History of Civilisation & Culture, London 1952.
224.	Daftri, K.L.	. The Social Institutions in Ancient India
225.	Dardi, Gopal Singh (Dr)	Guru Granth Sahib (Translation), Vol. I To IV
226.	Darshan Singh, (Dr.)	. Indian Bhakti Tradition & Sikh Gurus, Lyall B/Depot Ludhiana, 1968.
227.	Deol, G.S. (Dr.)	. Social & Political Philosophy of Guru Nanak Dev and Guru Gobind Singh, New Academic Publishing Co. Jullundur City, 1978
228.	Devana, Mohan Sing (Dr).	An Introduction to Punjabi Literature, Nanak Singh Pustak Mala, Amritsar, 1951.
228.	"	. A History of Panjabi Literature, Kastoori Lal + sons, ASR, 1956.
229.	"	. Gorakh Nath & Medieval Hindu Mysticism.
230.	Dey U.N.	. The Mughal Govt., Munshi Ram, Manohar Lal, New Delhi, 1970.
231.	"	. Administrative system of Delhi Sultanate
232.	Edward & Garret	. Mughal Rule in India.
233.	Elliot & Dowson,	. History of India, (as told by its own Historians), Cosmopolitan Publishers, Aligarh 1952.
234.	Elliot, H.M.	. History of India (Mohammadan Period), London
235.	Elliot, T.S.	. Selected Essays, Faber & Faber, London, 1963
236.	"	. On Poetry & Poets, Faber & Faber, London 1957.
237.	-	. Encyclopaedia Britannica, Vol. 20, Chicago, London.
238.	-	. Encyclopaedia of Islam (Edited by Louis Massignon), London, 1956.
239.	-	. Encyclopaedia of Religion & Ethics, (Edited by James Hastings) Vol. VI, Edinburg, New York, 1914.
240.	Farquhar, J.N.	. An outline of the Religious Literature of India, Moti Lal Banarsi Dass, New Delhi, 1967.
241.	"	. Modern Religious Movement in India, Munshi Ram, Manohar Lal, N. Delhi, 1967.

242. Faruki, Zahir-ud-din . Aurangzeb & His Times.

243. Field, Dorothy. . The Religion of the Sikhs, Wes Wes Publications, Delhi, 1976.

244. " . Something about Sikhism.

245. Ganda Singh (Dr) A Brief Account of the Sikhs, S.G.P.C. Amritsar, 1959.

246. " . The Sikhs & Sikhism, Sikh History Society Patiala, 1959.

247. Gandhi, M.K. . Teaching of the Gita, 1971

248. Georgi, V. Pleknov . Art & Social Life, people's Publishing House, Bombay, 1953.

249. Ghurrey, G.S. . Cast & Class in India, Popular B/Depot, Bombay, 1957.

250. " . Culture & Society, O.U.P. Bombay, 1947

251. Gill, Pritam Singh . The Doctrine of Guru Nanak, New B/Co Jullundur City, 1969.

252. " . Trinity of Sikhism, New Academic Publishi House, Jullundur, 1973.

253. " . Heritage of Sikh Culture.

254. Gokhle, G.B. . Indian Thought through the Ages, Asia Publishing House Bombay, 1961.

255. Gordon, J.J.H. . TheSikhs, Language Deptt. Punjab, Patiala, 1970.

256. Greenleese, Derncan . The Gospel of the Guru Granth Sahib, The Theosophical Publishing House, Madras-20 1962.

257. Grewal, J.S.(Dr.) . Medieval India, G.N.D.Uni. Amritsar, 1975.

258. Gupta, Hari Ram(Dr.) . History of the Sikh Gurus, U.C. Kapoor & Sons, N.Delhi-48, 1973.

259. Haig -Wolseley. . Cambridge History Vol IV, Cambridge U.P. 1952.

260. Harbans Singh . Guru Nanak & Origins of the Sikh Faith, Asia publishing House, Bombay-1, 1969.

261. Harbans Singh. . The Message of Sikhism, G.P.C.Delhi, 1968.

262. " . Heritage of the Sikhs, Bombay, 1964.

263. Harbans Singh & Lal Mani Joshi (Dr.) . An Introduction to Indian Religions, P.U. Patiala, 1973.

264. Howard Fast. . Literature & Reality, 1955

265. Hudson, W.H. . An Introduction to the study of Literature George Harrap & Co. -London, 1945.

266 " Outline History of English Literature, Lond 1958.

267. Hulton, J.H. . Caste in India.

268. Humphreys, A.R. . The Augustan World, London, 1954.

269. Hunter, W.W. . Indian Muslman, London, 1872.

270. Husain, Yusuf . Glimpses of Medieval Indian Culture, Asia Publishing House, Bombay, 1973.

271. " . Indo Muslim Polity, Indian Institute of Advance Study, Simla, 1971.

272. Hussain, Wahed. . Administration of Justice During Muslim Rule in India, Idarah-i-Adabiyat-i-Delhi, Delhi-6, 1977.

273. Ibn Hasan . The Central Structure of the Mughal Empire Munshi Ram, Manohar Lal, N.Delhi, 1970.

274. Ishar Singh . The Philosophy of Guru Nanak, Ranjit Publishing House, Rajouri Garden, N.Delhi, 1969

275. Ishwari Prasad, . A short History of Muslim Rule in India, Indian Press Allahabad, 1965.

276. " . Mughal Empire, Chugh Pub. Allahabad, 1954.

277. " . History of Medieval India, Indian Press Allahabad, 1945.

278. Issac K.Fund, . New Standard Dictionary of English Language.

279. Jaffar, S.M. . The Mughal Empire, Ess Ess Publications, Delhi-52, 1974.

280. " . Medieval India under Muslim Kings

281. Jaffar, S.M. . Education in Muslim India.

282. " . Some Cultural Aspects of Muslim Rule in India, Peshawar, 1939.

283. James, E.O. . Marriage and Society.

284. Jess Stein . The Random House Dictionary of the English Language, New York.

285. Jodh Singh Bhai (Dr.) . Some Studies in Sikhism, Lahore B/Shop Ludhiana, 1953.

286. " . Religion & Religious Life as conceived by Guru Nanak (Hract), Anand Pur Sahib, 19?5.

287. " . Structure & Character of Sikh Society.

288. " . Gospel of Guru Nanak in his own words, Language Department, Punjab, 1969.

289. Johnson, Samuel (Dr.) . Lives of the English Poets, London, 1950

290. Kane, P.V. (Dr.) . History of Dharam Shastra, Vol. II, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

291. Kapadia, K.M. Marriage & Family in India.

292. Khazan Singh . Philosophy of the Sikh Religion, Language Department, Punjab, Patiala, 1970.

293. " . History & Philosophy of Sikh Religion, 1914

294. " . History of Sikh Religion, Language Deptt., Punjab, Patiala, 1970.

295. Khushwant Singh . The Sikhs, George Allen & Unwing London, 1953.

296. " . A History of the Sikhs, Princeton Uni. Press, 1963.

297. " . Hymns of Guru Nanak, Orient Longmans, N. Delhi, 1969.

298. Kohli, S.S. (Dr.) . A Critical Study of the Adi Granth, Punjabi writers Coop. Ind. Society, N.Delhi, 1961.

299. " . Outline of Sikh Thought Panjabi Prakashan, N. Delhi, 1966.

300. " . Philosophy of Guru Nanak, P.U.C., 1969.

301. Lajwanti, Rama Krishna (Dr.) . Panjabi Sufi Poets (2nd Ed.) N. Delhi, 1973.

302. Lal, K.S. . Studies in Medieval Indian History.

303. " . Twilight of the Sultanate, Asia Publishing House, Bombay, 1963.

304. Latif, S.Mohd. . History of the Panjab, Calcutta Central Press Co. Ltd., Calcutta, 1891.

305. Lanepool, Stanley. . Medieval India under Mohammedan Rule Universal Publication, Delhi, 1971.

306. " . Babur.

307. " . Aurangzeb-Clarendon Press, Oxford, 1893.

308. Lechlin, C.H. . The Sikhs & Their Book, 1946.

309. Levy, H. & Helen Spalding . Literature for An Age of Science, London, 1952.

310. Lunia, B.N. . Evolution of Indian Culture, (II Ed) Luxmi Narar Aggarwal, Agra, 1955.

311. Macauliffe, Max arthur. The Sikh Religion (6 Vol.) Clarendon Press, Oxford, 1909.

312. Macauliffe, M.A. & Raja Sir Daljit Singh. . Life of Guru Teg Bahadur, Language Deptt. Punjab, Patial, 1971.

313. Macnicol, N. . The living Religions of the Indian People, Student Christian Movement Press, London, 1934.

314. Mahajan, V.D. . India since 1526 (8th Ed.), S.Chand & Co. Delhi, 1968.

315. Mahajan, V.D. & Mahajan Savitri. . Sultanate of Delhi, S. Chand & Co. Delhi, 1967.

316. Mahmud, Abul Fazal . Teaching of Islam, Qadian, 1929.

317. Majumdar, R.C. . Delhi Sultanate.

318. " . The History & Culture of the Indian People, Vol. I to V, Allero, London, 1951-57.

319. " . An Advanced History of India, London, 181

320. Malcolm, John. . Sketch of the Sikhs, London, 1812.

321. Mansukhani, Gobind Singh. . The Quintessence of Sikhism, S.G.P.C. Amritsar, 1965.

322. " . Fundamentals of Sikhism.

323. " . Guru Nanak-World Teacher, India B/House, N. Delhi, 1968.

324. Maulana, Mohd. Ali . The Religion of Islam, N. Delhi,

325. McIver, R.M. & Page, C.H. . Society, Macmillin Co. London, 1949.

326. Mc. Leod., W.H. . History of Religions, Vol.7, (The influence of Islam upon the Thought of Guru Nanak).

327. " . Guru Nanak & the Sikh Religion, Oxford Uni. Press, Bombay, 1968.

328. Merill, F.E. . Society & Culture, Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1965.

329. Mohd Yasin . Social History of Islamic India (2nd Ed.) Munshi Ram, Manohar Lal, N.Delhi, 1974

330. Mohisin Fani. . Dabistan, Vol I

331. Moreland, W.H. . INdia at the Death of Akbar, Macmillin, London, 1920.

332. " The Agrarian system of Moslem India, Central B/Depot, Allahbad, 1929.

333. Mujeeb, M. . Islamic Influence on Indian Society, Meenakshi Prakashan, Delhi, 1972.

334. " . The Indian Muslims, London, 1967.

335. Mulla, D.F. . Principles of Hindu Law, Bombay, 1974.

336. " . Principle of Mohammadan Law, Bombay, 1972.

337. Narang, G.C.(Dr.) Transformation of Sikhism,(5th Ed), New Book Society, N.Delhi, 1960.

338. Narang, K.S.(dr.) & Gupta, H.R.(Dr.) . History of the Panjab, U.C. Kapoor & Sons, . New Delhi-48, 1972.

339. Narasu, P.L. . The Essence of Buddhism, Thacker & Co. Bombay, 1948.

340. Naranderpal Singh. . Gleanings from the Masters, The Sikh culture Centre, Calcutta-16, 1965.

341. Niharranjan Ray . The Sikh Gurus & the Sikh Society (2nd Ed) Munshi Ram, Manohar Lal, New Delhi, 1975.

342. Nijjar, Bakhshish Singh (Dr.) . Punjab under the Great Mughals, Thacker & Co., Bombay, 1968.

343. " . Punjab under the Sultans -sterling, Delhi 1968.

344. Nizami, K.A. . Studies in Medieval Indian History, Aligarh, 1956.

345. " . Some aspects of Religion & Politics in India (13th Century), Aligarh, 1961.

346. " . Life & Time of Farid Ganj-e-Shakkar, Aligarh, 1955.

347. Ogburn, William F.& Nimkoff, Meyer F, . A Hand Book of Sociology, Routledge and Kegan Paul Ltd. London, 1956.

348. Pai, D.A. . Monographs on the Religious sects in India among the Hindus.

349. Pande, A.B. . Later medieval India, Central B/Depot, Allahbad 1963.

350. " . Society & Govt. in Medieval India, Centra B/Depot Allahbad.

351. Pande, Raj Bali, . Hindu Sanskars, Vikram Publications, Banaras, 1949.

352. annikar, K.M. . The Ideals of Sikhism (Tract), Amritsar 1924.

353. Parkash Singh(Prof.) . The Sikh Gurus and the Temple of Bread S.G.P.C. Amritsar, 1971.

354. Parry, R.E. . The Sikhs of the Punjab, London, 1921

355. Payne, C.H. . A short History of the Sikhs, Language Department, Punjab, Patiala, 1970.

356. Pease, M.L. . Glimpses of Sikhism, M.L.Pease & Rattan Kaur Jullundur.

357. Powell Price, J.C. . A History of India, London 1955.

358. Prabhu, P.N. . Hindu Social Organisation, Popular B/Depot Bombay 1954.

359. Pritam Singh . Saints & Sages of India, New Delhi, 1948.

360. Puran Singh (Prof.) . The Ten Masters, Chief Khalsa Dewan, 1969.

361. " . The Spirit Born People, Language Depttt. Punjab, Patiala, 1970.

362. Qureshi, I.H. . The Administration of Delhi Sultanate, Lahore, 1944.

363. Radha Krishnan(Dr.) . Indian Philosophy Vol.I & II, London, 1927-29

364. " . The Hindu view of life, George Allen & unwin, London, 1949.

365. " . Religion & Society, George Allen & Unwin, London, 1959.

366. " . Religion & Culture, Hind Pocket Books, Delhi-32, 1968.

367. " . An Idealist view of life-Allen, London, 1947

368. Raj Gopal Acharya, C. . Vedanta, the Basic Culture of India, The Hindustan times, N.Delhi, 1959.

369. Ranbir Singh . Glimpses of Divine Masters, N.Delhi, 1965.

370. " . The Sikh way of Life, India Publishers, New Delhi-16, 1968.

371. Rao, K.L.Seshagiri (Editor). . Islam, P.U.Patiala, 1969.

372. " . Buddhism, P.U.Patiala, 1969.

373. " . Christianity, P.U.Patiala, 1969.

374. " . Hinduism, P.U.Patiala, 1969.

375. " . Sikhism, P.U.Patiala, 1969.

376. Rashid, A, . Society & Culture in Medieval India (1206-1556 A.D.) K.L. Mukhopadhyaya, Calcutta, 1969.

377. Rene Wellek & Austin Warren. . Theory of Literature.

378. Richard Burn . Cambridge History of India, Vol.IV,

379. Rizvi, S.A.A.(Dr.) . The Religious & Intellectual History of Muslims in Akbar's Reign.

380. Sachan, E.C. . Albruni's India, Vol.II, Paul,London,1970

381. Saran, P.(Dr.) . Islamic Polity-Allahabad.

382. " . The Provincial Govt of the Mughals.

383. Sarkar. J.N. . History of Aurangzeb, Orient Longmans Calcutta, 1973.

384. " . Studies in Economic Life in Mughal India, Oriental Publishers, N. Delhi, 1975.

385. " . Mughal Administration: Orient Longmans, New Delhi, 1972.

386. Sayyad Manul Haq . A Short Story of the Sultanate of Delhi.

387. Sen. S.N. . Indian Travel of Tavernier.

388. Sharma, I.C.(Dr.) . Ethical Philosophy of India, London 1965.

389. Sharma, S.R. . Religions Policy of the Mughal Emperors Asia Pub/House Bombay, 1972.

390. " . The Mughal Empire in India, Lumi Narain Aggarwal, Agra-3, 1971.

391. " . Sudras in Ancient India.

392. " . The Making of Modern India, Orient Longmans Bombay, 1951.

393. " . Studies in Medieval Indian History, Sholapur, (2 volumes), 1956.

394. Sher Singh (Dr.) . Philosophy of Sikhism, Sterling Publishers, Delhi-6, 1944.

395. " . Social & Political Philosophy of Guru Gobind Singh.

396. Shushtary, A.M.A. . Outline of Islamic Culture,(2 volumes), the Banglore Press, Banglore City, 1939.

397. - . Sikhism & Indian Society: Indian Institute of Advanced Studies, Simla, 1967.

398. Sircar, D.C. . Studies in te Society & Administration of Ancient and Medieval India, Vol. I (Society -Firma Mukhopadhyaya, Calcutta, 1967.

399. Smith,V.A. . Akbar, the Great Mughals,(2nd Ed), S.Chand & Co.,Delhi, 1958.

400. Smith, V.A. . Oxford History of India,(15th Ed.),Oxford Uni. Press, Calcutta, 1970.

401. Srivastva, A.L. . Medieval Indian Culture, Shiva Lala, Aggarwal & Co., Agra, Indore, Jaipur.

402. " . The Sultanate of Delhi, Shiva Lal,Aggarwal & Co., Agra, 1976.

403. " . The Mughal Empire,(4th Ed.) -do-

404. Swamy, Anand Kumar, . Buddha & the Gospel of Buddhism, Asia Publishing House, 1956.

405. Talib, Gurbachan Singh. Jainism, P.U.Patiala, 1975. (Editor)

406. Tara Chand (Dr.) . Influence of Islam on Indian Culture, Indian Press Publications,Allahabad,1962.

407. Taran Singh (Dr.) . Ideal Man of Guru Granth Sahib,P.U.P.1966.

408. " (Editor) . Guru Nanak & Indian Religious Thought, P.U. Patiala, 1970.

409. Tavernier, J.B. . Travels in India, Vol.I, Macmillan & Co., London, 1889.

410. Teja Singh,Principal . Religion of the Sikh Gurus, S.G.P.C. Amritsar, 1957.

411. " . Sikhism- Its Ideals & Institutions, Orient Longmans, Bombay, 1951.

412. " . The Sikh Religion, Kaula Lumpar.

413. " . Growth of Responsibility in Sikhism,(6th Ed.), Forward Printers, Bombay, 1948.

414. " . Guru Nanak & His Mission, Lahore, 1918

415. " . Essays in Sikhism, Sikh University Press Lahore, 1944.

416. Teja Singh & Ganda Singh (Dr.) . A Short History of Sikhs, Orient Longmans Bombay, 1950.

417. Titus . Indian Islam

418. Trilochan Singh (Dr.) The Humanism of Guru Nanak, S.G.P.C. Amritsar, 1968.

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਕਰਤਾ/ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ

419. Trilochan Singh (Dr.) . A brief life of Guru Teg Bahadur, G.P.C. Delhi, 1967.

420. " . Guru Nanak, G.P.C. Delhi, 1969.

421. Tripathi, R.P. . Some Aspects of Muslim Administration, Central B/Depot, Allahabad, 1966.

422. Trumpp, Ernest, (Dr.) . The Adi Granth, Allen & Co., London 1877.

423. Turks & Chatterjee. . Cambridge History of India, Vol III.

424. UNESCO . The Sacred Writings of the Sikhs-George Allen & Unwin, London, 1960.

425. Vaswani, T.L. . A Prophet of the people, Gita Publishing House, Poona.

426. Vernes Gwendlun, Seldam Crawford. . Man in Society, Vol. I

427. Warton, Thomas. . History of English Poetry, Vol. I.

428. Westermarack (Dr.) Marriage.

429. Webster . Webster's Third New International Dictionary of English Language, Vol III.

430. Widgery, Alban G. . The Comparative Study of Religions, Luhana Mitra Press, Baroda, 1922.

431. William Geddie. . Chamber's 20th Century Dictionary.

432. William Li, H.W. Fowler & J. Coulson. The Oxford English Dictionary on Historical Principles.

ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਪੰਜਾਬੀ

433. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (ਡਾ:) . ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰ: ਯੂ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, 1972.

434. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) . ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਨ, ਪੰ: ਯੂ: ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1965.

435. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧਰਿਤਲ (ਡਾ:) . ਤੇਗ਼ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰ: ਯੂ: ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1978

ਹਿੰਦੀ

436. ਜੈਰਾਮ ਮਿਸ਼੍ਰ . ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1960.

437. ਧਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) . ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਕਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ, (ਸਮਾਜ ਕੇ ਸੰਦਰਭ ਮੇਂ, ਗੁ: ਨਾ: ਦੇਵ: ਯੂ: ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਕਰਤਾ/ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
438.	ਸੈਣੀ, ਉਮਾਸ਼ਰੀ, (ਡਾ:)	. ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂ: ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, 1966.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

439. Chopra, P.N. (Dr.) . Society During the Mughal Period, P.U. Library.

440. Dewan Singh (DR.). Mysticism of Guru Nanak, P.U. Library.

441. Taran Singh (Dr.). Guru Nanak as a Poet, P.U. Library, Chandigarh.

......

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਕਰਤਾ/ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ
	ਪੰਜਾਬੀ	
1.	ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ।	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਬੰਧੀ ਤਿੰਨ ਖੋਜ ਪੱਤਰ— ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੬੯ (ਪ੍ਰਿੰਟ)
2.	ਬਾਹਰੀ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ (ਡਾ:)	. ਨਾਨਕੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫਲਸਫਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ ੧੯੬੯- (ਪ੍ਰਿੰਟ)
3.	ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)	. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ, ਮੈਕਾਲਫ਼ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਰੀਸਰਚ ਪੇਪਰ, ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	
4.	-	. The Medieval Indian State—P.U.Chandigarh, Deptt. of History (Seminar), March 1966. (Printed).
5.	Inder Kaur(Miss)..	Social & Economic conditions in India As Gleaned From the Adi Granth - A Dissertation for M.A. Hist; J & K Uni. 1966.

ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ :, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅੰਕ:

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਕ — ਜਨਵਰੀ, ਫਰਵਰੀ, 1955.
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਕ,— ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 1969
3. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਅੰਕ— ਅਕਤੂਬਰ, ਨਵੰਬਰ, 1962
4. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅੰਕ— ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ, 1953
5. ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਅੰਕ— ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ, 1965
6. ਕਵਿਤਾ ਅੰਕ—— ਸਿਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ, 1965
7. ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਅੰਕ— ਦਸੰਬਰ, 1955
8. ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿਤ ਅੰਕ—- ਜੂਨ, 1969
9. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, — ਮਾਰਚ-ਅਪਰੈਲ, 1952
10. ਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਅੰਕ— ਅਪਰੈਲ-ਮਈ, 1963
11. ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਅੰਕ— ਫਰਵਰੀ, 1956
12. ਸੂਫ਼ੀ ਅੰਕ— ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 1964
13. ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅੰਕ— ਜਨਵਰੀ, ਫਰਵਰੀ, 1959
14. ਫਰੀਦ ਅੰਕ— ਅਪਰੈਲ-ਮਈ, 1960
15. ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਅੰਕ— ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ, 1962

15-A. ਮਾਰਚ, 1973.

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੱਤਰ

16. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਕ— ਨਵੰਬਰ 1968,
17. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅੰਕ— ਸਤੰਬਰ, 1969
18. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਕ— ਜੁਲਾਈ 1969
19. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ 300 ਸਾਲਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅੰਕ, ਦਸੰਬਰ 1975-ਜਨਵਰੀ, 1976.

ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ : ਸੰ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ।

20. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ (3), 1969
21. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅੰਕ, 1975.

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪੱਤਰਕਾ : ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

22. ਗੁਰੂ [illegible] ਵਿਚਾਰ ਸਮੇਲਨ ਅੰਕ—- ਦੋਵੇਂ ਅੰਕ, 1975
23. ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ— ਅੰਕ ਪਹਿਲਾ— ਅਪ੍ਰੈਲ, 1977
24. ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ— ਅੰਕ ਦੂਜਾ— ਮਈ, 1977.

ਆਲੋਚਨਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ

25. ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ

26. ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ

ਹਿੰਦੀ

ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਦੇਸ਼, ਆਗਰਾ

27. ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ, 1958

ਕਲਿਆਣ (ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ)

28. ਭਗਤੀ ਅੰਕ

29. ਸੰਤ ਅੰਕ

30. ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅੰਕ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

31. The Punjab Past & Present, (Edited by Dr. Ganda Singh), Vol III, 1969--Sources on the Life & Teachings of Guru Nanak.

32. The Sikh Review, Calcutta.

33. Journal of Royal Asiatic Society, Part IX, 1848 (Civil & Religious Institutions of the Sikhs), by H.H. Wilson.